

**Документальний науковий
краєзнавчо-літературно-генеалогічний
проект «Ідентифікація Петренків»**

СЛОБОЖАНЩИНА. ПОГЛЯД У МИНУЛЕ

(збірник науково-документальних праць)

СЛОБОЖАНЩИНА. ПОГЛЯД У МИНУЛЕ

2024

*Видання присвячується
207-ї річниці від народження
поета-романтика першої
половини ХІХ століття
Михайла Миколайовича Петренка
(1817-1862)*

Документальний науковий
краєзнавчо-літературно-генеалогічний проєкт
«Ідентифікація Петренків»

СЛОБОЖАНЩИНА. ПОГЛЯД У МИНУЛЕ

(збірник науково-документальних праць)

Видання книги здійснено за фінансової підтримки праправнуків
поета-романтика першої половини ХІХ століття
Михайла Миколайовича Петренка (1817-1862) –
Олександра Євграфовича Петренка та
Сергія Євграфовича Петренка

Слобожанщина. Погляд у минуле. – Житомир:
С 48 «Видавничий дім «БУК-ДРУК»», 2024, – 288 с.
ISBN 978-617-560-158-7

Видано шосту збірку Альманаху в межах дослідницького проекту «Ідентифікація Петренків».

Як і попередній, Альманах-2024 виходить обмеженим накладом, але традиційно буде надрукований у типографський спосіб після завершення війни.

Надані в збірці статті допоможуть зберегти документальну історію для майбутніх поколінь.

Матеріали Альманаху рекомендовано для ознайомлення науковцям, краєзнавцям, викладачам навчальних закладів, студентам, працівникам музеїв, громадським та політичним діячам і всім, хто цікавиться історією України, зокрема Слобожанщини.

Статті подано в авторській редакції.

При використанні будь-якої статті, або фрагмента статті в інших виданнях, посилання на Альманах обов'язкове.

УДК 908:94(477.54/.62)(082)

ЗМІСТ

Вступне слово	7
<i>Бондар М. П.</i> Микола Костомаров у Харкові: становлення письменника, історика, етнолога	8
<i>Букет Є. В.</i> Родовід Кіндрата Мальованого (до 135-річчя братерства духовно-моральних християн-«мальованців»)....	76
<i>Кисиленко В. Ю.</i> Нові пошуки обґрунтованих дат заснування населених пунктів Слобідської України	86
<i>Корж В. Г., Корж В. В.</i> Цветные открытки с видами Славянского курорта и Святогорской обители выпуска Акционерного общества «Гранберг» в Стокгольме. Издание А. И. Тимофеева	101
<i>Лисенко О. О.</i> Село Пурдівка. Час заснування та населення	114
<i>Носачов В. Г.</i> Народження професійної освіти Ізюмщини	124
<i>Парамонов А. Ф.</i> Варвара Яківна Ковалевська і маєток в селі Іванівка ...	141
<i>Парамонов А. Ф.</i> Картопля в Харківській губернії: початок історії	152

<i>Петренко О. Є.</i> Дѣло по отношенію Министерства Государственныхъ Имуществъ, о построении города Славянска на землѣ войсковыхъ обывателей	158
<i>Савчук О. А.</i> Діяльність Державної Варти в Краматорську в липні-листопаді 1918 року мовою документів	170
<i>Савчук О. А.</i> Український конструктивізм в архітектурі міста Краматорська (1926-1933)	206
<i>Шабанова В. М.</i> Поет-романтик Михайло Петренко: у пошуках біографічної істини (презентація).....	251
<i>Шабанова О. Ф.</i> Презентація: цікаві факти про пісню «Дивлюсь я на небо» (за матеріалами досліджень проекту «Ідентифікація Петрен- ків»).....	273
ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ	283

ВСТУПНЕ СЛОВО

Видано шосту тематичну збірку Альманаху (2024) від дослідницького науково-документального краєзнавчо-літературно-генеалогічного проєкту «Ідентифікація Петренків».

В Альманасі «Слобожанщина. Погляд у минуле» розміщено статті, написані на документальних матеріалах, що відповідає вимогам проєкту «ІП».

Не дивлячись на те, що авторський колектив постійно змінюється, приємно зазначити, що дослідники кожного року надсилають в Альманах цікаві статті. Звичайно, дослідницькі матеріали в збірку від нових авторів очікуються з вдячністю.

Не виключено, що назву Альманаху може бути змінено, тому що планується розміщення статей, тематично пов'язаних з подіями, які відбувалися не тільки в Слобідській Україні, але й на інших територіях держави.

Не зважаючи на об'єктивні складнощі, пов'язані з пошуком архівних документів часів козацтва, в наступних випусках планується поступове переміщення акценту на публікацію дослідницьких матеріалів саме цього напрямку. Виходячи з сьогоденних реалій видання сьомої збірки Альманаху планується у 2026 році.

Метою Проєкту залишається ідея розвитку регіонального документального краєзнавства Донеччини, постраждалого від невдалої некомпетентної участі деяких представників Національної спілки краєзнавців України (НСКУ) в організації регіонального краєзнавчого дослідницького процесу.

Тільки краєзнавці-документалісти можуть дослідити та зберегти цікаві документальні сторінки регіональної історії й показати нащадкам за що саме треба любити свій край.

Нагадуємо, що Альманах «Слобожанщина. Погляд у минуле» засновано 2018 року в ознаку вшанування пам'яті поета-романтика першої половини ХІХ століття Михайла Миколайовича Петренка (1817-1862).

Олександр Петренко

МИКОЛА КОСТОМАРОВ У ХАРКОВІ: СТАНОВЛЕННЯ ПИСЬМЕННИКА, ІСТОРИКА, ЕТНОЛОГА

Харкову випало стати містом, у якому відбулось утвердження провідних рис особистості, формування наукових, філософських та естетичних поглядів, постала значна частина літературної творчості Миколи Івановича Костомарова (1817-1885), українського історика, фольклориста, етнолога, письменника. Важливу роль у цьому відігравав Харківський університет, з яким пов'язані навчання та перші кроки у науковій діяльності М. І. Костомарова в період з 1833 до 1844 року. У спілкуванні з харківськими літераторами визначався й письменницький талант Костомарова; майже все з поетичного і драматургічного набутку Костомарова українською мовою – написано в Харкові.

Чому Харків? Прагнучи дати синові вищу освіту, Тетяна Петрівна, мати М. І. Костомарова, звернула увагу на найближче до Вороніжчини університетське місто. На Петербург чи Москву в обіднілої сім'ї уже навряд чи були кошти. Але син блискуче довів, яких висот у науці здатен досягти випускник провінційного – як на тогочасні імперські мірки – університету. Значним став його внесок у формування молоді на той час нової української літератури, чому не в останню чергу сприяли широкі літературні зацікавлення молодих ентузіастів, які були переважно його колегами по університету.

Навчання у ньому 16-річний Микола Костомаров розпочав восени 1833 року, маючи вже, попри такий невеликий вік, сповнений драматизму досвід пережитого.

Народився Микола Іванович Костомаров 16 травня 1817 р. в селі Юрасівці на Вороніжчині як нешлюбний син місцевого поміщика, капітана у відставці Івана Петровича Костомарова та його кріпачки – Т. П. Мильникової. Через десять років по народженні сина Іван Петрович узяв шлюб із Тетяною, і цим вона була увільнена від

кріпосної залежності, але справа з усиновленням Миколи не вирішувалася і син числився його ж кріпаком. На лихо, через рік (1828 р.) батько Миколи трагічно загинув; переважну більшість прав на його спадщину одержали сини батькової сестри, вони ж, що приходились Миколі двоюрідними братами, тероризували його та його матір, вимагали викупу за звільнення його із кріпосної залежності; нарешті, аж у 1832 р. він став вільним [26, с. 93-97; 30, с. 35-37; 29, с. 16-21]. Враження пережитого, безперечно, великою мірою визначили демократизм світогляду Костомарова, мали вплив на формування його історіософської концепції, відбилися у літературній творчості.

В «Автобіографії», диктованій у другій половині 1870-х рр. дружині А. Л. Костомаровій, Микола Іванович згадує про початки своєї літературної діяльності. Очевидно, їх можна позначити приблизно літом 1834 р. Обставини цього пов'язані почасти із курйозним випадком університетського життя. В силу причин, що виникли у період зміни попечителя університету, велика частина тих, хто разом із Костомаровим витримали екзамен на вступ в університет, не були затверджені студентами і до навчання своєчасно не приступили; зарахування (відразу на другий курс) відбулось аж наступного року уже із новим ректором; першого ж року, не маючи права слухати лекції, Костомаров незадовго перед Великоднем (1834) виїхав з Харкова до матері, у рідне помістя і пробув там до серпня [15, с. 29]. В «Автобіографії» він детально говорить про свої захоплення цієї та трохи пізнішої пори. «С большим постоянством я испытывал свои силы в стихотворстве, которым начал заниматься еще во время своего пребывания в деревне, куда удалился было, оставшись неутвержденным в звании студента. Перед тем любимейшим занятием моим было изучение древних авторов и особенно Вергилия. Я получил вкус к античному изображению сельской природы и писал на русском языке идиллические стихотворения, употребляя гекзаметр, который из всех размеров мне особенно нравился (гекзаметром у Вергілія написані, крім добре відомої «Енеїди»,

цикли дрібніших творів «сільської тематики», названі «Буколіки» та «Георгіки». – М. Б.). Эти первые опыты остались ненапечатанными, а впоследствии, увлекшись историей, я совершенно оставил стихописание на русском языке» [15, с. 29-30]. Втім, облищення «стихописательства» виявилось тимчасовим. Пізніше Костомаров, уже автор українських поезій та драм, не раз повертався до поетичної творчості російською мовою (зокрема, поема «Юпитер светлый плывет по зеленым водам киммерийским...», 1852). На жаль, як і найперші твори, не все із цього збереглося. Серед тих російськомовних творів Костомарова, які створені були в харківський період і залишилися ненадрукованими (і, мабуть, назавжди пропали), знаходилися, за свідченням Олександра Корсуна, переклад драматичної хроніки В. Шекспіра «Ричард Третий» («без малейших пропусков», «прозою») та оригінальна драма «Мазепа», написана по-російськи александрійським віршем (12-складник із чергуванням парних окситонних та парокситонних рим) [12, с. 206]. Роботу над драмою, у якій присутня «история Матрены Кочубей», тобто, найпевніше, над драмою «Мазепа», можна віднести, як це вчитується з «Автобіографії», до 1837 р. [15, с. 39].

До захоплення історією молодого Костомарова заохочувала наука у викладі професора загальної історії Михайла Михайловича Луніна, котрий здобував освіту у німецьких університетах, за світоглядом був гегельянцем [23, с. 252], а читати лекції у Харківському університеті почав з 1835 р. «...Бесспорно один из лучших преподавателей всеобщей истории, которые когда-либо являлись в наших университетах» [15, с. 30], – така оцінка, яку дав М. Луніну пізній Костомаров з висоти своїх здобутків, має, певна річ, вагу неспростовну. Схвального відзиву Костомарова удостоївся і професор із кафедри грецької словесності А. О. Валицький, широкі знання якого, можливо, посилили попереднє захоплення молодого Костомарова античним світом [15, с. 26], обернулось зацікавленістю низкою античних мотивів, відгуки яких знаходимо у віршовій та драматургічній творчості Костомарова.

За спогадами багатьох, Миколу Костомарова з ранніх літ відзначала глибока релігійна настроєність, яка супроводжувала його упродовж життя і яка не вичерпувалась християнським благочестям, побожністю («ніколи не пропускав літургії чи богослуження, хід яких і голос церковних співів досконало знав» [11, с. 98]), а й значною мірою включала міркування, що виходили за рамки канонічного віровчення – у тих випадках, коли релігія, за виразом самого Костомарова, «нисходила до ханжества или бессмысленной приверженности к символической букве» [15, с. 195]. Оволодіваючи класичними традиціями науки та літературної творчості, від початків своєї діяльності на цих ділянках небуденний інтерес виказував він до загадкових явищ у природі й людському приватному й суспільному житті; із зацікавленням, хоча й не без скептицизму, переважно як дослідник, ставився Костомаров-етнолог до марновіств і передсудів, народних і побутових забобонів, «пророцтв» і ворожінь тощо. Обширне знання Святого письма, яким він завдячував феноменальній пам'яті, віра в його значущість, не стояли на заваді спробам накреслення Костомаровим-міфологом язичницького пантеону при дослідженні народних вірувань, глибокому вникненню у язичницькі судження про природу, її флору і фауну, у народні повір'я, звичаї; нарешті, не від догматів церкви йшов він у вибудові власних явлень про форми існування ества людини. «Костомаров був складною і духовно нетрадиційною людиною», – стверджує дослідниця [36, с. 5]. «В одно и то же время он являлся рационалистом, скептиком и мистиком», – характеризує Костомарова його сучасник, чудуючись багатогранності Костомарового світогляду [25, с. 235].

У приватному житті Костомаров був далекий від чернечої смиренності і замкнутості. Живий характер позначав його з ранніх літ; приміром, у московському пансіоні малолітній Микола чинив бешкети («оказался большим, даже буйным шалуном, и мать принуждена была взять его оттуда» [27, с. II]. Істотною рисою характеру Костомарова, по-своєму унікальною для його

часу, була незалежність власної думки. Щире, природне обстоювання і своїх поглядів, і способу обраної поведінки в атмосфері 30-40-х років, в добу Миколаївської одноманітності, викликала захоплення одиниць, але й не раз набувала значення виклику для оточуючих.

Так, дивацтвом видавалася на ті часи – і в селянському середовищі, та й у середовищі багатьох колег вченого по університету – польова фольклористична практика, що її культивував Костомаров з метою формування власного фонду зразків народної творчості. Один з дослідників, посилаючись на спогади старожилів, нотував: «Когда Н. И. жил уже вне Юрасовки и “настоящим паном был”, то приезжал (вероятно в период особенного горячего собирания народных песен и сказаний) в Юрасовку на несколько дней. “И как только он приехал к ним, рассказывал старик-сторож, так мы сейчас и подумали: оце він до нас; мабуть, нашим паном буде; от якби Господь Бог дав – добре нам було б! А он между тем собрал всех парубков к себе и заставил их петь всякие песни. Пропоют одну песню, даст им по стакану водки, и опить: “спивайте другу!” А сам только черк-черк, так и пишет, так и выводит, как поют. Таким способом четыре дня собирал парубков и все заставлял их петь песни. Все песни, какие знали ребята, переписал. А мы и говорим между собою: “и на что ему те песни? Или он куда-нибудь будет представлять? Или ему так приказано?” А видим, хорошо видим, что дело не спроста, такой человек – и песни записывает, значит – нужно! И как только записал песни Николай Иванович – так сейчас же от нас и укатил. Только и видели мы его”. Впоследствии Н. И. Костомаров время от времени подавал, по выражении юрасовцев, весточки в Юрасовку, присылая в разное время в местную церковь то Евангелие, то плащаницу, то подсвечники, то книги и т. п.» [44, с. 73-74].

Ще більший подив, ніж у земляків-юрасівців, а то й відверту неприязність демократичний штиб поведінки Костомарова, зрештою і його демократичні переконання, заявлені згодом в науці, викликали у ретроградної частини викладачів університету,

які допустити не могли спроб впровадження Костомаровим у сферу «високої науки» таких «негідних» тем, що передбачають вивчення життя і побуту простого народу.

Серед викладачів та професорів університету підтримували в цьому Костомарова лише одиниці, – М. Лунін, І. Срезневський, А. Метлинський.

За тодішнім звичаєм окремі студенти, які мали для цього фінансові можливості, знімали помешкання на квартирах викладачів університету. До числа таких студентів належав і Микола Костомаров, що мешкав з початку навчання у професора латинської мови Петра Івановича Сокальського (батько відомих пізніше культурних діячів – економіста Івана Петровича, професора Харківського університету, кореспондента М. І. Костомарова у листуванні, та композитора Петра Петровича), згодом, із серпня 1835 р. – на квартирі знаменитого П. П. Гулака-Артемовського [3, с. 799], на той час професора російської історії (пізніше, у 1841-1849 роках був ректором університету).

Як згадує один із очевидців, на початку «Костомаров пользовался особым расположением Артемовского» [25, с. 220], з великим зацікавленням слухав розповіді й спогади професора, на той час також і декана, визначного українського поета, проте особи, наскрізь проникнутої кар'єризмом, благонаміреного й обережного у спілкуванні. Один з етапів їх дружніх взаємин скінчилася промовистим епізодом, який засвідчує рішучість і самостійність думки молодого Костомарова. «Раз за обедом профессор заговорил в подобающем авторитетном тоне о первом самозванце (йдеться про Лжедмитрія Першого, що царював у Москві у 1605-1606 роках. – М. Б.) и отзывался о нем с величайшим презрением. Николай Иванович стал возражать и доказывать, что если бы названный Дмитрий процарствовал дольше и успел бы осуществить свои планы, то он был бы великий человек, велик не менее Петра I-го. “Самозванец был прообраз Петра”, – заключил Костомаров свою характеристику. Артемовский не на шутку вышел из себя и сказал: “Как вы позволяете себе, в моем доме,

в моем присутствии, говорить такие дерзкие, такие безумные речи? Осмеливаетесь сравнивать бродягу, расстригу с великим нашим Венценосцем, пред которым благоговеют Россия, Европа и все человечество! Еще могут подумать, что я, профессор истории, внушил вам такие безумные, возмутительные мысли!». После этой сцены Костомаров оставил дом Артемовского. Профессор явно не преследовал Костомарова, но всегда стоял в оппозиции, когда возникал о нем вопрос, и всегда отзывался о нем так: «У этого человека ум не на месте; ему не миновать или крепости, или ссылки» [25, с. 222].

Слід відзначити і об'єктивність Костомарова, котрий незважаючи ні на що дуже поважав Гулака-Артемовського як великого знавця української народності, як автора «малорусских стихотворений», завдяки яким (зрозуміло, мова насамперед про «казку» «Пан та Собака») Гулак-Артемовський, за переконанням Костомарова, «остался бессмертен как народный малорусский поэт» [15, с. 53].

Нетривалі студентські роки молодий Костомаров віддавав старанному навчанню, прагнучи скінчити університет зі ступенем кандидата. Через неналежну оцінку з богослов'я це йому не вдалося відразу. У 1836 р. він закінчив університет у званні дійсного студента, а згодом, через півроку, уже в січні 1837 р. повторно склавши екзамени, став кандидатом.

Того ж року, очевидно, наслідуючи приклад діда й батька, життєвий досвід котрих містив і військову складову [23, с. 53, 223], Костомаров вступає юнкером у Кінбурнський драгунський полк, що дислокувався в місті Острогозьку. Дослідницькі зацікавлення, які вже на той час виразно означилися, спрямували молодого вояка в архів повітового суду. Не надто пильнуючи військової служби, з якої його зрештою було звільнено, він знайомиться з давніми документами Острогозького слобідського полку, укладає на їх основі історичний нарис (рукопис затрачений у архівах III Відділення після арешту у 1847 р. у справі Кирило-Мефодіївського товариства).

У 1837-1838 рр. поглиблюються зацікавлення молодого Костомарова як історика, етнографа та літератора. В університеті він ще раз відвідує лекції М. Луніна, випробовує себе на викладацькій роботі (в приватному пансіоні Харкова), починає працювати над магістерською дисертацією на історичну тему; наприкінці 1837 - напровесні 1838 р., як це визначає дослідник [29, с. 41], Костомаров здійснює поїздку в Москву, де в університеті слухає виклади М. П. Погодіна, М. Т. Каченовського, С. П. Шевирьова, Д. Л. Крюкова (з першим із тут названих Костомаров згодом публічно полемізував у питанні походження української нації).

Розвиваючи загальні історичні погляди свого наставника М. Луніна, Костомаров приходить до думки, що історія не може бути лише історією визначних осіб, які вершать державами, перебувають на провідних ролях у політичному житті, – важлива роль в історії належить народним масам, їх побуту, їх настроям і стремлінням. «...Саме тоді – пише дослідник, – історія стала для нього улюбленим до пристрасті предметом і в нього визріла провідна думка про історію народу та його духове життя як головний об'єкт уваги й наукового пошуку» [29, с. 35]. Очевидно, з цих думок починається створення молодим Костомаровим власної, нової історіографічної концепції, в основі якої лежить дослідження народних рухів. Невіддільним складником такої концепції мало бути вивчення світогляду й психології народу. «Я пришел к убеждению, – зазначав Костомаров, – что историю нужно изучать не только по мертвым летописям и запискам, а и в живом народе. Не может быть, чтобы века прошедшей жизни не отпечатались в жизни и воспоминаниях потомков: нужно только приняться поискать – и, верно, найдется многое, что до сих пор упущено наукою. Но с чего начать? Конечно, с изучения своего русского народа; а так как я жил тогда в Малороссии, то и начать с его малорусской ветви» [15, с. 37].

Саме на цей час, 1837 рік [15, с. 37-38] припадає й захоплення молодого Костомарова Україною – українською народною

творчістю, українською історією, українською мовою, захоплення, що мало на початку своїм джерелом суто науково-культурне зацікавлення. У великому обширі культурних фактів, що їм назустріч відкривав свою свідомість молодик, закономірно привертає його увагу народ, серед якого він живе, мова, якою цей народ розмовляє.

Відтак Костомаров не полишає збирацької фольклористичної роботи, в околицях Харкова та по дорозі в Юрасівку й назад записуючи багато зразків усної словесності та нотуючи народні звичаї; записані ним народні пісні далі стали вагомим матеріалом при написанні другої магістерської роботи («Об историческом значении русской народной поэзии»).

1837-им роком, як стверджують дослідники [5, с. 397; 37, с. 506], можна датувати перші україномовні вірші М. Костомарова, що далі увійшли в першу його поетичну збірку «Українські балади»; збірка вийшла у світ у Харкові навесні 1839 р. (цензорський дозвіл – 19 сентября 1838 р.); водночас із нею [15, с. 39], також у Харкові, з'явився друком і перший драматичний твір М. Костомарова «Сава Чалий», проведений через цензуру приблизно на пів місяця раніше. Як згадує сам автор, п'єса створена була на початку 1838 р. за три тижні. Вірші 1838 і 1839 років склали другу поетичну збірку М. Костомарова – «Вітка» (Х., 1840, цензорський дозвіл 20 жовтня 1839 р.). Поява «Вітки» стала приводом для знайомства Костомарова з О. Корсуном, котрий, мешкаючи в Харкові, саме тоді готував альманах «Сніп» і молодого автора «свіжих, хороших» віршів відразу запросив до участі в альманасі. В «Снопі» (Х., 1841) відтак був видрукуваний другий драматичний твір Костомарова – трагедія «Переяславська ніч», а також окремі його переклади – з Байрона, з «Краледворського рукопису». Уже велась мова про інші твори Костомарова 40-х років, які були надані автором Корсуну і щезли згодом внаслідок пожежі у маєтку Корсуна у 1863 р.

Костомаров, безперечно, належав до тих, хто із великим захопленням зустрів поетичний дебют Т. Шевченка. Найочевидніше,

до літа 1840 р. відноситься згадка О. Корсуна: «Раз идем мы с Николаем Ивановичем в собор на архиерейскую службу и заходим к Апарину в книжную лавку. Спрашиваем, нет ли чего новенького? Апарин подает тоненькую книжечку – “Кобзарь”. Мы присели на лавку, да и просидели не только обедню – и самый обед: всю книгу прочитали... Это было что-то совсем особенное, новое, оригинальное. “Кобзарь” поразил нас. Не одних нас, а всех своих читателей. Даже величественный, блестящий (жалованными за девичий институт перстнями) генерал (мова йде про П. П. Гулака-Артемовського, що мав високий чин, нагороди, а на ту пору був деканом словесного факультету Харківського університету та водночас – завідувачем учбової частини харківського й полтавського інститутів шляхетних дівчат. – М. Б.) удостоил остановить меня на улице и передать свое восхищение Шевченком, который прислал ему свою книжку; а ведь Артемовский-Гулак был чем-то вроде Юпитера!» [12, с. 207]. Свою високу оцінку поезії Т. Шевченка Костомаров невдовзі виклав у огляді «Обзор произведений, писанных на малороссийском языке». Варто додати, що обидві поетичні збірки Костомарова скомпоновані ще до ознайомлення з Шевченковим «Кобзарем»; спільні мотиви, які можна фіксувати в обох поетів, звернення до тих чи інших елементів народнопоетичної пісенності – результат паралельної, незалежно один від одного, творчої роботи.

У першій половині 40-х років, уже після видання другої збірки, Костомаровим написано іще кілька віршів, серед них два («Пантікапея» та «До Мар'ї Потоцькій»), що викликані враженнями від перебування на відпочинку в Криму й публіковані у другому випуску альманаху «Молодик» (X, 1843).

У цьому випуску, відомому широким представленням зразків українського письменства (зокрема, там було друковано оповідання «Перекотиполе» Г. Квітки-Основ'яненка, віршові твори «Тяжко-важко в світі жити...», «Н. Маркевичу» та «Утоплена» Т. Шевченка, вірші «Вечір» («Схилившись на руку, дивлюся я...») і «Батьківська могила» М. Петренка, вірші О. Афанасьева-Чужбинського,

Л. Боровиковського, А. Метлинського, Я. Щоголева, І. Левченка), окрім згаданих вже віршів «Пантикапея» та «До Мар'ї Потоцькій», вміщено віршовий переклад Костомарова «Турнія» («из Краледворской рукописи»); Костомарову ж належить і публікація двох прозових казок – «Торба» і «Лови». Цікаво зазначити, що якщо два віршові твори і віршовий переклад Костомаров підписав тут псевдонімом – «І. Галка», то «Торбу» і «Лови» підписано: «Н. Костомаров», тобто так, як він далі означував авторство своїх наукових праць, тож слід гадати, що ці два твори він відносив не до оригінальної художньої творчості, а до фольклористичної діяльності, тобто представляв «Торбу» і «Лови» як фольклорні записи.

Улітку 1840 р., саме коли, за спогадами Костомарова [14, с. 43], друкувалася збірка поезій «Вітка», він готувався до іспиту на здобуття ступеня магістра історичних наук; склавши його, почав писати магістерську дисертацію «О причинах и характере унии в Западной России». На межі 1841 – 1842 рр. вийшла друком книга Костомарова за такою ж назвою. Добре відомою подією (яку не раз розглянуто у статтях і розвідках істориків та біографів Костомарова, починаючи ще за його життя) стала скандальна відміна захисту цієї магістерської дисертації, котрий попередньо призначався на 23 березня 1842 р.; за розпорядженням міністра освіти С. Уварова наклад книги мало бути знищено. Долю дисертації визначили і настійні пошуки недоліків у ній з боку єпископа (згодом, з квітня 1845 р., архієпископа) Інокентія Борисова, котрий у її темі побачив бажану тему для власної великої праці (якої так і не написав), і надмірна обережність помічника попечителя Харківського учбового округу М. Цертелева (свого часу – публікатор українського фольклору), котрого лякали надміру сміливі вирази дисертації, і неприхильна рецензія московського академіка історика С. Устрялова, і податлива позиція адміністрації університету, – втім, «в зазначеному процесі, – приходять до висновку дослідник, – мав переважання не духовний, а політичний чинник» [28, с. 25]. У дисертації молодий

вчений проводив думку, що унія, всупереч задуму її організаторів духовно-релігійно підпорядкувати Польщі Україну, привела до цілком протилежного результату: збудила Україну до повстання. Розгляд у дисертації цього духовного спротиву, який доповнився згодом збройним, сучасний дослідник кваліфікує як перше дослідження української національної самосвідомості, як спробу «викласти на конкретному історичному матеріалі підвалини української національної ідеї» [28, с. 28].

Вже з початку 1840-х років Костомаров як історик і етнолог починає віднаходити ознаки своєрідності українського етносу, накопичувати аргументи для бачення України як країни із власною історією, яскравою сторінкою якої був період козацтва. Згодом, набираючи виразнішого формулювання, ідеї Костомарова дадуть початок формуванню національної концепції, але й зустрінуть запеклий спротив великодержавних ідеологів. «...Право українського народу на самодостатність Костомаров буде захищати, науково обґрунтовувати, утверджувати дослідженнями з історії України, втілювати в ідеологічній програмі Кирило-Мефодіївського братства, ще й наприкінці життя вести виснажливу полеміку в обороні національної ідеї, української мови...» [11, с. 21].

Із накладу дисертації про унію до нашої доби дійшло кілька примірників, які стали раритетними. Проте, як зазначає одна з дослідниць, дисертація «окончательно не погибла для науки» [24, с. 173]: її матеріал ліг в основу журнальної публікації Костомарова «Отрывки из истории южнорусского козачества до Богдана Хмельницкого» («Библиотека для чтения», 1865), згодом з окремими поправками та під новим заголовком «Южная Русь в конце XVI века. Подготовка церковной унии. – Бунт Косинского и Наливайка. – Уния» праця незмінно входила у зібрання Костомарова «Исторические монографии и исследования», в інші видання книг історика. Спроба формально представити саму дисертацію «О причинах и характере унии ...» у збірнику «Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова» (К., 1928) не була вдалою, праця зазнала скорочень.

Суміжними із темою цієї дисертації були дві статті Костомарова – «Первые войны малороссийских козаков» та «Русско-польские вельможи», написані 1841 р. та друковані невдовзі в альманасі «Молодик». Як це притаманно для початкового періоду діяльності Костомарова як історика, його увагу займає ранній, перед Хмельницьким, етап історії українського козацтва. У першій із названих статей мова йде про перші зіткнення козацьких загонів з королівськими польськими військами, також про долю Наливайка й Лободи та їх сподвижників, за тогочасними відомостями, жорстоко страчених у Польщі. Друга стаття присвячена історії князів Острозьких, простежений від XIV до середини XVII ст., їх бойовим звитягам та, особливо, запеклим конфесійним борінням всередині роду. У цих статтях, як і в дисертаціях, уже виразно намітилися сутнісні риси «творчого методу» Костомарова як науковця: глибокого, багатого фактологією, а разом з тим унаочненого викладом, психологічно переконливого, завжди цікавого дослідження, про що пізніше влучно висловився О. Пипін: «он не иначе овладевал историческим фактом, как представил его себе в живых образах и целых бытовых картинах» [32, с. 795].

Ступінь магістра історичних наук М. Костомаров одержав за іншу дисертацію – «Об историческом значении русской народной поэзии», видрукувану у Харкові в серпні 1843 р.; захист її відбувся (також не без пригод, але в основному успішно) на початку 1844 р. Ця праця була написана на основі великого масиву зразків української та почасти російської народної пісенності, що фігурують тут під «об'єднавчою» назвою: «русская народная поэзия». Тексти багатьох із них були надбані самим М. Костомаровим [31, с. 22] – як здобуток його польових фольклористичних екскурсій. (Слід відзначити: також і околиці Харкова та місцини довкола надали Костомарову-фольклористу чимало матеріалу – зразків української пісенності, суттєво поповнили арсенал його етнографічних спостережень). Певний подив, з яким була зустрінута дисертація і в університеті, і в колах журналістів-

рецензентів, пояснювався незвичністю самого її задуму та формулювання назви; вже входило у традицію видання зібрань пісень, але їх ґрунтовний розгляд і підкреслення їх важливості для історичних міркувань було зовсім новим, «здалася дикою сама думка – зробити фольклор предметом дисертації, шукати будь-яких історичних свідоцтв у народній поезії» [31, с. 30]. Як автор розгорнутого відгуку, видрукуваного в журналі, а також і як опонент на захисті, дисертацію Костомарова підтримав І. Срезневський, на той час уже авторитетний вчений, що було вирішальним у підсумку всієї суперечки про цю роботу Костомарова. Із захопленням сприйняв дисертацію Костомарова його учитель М. Лунін. «Лунин доказывал, что в диссертации Костомарова проводится настоящий взгляд на историю, и что для истории крайне важно изображение народных чувств и народного настроения. Костомаров получил ученую степень. Лунин хлопотал об отпращивании его за границу для приготовления на кафедру всеобщей истории, но большинство профессоров высказалось против этого, находя, что Костомаров немного помешан: ходит по селам, сидит в шинках с хохлами, пишет на тарабарском языке и вдобавок вольнодумствует» [35, с. 185].

Доповненням тематики дисертації була написана у 1843 р. і тоді ж друкowana в столичному журналі «Маяк» стаття Костомарова «О цикле весенних песен в народной южнорусской поэзии». Того ж року Костомаров починає збір матеріалів до задуманої ним монографії про Богдана Хмельницького (перший її варіант видрукувано в «Отечественных записках» 1857 р.)

Того ж 1843 року у Харкові виходить у світ третій випуск альманаху «Молодик», що його видавав Іван Бецький («Молодик на 1844 год». Х., 1843). Уже зазначено, що Костомаров, як історик, містить тут дві статті із епохи загострення українсько-польських відносин, які передували Визвольній війні XVII ст. Вперше молодий вчений виступає тут і як літературознавець – із першим же таки розлогим, як на ті часи, критичним історико-літературним оглядом – «Обзор сочинений, писанных на малороссийском

языке». Праця датована 1842 роком. Після короткої згадки про книжну малоросійську мову («руський язык»), яка відіграла значну роль і для піднесення освіти у Великій Русі, автор висуває, як провідне, поняття народності, його бачить імпульсом у розвитку фольклористики та літератури в Україні. Свій огляд критик починає з імен Котляревського, Артемовського-Гулака та Гребінки, особливо детально зупиняється на прозовій творчості Квітки-Основ'яненка, пропонуючи типологію жіночих характерів у повістях Квітки; «необыкновенное дарование» бачить у Шевченкові, авторові «Кобзаря» (поема Гайдамаки на той час іще не була відома Костомарову). «Душа его создала сочувствие и сходство между состоянием своим и общенародным чувством», – характеризує Костомаров поезію Шевченка [13, с. 388-389] та наводить об'ємний поетичний фрагмент із Шевченкового послання «До Основ'яненка» – вступні строфи твору («Б'ють пороги, місяць сходить...») (можна висловити припущення, що Шевченкове захоплене, піднесене змалювання Січі, «наших» у ній, славного козацтва в цьому, цитованому Костомаровим, та в інших ранніх творах поета справило вплив на самого Костомарова, обумовило підняття загальної оцінки ним козацького минулого). Схвального відгуку в огляді Костомарова удостоюються п'єса «Чари» К. Тополі (Тополинського), віршова збірка «Думи і пісні» Амвросія Могили (Метлинського), також, меншою мірою, книга віршових казок «Наські українські казки запорожця Іська Материнки» (Йосипа Бодяньського). Завершує огляд перелік літераторів, що виступили доти на ділянці української словесності; серед них – Боровиковський із байками і перекладом Міцкевичевого «Фариса» (Костомарову не був відомим повніший обсяг його творчості), Стецько Шереперя-Писаревський з оперою «Купала на Івана» та кількома піснями, а також автори альманахів «Ластівка» та «Сніп» (крім окремих із названих, іще М. Петренко, О. Корсун, П. Кореницький, П. Писаревський, П. Куліш); згадує Костомаров і вміщену в «Снопі» свою трагедію «Переяславська ніч», не називаючи імені автора.

Незважаючи на очевидний науковий поступ молодого історика (а заразом – фольклориста, літературознавця) харківська університетська спільнота насторожено сприймала Костомарова. Дисертація, присвячена «русской народной поэзии», зазначає біограф, «доставила ему в начале 1844 г. степень магистра русской истории, но не открыла доступа к университетской кафедре. В характере Костомарова всегда было много самостоятельности, во взглядах новости, оригинальности, в суждениях смелости, в образе выражения прямоты, подчас резкости, а такие люди не легко прокладывают себе дорогу. Притом занятия этнографией, сближение с простолюдем с целью изучить его мировоззрение, записать песню или сказку, в ту пору более, чем когда-либо, казались странными и возбуждали подозрение. И на Костомарова смотрели некоторые из профессоров как на человека с причудами и странностями. При таких условиях его кандидатура на профессорскую должность не могла осуществиться» [27, с. IV].

Наприкінці вересня 1844 р. Костомаров залишає Харків. За відношенням, що його надіслав у Київ згадуваний вже М. Цертельєв, помічник попечителя Харківського учбового округу, М. Костомарова як викладача історії прийняли у Київському учбовому окрузі; недовге початкове перебування в Києві змінилось відносно тривалішим, терміном в один рік, замешканням у Ровно (Рівному), де Костомаров став за вчителя гімназії. У глухому на той час Ровно Костомаров тепло згадує Харків, з яким зріднився. Відомим є його лист до І. Срезневського від 23 жовтня 1844 р.: «... а себе я ничего так не желаю, как вырваться в Харьков, в Киев. <...> Сделайте милость, уведомите меня как можно скорее, как принято будет мое прошение, потому что, в случае отказа, я сделаю диверсию на Университет св. Владимира, хотя мне очень хочется перескочить в Харьков. Одним словом, если мне в Харькове не дадут адъюнкта, так я в Киеве буду просить приват-доцента» [20, с. 338].

У вересні 1845 р. Костомаров повернувся в Київ; тут продовжилася його наукова діяльність, тут він став організатором відомого

Кирило-Мефодіївського товариства, був арештований... Потім на шляху видатного вченого були Петербург, Саратов, знову Петербург...

Харківський університет у 1863 р., уже з іншими особами в університетській раді, на факультетах та кафедрах, визнаючи великі здобутки Костомарова як видатного історика обрав його професором та, зважаючи на те, що вчений перебуває не залученим до викладацької діяльності, запросив Костомарова поїсти кафедру російської історії в університеті. Костомарову явно прийшлась до душі така пропозиція. У листі до П. І. Сокальського від 16 листопада 1863 р. він пише: «Считаю уместным сообщить вам, что в настоящее время я готов с удовольствием посвятить себя чтению русской истории в Харьковском университете... <...> Посылаю перечень главнейших трудов моих по русской истории» [4, с. 472]. Мало місце, отже, реальне приготування Костомарова до заняття професорської кафедри у Харкові. Але на перешкоді якраз на той час стало цілком штучне втягнення «українського питання» у перелік предметів розгляду вищих урядових сфер російської імперії. «...Но, – як мовить Костомаров в “Автобіографії”, – министр Головнин (міністр народної освіти О. В. Головнин. – М. Б.) объявил мне, что по причине возникших в некоторых русских газетах обвинений меня в “укаинофильстве”, он не советует мне принимать кафедры в Малорусском крае и предложил испросить Высочайшего утверждения за мною пожизненного профессорского содержания, уже прежде предоставленного мне только на три года. Согласно совету и предложению министра, я отказался от чести занять кафедру в Харьковском университете» [15, с. 254].

На протязі життя Костомарову доводилось побувати у багатьох містах України, Росії, Європи; після завершення саратовського заслання переселившись у столицю, Костомаров не раз проїжджав через Харків. Правдоподібно, у приемних згадках залишалось для нього місто його творчої молодості, як і університет, про який він писав: «его внимание будет для меня всегда

лучшим (хотя печальным по результату) воспоминанием» [4, с. 473].

Харків, отже, був початковою сходинкою для становлення Костомарова-вченого, насамперед як історика; винятково важливе значення Харків набув для Костомарова як письменника: Харків – місце написання переважної частини його поезії та драматургії – творів, якими він увійшов в історію українського письменства.

М. Костомарову як поету і драматургу належить значна роль у становленні нової української літератури.

Зазвичай, як це іде ще від досліджень А. Шамрая, його зараховують до так званої «харківської школи романтиків». Перші виступи цієї «школи» (публікація поетичних творів Л. Боровиковського, Оп. Шпигоцького, а також І. Срезневського, на ранньому етапі існування харківського гуртка – його натхненника) відбулися ще до приїзду у Харків М. Костомарова. Що цю «школу» не відзначала організація системна, що її діяльність мала характер переривний, мимоволі свідчить лист Л. Боровиковського до І. Срезневського, писаний з Полтави 12 августа 1839 р. Як слідує з листа, Боровиковський збирається здійснити огляд українського літературного набутку, але не має під руками цілої низки творів, знає лише приблизно їх назви; в тому числі відомо йому про існування збірки поезії (заголовок називає неточно) і «Саву Чалого» Галки – творів, що, як відомо, були видані під псевдонімом Ієремія Галка. Тож у листі Боровиковський запитує Срезневського: «Галка – кто это?» [19, с. 246]. Якщо розглядати доробок Костомарова в рамках цієї «школи», то він належить до другого періоду її активізації.

Живучи на квартирі П. Гулака-Артемівського, якого поважав, але навряд чи посвячував у власні творчі плани, Костомаров орієнтовно восени 1835 р. познайомився з А. Метлинським, що уже закінчував університет, а в домі Гулака-Артемівського мешкав як домашній учитель [15, с. 38]. Ймовірно, обоє вони, Костомаров і Метлинський, спочатку незалежно один від одного, почали

віршування українською мовою. У їх спілкуванні сам задум сприяти творенню української літератури належав Костомарову, як це він твердить, ведучи мову про А. Метлинського: «Прежде постоянно споривший со мною против моих идей об украинской литературе, он, наконец, поддался той же идее, стал писать малорусские стихи и напечатал их под псевдонимом Амвросия Могилы, назвавши свой сборник “Думки і пісні та ще дещо”» [15, с. 49]. Цікаво зазначити, що збірник поезії А. Метлинського, про який мова, одержав цензорський дозвіл майже на три місяці пізніше, ніж «Українські балади» М. Костомарова.

Через А. Метлинського Костомаров познайомився з І. Срезневським; було це, як підказує виклад «Автобіографії», десь восени 1837 р. Срезневський був на той час ад'юнкт-професором статистики; втім, наукові інтереси владно штовхали його до вивчення слов'янських мов і літератур. Срезневський захоплено оцінив «Саву Чалого» Костомарова під час читання рукопису твору; із Срезневським у Костомарова на початку склались дуже теплі стосунки, зав'язалося інтенсивне листування (листи Костомарова вміщені у 3-му томі збірника «Харківська школа романтиків»); на від'їзд у закордонну подорож Срезневського, що відбулась у 1839-1842 рр., Костомаров відізвався віршовим напутнім побажанням, згодом умістивши його у збірці «Вітка»; як уже мовилося, у журналі «Москвитянин» (1844) Срезневський виступив зі схвальною рецензією на дисертацію Костомарова «Об историческом значении русской народной поэзии». Із середини 60-х років у їх стосунках спостерігається охолодження, зумовлене насамперед критичним, а далі й гостро критичним ставленням Костомарова, сумлінного історика, до низки творів-фальсифікатів, вміщених Срезневським у видаваному ним у 1833-1838 рр. збірнику «Запорожская старина».

Незалежно від обох названих діячів, Костомаров у 1840 р. знайомиться з О. Корсуном, на певний час організатором літературного життя у Харкові, видавцем альманаху «Сніп», а далі, як зазначає в «Автобіографії», «с целым кружком молодых людей, так

же, как и я, преданных идее возрождения малорусского языка и литературы» [15, с. 47]; серед них він називає М. Петренка, Я. Щоголева, П. Кореницького, П. Писаревського, згадує батька останнього, автора драми «Купала на Івана». Ймовірно, до 1841 р. належить повідомлення, що в Харкові «явился другой деятель по части возрождающейся малорусской словесности» [15, с. 48]; мова йде про заможного студента Івана Бецького, що переїхав з Москви до Харкова та мав широкі видавничі плани, у яких взяв участь і Костомаров. Услід за цим відбулося знайомство Костомарова з Г. Квіткою-Основ'яненком; в селі Основа під Харковом, де мешкав Квітка, Костомаров навідував його з Бецьким та Корсуном. «То было время самого большого таланта Квитки...» [15, с. 48], – зазначав Костомаров, хоча з цим можна й не погоджуватись: написано Квіткою протягом останніх двох років свого життя, коли його знав Костомаров (приміром, оповідання «Підбрехач», п'єса «Вояжеры», низка краєзнавчих та «фізіологічних» нарисів), не може йти в порівняння із набутком, створеним у попередні роки («Дворянские выборы», «Маруся», «Конотопська відьма», «Сватання на Гончарівці», «Пан Халявский», «Шельменко-денщик», «Сердешна Оксана» тощо).

Мемуари самого Костомарова, як і спогади інших осіб, свідчать про відносну інтенсивність літературного життя в Харкові в період з кінця 20-х – середини 40-х років: періоду, коли в ньому виразно заявляють себе ознаки власне українського літературного процесу. Певна річ, це життя не мало чітко визначених організаційних форм, стабільного певного центру – для того, щоб відповідати назві «харківська школа». Його центри, власне, зосередження, виникали стихійно, час від часу; не всі літератори, що їх вважають учасниками «школи», були знайомі один з одним, або ж із запізненням знайомилися, – але можна констатувати загальну їх солідарність у справі творення нової, україномовної словесності. Не може не зворушувати уривок з листа О. Корсуна до М. Костомарова із січня 1884 р., що його наводить дослідник: «...В мойй уяві безкінечною вервечкою проходять минулі роки. Я

в Харкові. Ми з Вами, сердечно любий, дорогий друг Миколо Івановичу, сидимо біля столика. Ви читаєте “Переяславську ніч”; в патетичних місцях я не можу стримати сліз» [цит. за: 29, с. 37; переклад українською автора монографії; НБУВ, ВР, ф. 22, од. зб. 144].

Незалежно один від одного починали свою поетичну творчість М. Костомаров та Т. Шевченко. «Кобзар» Шевченка з’явився у світ (принаймні дійшов до Харкова) тоді, коли уже була видрукувана «Вітка», друга збірка Костомарова. В подальші роки поетичне надбання Костомарова могло втрапити на очі Шевченка, але, скоріш усього, роль його не виходила за межі нейтрального літературного факту. Важко вказати у поезії Шевченка рядки, які можна було б розглядати як алюзії на якийсь образ у словесному вираженні Костомарова, хоча подеколи зринають окремі мотиви, спільні для їх творчості (приміром, героїчний вчинок Павла Полуботка, окремі колізії жіночої долі тощо). Особисте їхнє знайомство відбулось навесні у 1846 р. у Києві.

Натхнення до перших поетичних спроб Костомаров черпав із захоплення багатством і красою української словесності. До 1837 р. відносяться спогади письменника про ознайомлення зі збірниками пісень, виданих М. Максимовичем у 1827 р та 1834 роках, про невдовзі виданий збірник І. Сахарова, де вміщено чимало зразків української пісенності. «Меня поразила и увлекла неподдельная прелесть малорусской народной поэзии; я никак не подозревал, чтобы такое изящество, такая глубина и свежесть чувства были в произведениях народа, столь близкого ко мне и о котором я, как увидел, ничего не знал. Малорусские песни до того охватили мое чувство и воображение, что в какой-нибудь месяц я уже знал наизусть сборник Максимовича, потом принялся за другой сборник его же, познакомился с историческими думами и еще более пристрастился к поэзии этого народа» [15, с. 37]. Очевидно, це ж пристрасне зацікавлення і замилювання українською словесністю було головним рушієм його фольклористичної діяльності, зумовило незвичайний на той час вибір теми магістерської дисертації.

«Любовь к малорусскому слову более и более увлекала меня, – пояснює письменник появу у 1839 р. драми «Сава Чалий» та збірки поезій «Українські балади», – мне было досадно, что такой прекрасный язык остается без всякой литературной обработки и с верх того подвергается совершенно незаслуженному презрению. Я повсюду слышал грубые выходки и насмешки над хохлами не только от великоруссов, но даже от малоруссов высшего класса, считавших дозволившимся глумиться над мужиком и его способом выражения. <...> Чем чаще встречал я подобные выходки, тем сильнее пристращался к малорусской народности» [15, с. 41-42].

Наразі невідомо, з яких творів почав свою поетичну роботу Костомаров. Вірш, яким відкривається перша збірка «Українські балади» – «Максим Перебийніс» (можна вбачати в цьому образі історично відому постать Кривоноса, одного зі сподвижників Богдана Хмельницького). Не надто великою мірою, але все ж твір має баладні ознаки і може, як і кілька інших, служити аргументацією для назви збірки. Максима, мужнього воїна, надійного захисника України, причаровує «ляшка» (полячка), яка його й не любить, тільки хоче, прикувавши до власних чар, знешкодити як грізного супротивника Польщі. Головна ж проблема, яку надовго відкриває цей твір, – застосування сили у стосунках між народами, більшими чи меншими спільнотами. Поета і водночас молодого історика, що починав знайомитись з історією України, вражав незвичайний розмах збройних протистоянь у минулому, жорстокість і немилосердя, що їх супроводжували. Відсвіт цих картин, донесених історією, присутній і в баладі: «Чи пробіжать село, чи город перейдуть, / Заселений ляхами-ворогами, / Там настає послідній страшний суд, / І розіллється вража кров річками. <...> / Не розжалють його вдова, ні сирота, / Ні добрая хорошая панянка: / Максимові ніщо урода та, / Він, знай, усе грасує до останка...» [14, с. 40-41]. Виправдання, бодай пояснення таким діям поет шукає, по-перше, витрактовуючи це як помсту («Отак Максим з ватагою своєю / Вкраїнську

недолю відомщає!»), а по-друге, обираючи великомасштабний ракурс зображення, зі спрямуванням на найзагальніше – на переміни у долі країн, на припущення існування божих присудів, знаряддям яких виступає і герой твору: «Не раз при матері він розбивав / Об стіну, сміючись, її дитину. / Господь ляхів за гордість покарав / І уручив страшний свій меч Максиму» [14, с. 41]. Не виключено, що вислів, ніби нещадна покара ворогів України пояснюється вищими присудами, зумовлюється почасти й конфесійними – православними – твердими переконаннями автора (це ж згодом виступило одним із чинників його історичних зацікавлень унією). Образ козацької кровожерності, тут поданий, можна почасти відносити і до початкового сприйняття автором відповідних фрагментів творчості представників «української школи» в польській літературі та поезії Т. Падури, за умови, що Костомаров був ознайомлений з цим. Сама проблематика гострого політичного й релігійного протистояння ворогуючих сторін на території України знайде ширше розгортання у трагедії «Переяславська ніч».

Подібний історіософський масштаб застосовано автором і у вірші «Дід-пасішник», який набирає вигляду своєрідного віршованого конспективного викладу етапів української історії. Виклад цей вкладено в уста «діда-пасішника», він же – кобзар, хранитель народної пам'яті, її транслятор молодому поколінню, яке прийшло до нього на пасіку слухати пісень про давнину.

Сама розповідь-пісня героя займає десять шестирядкових строф, кожна з яких починається словами «Було колись...». Десять строф – десять етапів української історії. Починається вона згадкою про «старий наш город Київ»; далі йдуть строфи, присвячені неволі, яку принести «татарській орди»; запустінню, коли життям у степах верховодив «завзятий гайдамака»; поетичним образом, що звертає на себе увагу, є образ «латинщини-попівни», яка баламутила церковне життя; піднесено звучить згадка про «Хмельницького з козаками» та перелік імен вельможних польських діячів, які зазнали глуму у зіткненнях з Хмельницьким тощо.

Звертає на себе увагу строфа, героєм якої виступає «Петро наш ім'янитий» (Петро Дорошенко). Він, як мовлено у вірші, «Хмельницького волення допевняв / І, як той звір, увесь в крові облитий / З поганцями країну рабовав. / Хотів в ставу позбави і недоли / Нагибать скарб слабоди і возволу!» [14, с. 49]. Йдеться про парадоксальне необачне рішення Дорошенка у боротьбі за незалежність України («нагибать скарб слабоди і визволу») вступити у спілку з Османською імперією та Кримським ханством, в результаті чого населення України зазнавало утисків, поневолення, потрапляло у ясир, у становище «позбави і недоли». Відверто змальований тут портрет Дорошенка не може не нагадувати суворі войовничі риси героя першого вірша, – разом з тим автор усе ж підкреслює, що цей Петро «Хмельницького волення допевняв», тобто, прагнув реалізувати стратегічний визвольний план Хмельницького. На початковому періоду ознайомлення Костомарова з українською історією одним з провідників йому була «История Малой России» Бантиша-Каменського (існували її видання 1822 та 1830 р.), у якій дана гострокритична характеристика діяльності цього гетьмана. Згодом, знайомлячись із ширшим колом історичних документів та вірний своєму принципу всебічного розгляду, Костомаров, як історик, дає в цілому більш виважені оцінки діяльності Петра Дорошенка. Варто відмітити згадку про цього гетьмана як зразка української вільнолюбності у листі Костомарова 1862 р. до Івана Аксакова, з яким полемізував у питаннях культурної й політичної самобутності України: «...Вы пишете, что знаете малорусский народ; да, вы знаете край, его внешность. <...> Но едва ли вы знаете глубину народной души. Вы не подозреваете, что на дне у каждого почти думающего, не глупого южнорусса спит Выговский, Дорошенко, Мазепа – и проснется, когда наступит случай» [1, с. 53].

У віршах на історичну тему Костомарова-поета, як і в його драматургії, як і – невдовзі – в його історичних працях з самого початку окреслюється багатосторонній метод бачення явища, що в ряді випадків передбачає навіть експлікацію протилежної

тези або ж її присутність у підтексті. Цей підхід, притаманний насамперед об'єктивному історику, що ним згодом стане Костомаров, апробується й у поетичних творах.

Мабуть, найочевидніше позиція врахування мотивувань супротивних учинків проявляється у баладі «Щира правда». Стосовно польських загарбників XVI – XVII століть поет повторює незмінний свій присуд: Польща несла неволю українському люду («Слушна війна запалала тоді на Вкраїні: Хмельницький з Потоцьким, / Воля з налигою кріпко зчепились, <...> таківська була їм («ляхам». – М. Б.) заплата / За те, що шкіри лупили з людей та пекли на залізі»), але більш конкретно змалювання зм'якшує оцінку окремих осіб, в числі яких каштелян Вронський, котрий служить полякам, – автор виокремлює цього персонажа, щоб поставити його в пару з козацьким хорунжим Харкевичем. Це – друзі, кожен із них має своє гасло у житті: Вронський над усе ставить «вірність королеві», для Харкевича найсвятіше – «щирая правда». Події повертаються так, що Харкевич штурмує місто, у якому Вронський каштеляном; Вронський застрілює Харкевича, козаки услід за цим зарубують шаблями Вронського. Поет, поза сумнівом, ствердно констатує неодмінність вчинку того й іншого: умираючи, «оба вони щось казали. / Вронський стогнав: “Загубили мене та за щирую вірність”. / Вимовив тихо Харкевич: “Забит я за щирую правду!”» [14, с. 47].

Зброя у руках вояownika, історично знаного чи не знаного персонажа – предмет роздуму поета у віршах «Згадка» та «Могила». У їх зображенні поет, порівняно з віршем «Максим Перейбініс», змінює ракурс, присуває ближче до зору читача моральне самопочуття героя. У першому з них учасник військових походів згадує «валки» (битви) та пожеари, згадує, «як спорив в харцизстві з буйними вітрами, <...> / Як в полі-степу срібну чарку спивав / В гурті, на прощанні з своїми братами, / Й, веселий, додому коня повертав»; але автор звертає увагу і на інші спомини цього персонажа: «Багацько іще тут про щось він згадав, / Як військо голінне старший іззивав, / Згадав і про те, про що

згадувать тошно, / Про віщо здихати й не треба, й не можна... / І бризнула нишком гаряча сльоза...» [14, с. 65-66]. Внутрішня непевність «лицарства» самого войовника, якась його неправота, «зла думка», відбита на обличчі, – таким у вірші «Могила» постає «портрет» одного з тих, кого військо «старшим» назвало.

У нечастих виходах на тему історичного минулого, як вони подані в обох поетичних збірках, Костомаров болісно пошукує оцінки збройним ватажкам, вчинки яких не в усьому були бездоганними стосовно люду і навіть своїх товаришів. На цій неправоті чину, на факті неуважності чи байдужості шереху давніх героїв до простих представників поспільства ідейний соратник Костомарова у побудові України П. Куліш починаючи з середини 60-х рр. XIX ст. не раз висловлював гострі оскарження козацьких та гайдамацьких часів в українській історії. Костомаров зберігає більш виважену позицію, в початках поетичної творчості не подає однозначного присуду подіям минувшини, у плані стратегічному іде назустріч розумінню вільнолюбності козацького духу, козацька доба владно займає увагу поета періоду першої і другої збірки, – але, разом з тим, Костомарова-поета не можна беззастережно прирахувати до тих, хто подає зразки захопленого славлення козацтва – на зразок того, як це чинять А. Метлинський («Кладовище», «Козачая смерть») чи Т. Шевченко у ранніх своїх віршових оповіданнях – «Тарасова ніч», «Іван Підкова», «Гамалія». Зазначену позицію стриманості у змалюванні козацько-гайдамацького періоду репрезентує у Костомарова і художній хід із виправданням Сави Чалого, здійснюваний всупереч провідному пафосу народної пісні. І вже «Переяславська ніч» подає виразне свідчення, що автор, розвіявши сумніви, схиляється до ствердження історично необхідної ролі та загального опоетизування козацької верстви та її діянь. Однак і непомічання наявних у творчості Костомарова мотивів неправедного чину войовників, їхньої необачності в запалі боротьби, – ігнорування цього не сприятиме уясненню провідної ідеї п'єси, зокрема домінування підтриманої автором,

спрямованої проти будь-якого насильства, «замирювальної» позиції священника Анастасія.

Але жодного виправдання немає у автора для тих, хто вдається до насильства з егоїстичних міркувань, з власного волення, за відсутності ситуацій екстремальних, обставин загрози ширшій спільноті. Виразно демонструють це балади «Кінь» та «Пан Шульпіка».

Кінь вірно служив панові, аж поки той не почав замишляти лихе. З конем пан виїжджає на розбої – і кінь, у цьому вірші Костомарова наділений подобизною морального почуття, протривиться задуму, скидає пана, зрештою убиває його. Кінь поводитьсь так, ніби й сам не радий тому, що відбулося («Чом кінь вороненький понурий, смутненький / До хати пустої біжить?.. / Ой тим він смутненький – панич молоденький / Забитий у лісі лежить!...»); наведена у вірші деталь неоднозначно вказує на обставини загибелі панича: над ним «Вже й ворон літає, в лице зазирає, / Де кінські ввійшли копита» [14, с. 59].

Імперативним розумінням справедливості, до того ж, із введенням мотиву гостроти соціальної нерівності, відзначається й балада «Пан Шульпіка». Цей пан «однімає» у матері дитину – молоду дівчину, очевидно, маючи на меті силоміць примусити її до співжиття із ним. Такий вчинок викликає обурення у «козака», котрий закоханий у дівчину; має козак явну підтримку у найближчого людогового оточення. Під час виїзду пана Шульпіки на полювання козак розправляє з паном («Гульк! Рушниця загуділа, куля полетіла / Та у саме серце панське прямо улучила. / Ой вискочив козаченько з куца лозового, / Покотився пан Шульпіка з коня вороного...»). Народ своєрідно «поминає» пана: «Отсе тобі, вражий сину, од нас дякування, / Що терпіли ми од тебе всякі глузування...» [14, с. 54-55]. Розповідувана баладна історія могла опиратися на певні – звичайно ж, нечасті – явища в реальній дійсності першої половини XIX ст., також – і кількох попередніх століть, як це засвідчують історичні джерела та фольклорні твори (приміром, пісня-балада, складена наприкінці

XVIII ст. про розправу селян і козаків над панами Базилевськими, текстова ремінісценція з якої – «за паном простяглася кровавая стежка», а також і стилізація ритмічної будови пісні має місце у віршеві Костомарова). Сам поет у примітці до цього «Пана Шульпіки», твору, вміщеного у збірці «Українські балади», зазначає: «Есть то старосвітська вість: на Україні, кажуть, був за стару годину якийсь пан Шульпіка, багато шкоди сусідам чинив, – народ злютовавсь і забив його. Певно, то есть який польський пан, а діялося се в ті роки, коли Україна під ляцькою коримигою страждала» [14, с. 53].

Не можна не зауважити, що подібний сюжет розправи над гнобителем, лиходієм – як один із зафіксованих поетом варіантів відновлення справедливості – сформує згодом кластер сюжетів, до яких неодноразово звертатиметься Т. Шевченко: у поемах «Гайдамаки», «Варнак», «Якби тобі довелося...».

Як уже зазначено, в період підготовки віршових збірок М. Костомаров активно і широко знайомився із творами народної словесності, з різними її жанрами. Народний переказ історичного штибу ліг в основу згаданого вище віршового оповідання «Пан Шульпіка». Ще до одного переказу – уже релігійно-моралістичного характеру, що доносить народне переосмислення епізоду біблійної історії – звертається поет у вірші «Місяць», розгортаючи його сенс у функції етичного накерунку. Спершу алюзія на нього – у вірші «Могила»; про героя твору, котрий виношує якісь недобрі задуми стосовно своїх бойових поплічників, мовлено: «Гроза чужого роду, / Охрана свойого. / А на лиці його / Лисніється п'ятном / Зла думка, як перша на місяці шкода» [14, с. 67]. Та «перша шкода», що зафіксована на місяці, це, згідно з народними уявленнями, сцена вбивства Авеля Каїном. У вірші «Місяць» за коротким викладом цієї легенди слідує роздуми поета. Бог зумисно наказав, «щоб місяць ясний / Взяв на себе шкоди слід»; місячний «зобраз» виконує попереджувальну, устрашувальну роль для «розбишак» (адже їх вчинки неодмінно проявляться, як і сцена братовбивства на місяці), і водночас цей

«зобраз» виступає свідченням, що Бог пам'ятає про усіх постраждалих і про завдані їм кривди; невідхильне споглядання «зобразу» на місяці, як це можна вичитати з твору поета, установлене Богом для урозуміння моральних постулатів: «...Щоб, зирнувши, розбишака / Божий гнів страшний згадав, / А безчасний розважався / Й Божу ласку споминав. <...> / З тій пори злочинець часто, / Дивлячися, омліва, / А душа свята, безвинна, / Од недоли одліта») [14, с. 73].

Водночас в окремих представленнях конфліктів суто побутових Костомаров дає вияв своєрідній позиції авторського невтручання. Мова йде про твори «Зірочка» та «Отруї». З сюжету першого випливає, що дівчина народжує позашлюбну дитину і страчує її, закопує в землю, садячи, «на прикмету», соняшник. Тимчасом «зірочка» (метеорит) падає на могилу, у якій закопана дитина. Ніхто з оточення не розуміє знака, що його подає падаюча «зірочка». Головною у цьому творі видається тема «двосвітості». Для світу зримого, «цього», переступний вчинок залишається невідомим; саме на таємності, неймовірній схованості його для присутніх наголошує поет, водночас даючи зрозуміти, що у світі незримому сподіяне не забувається. При цьому не може не впадати в очі перенесення розгляду скандальної пригоди у сфери вищі, у модус її присутності/неприсутності для світу, – тимчасом як «земна» оцінка її свідомо (очевидно, як художній прийом) не артикулюється поетом. Зрозуміло, зовсім по іншому, більш виразно означаючи супровідні психологічні та етичні моменти, викладав би подібний сюжет Шевченко, приміром, на зразок того, як це зроблено у поемі «Титарівна».

В іншій Костомарівській баладі «Отруї» дві безпутні жінки – мати й дочка – отруюють доччиного чоловіка, дбайливого хазяїна, прихильника порядності; помираючи, він їм прощає та віддає дрібних дітей на опіку Бога: «Ох, бачу, бачу, що треба умерти, / Завдали ви мені, безвинному, смерти, / Нізачо схотіли мене ізгубити, / Прийшлося вам, дітки, тепер сиротіти. / О, будь Ти їм батьком, мій праведний Боже!.. / А жінці і тещі – прости

їм, Боже!..» [14, с. 58]. Також і цю баладу Костомарова є підстави порівняти з творами Шевченка, що розгортають моральну проблематику у побутовій (не соціальній) темі, зокрема з поемою «Меж скалами, неначе злодій...» (1848), де починає звучати притаманний для пізнішого періоду Шевченкової творчості мотив прощення (жінку, яка зрадила його, запроторила у солдати, сама стала повією, герой зрештою прощає, приймає до себе: «Найшов її, подивився... / І, сивоволосий, / Підняв руки скалічені / До святого Бога, / Заридав, як та дитина... / І простив небогу!..») [42, т. 2, с. 115]. Порівняно з поемою Шевченка у баладі Костомарова, написаній, орієнтовно, у 1837-1838 рр., тобто, десятиліттям раніше Шевченкового твору, можна сконстатувати вочевидь меншу напругу поетичного викладу. На нашу думку, пояснюється це не тільки часом постання творів, не тільки різним рівнем авторської емоційної суб'єктивності, але й різністю художніх підходів у викладі події. Костомаров, видається, свідомо тут орієнтувався на давніші прийоми об'єктивної розповіді, де принципово усувається (принаймні приглушується) авторська схвильованість. Обидва твори, про які мова, – «Зірочка» та «Отруї», і у яких сюжет викладено у нарочито рівній інтонації, з відносною емоційною незворушністю – набувають рис стилізації міфа, як він викладався в античній літературі.

Вірш Костомарова «Отруї» ґрунтується на популярному народному переказові про невдячних ближніх, до мотивів якого свого часу звернувся був також П. Білецький-Носенко («Нетяг»). Відгуком на функціонування в народному побуті ворожбитських забобонів та «страшних» історій є у доробку Костомарова відповідно гумористичний вірш «Чорний кіт» і віршове оповідання «Баба Гребетничка».

Цілком природною видається творча робота поета із ресурсом найбагатшого відділу українського фольклору – народної пісні. Окремі її образи зринають, різною мірою інтерпретованими, у поезії Костомарова. Звертають на себе увагу два вірші поета про скривджену птаху – «Горлиця» та «Голубка». Поет спочутливо

(стилізуючи народнопоетичний вислів) змальовує невітшну долю тієї й іншої; в одному випадку кривдником виступає «рябець злюка», що «задавив» горлицю, посиротив її діток, в другому – «панська стрілка хижка», яка розтяла голову голубові (в останньому вірші використано і народний віршовий розмір, т. зв. коломийковий 14-складник: «Не нарікай, не журися, / Голубочко хвора; / Не вернеться в біле тіло / Кривця його скоро» [14, с. 81]).

Народнопісенний ритм присутній і у вірші «Березка» (мова йде, власне, про «берізку» – витку трав'янисту рослину). Герой вірша свою турботливу любов до дівчини порівнює з опорою, по якій в'ється «березка» («...Ой без тину ту березку всі топтати стануть, / А без мене тебе, серце, жаліть перестануть...» [14, с. 93]), аргументуючи цим своє очікування почуття у відповідь.

До кола народної пісенності належить і такий жанр, як «веснянки». Творчу розбудову мотивів цього жанру подає Костомарівська «Веснянка». Вірш має амебейну композицію (послідовне повторення, із певним розвитком, мотивів у кожному з фрагментів твору). Такі реалії, як «зірка», «квітка» та «дівка» (дівчина) виступають предметами, що опоетизовуються в обсягу чотирьох строф вірша, в певному сенсі навіть уподібнюються («Що на небі зірка, як квітка, біліє, / А в садочку квітка, як зірка, сяє; / Вродою красіє / Дівка молодая, / Як на небі зірочка, / Як в садочку квіточка...» [14, с. 88]).

Своєрідне заперечне переосмислення традиційного народного сюжету, виявлене оберненням вектору його розвитку, можна бачити у вірші «Посланець». Поряд з героями фігурує тут «ворон», який, згідно уявлень, відображених у пісенності, у полях після зіткнення бойових загонів ласує тілами полеглих. Підлітає він і до того, хто нібито «конає» серед убитих і за ким десь далеко тужать мати з дружиною. Але ворону тут немає наїдку, герой – живий. Відтак ворон, замість клювати «біленьке тільце», несе «гарненьку вістоньку» вістку жінкам («Ой послухай, дівчонько, що той ворон скаже: / Твій миленький здоровенький – чолом тобі каже!» [14, с. 53]).

Останні з розглянутих творів, написані в народному дусі, розгортають умовно «любовну» тему поезії Костомарова. Вона у поета своєрідна: не позначена вираженнями бурхливої пристрасті, гостротою конфліктів. У вірші «Нічна розмова» герої згоджуються зустрітись, пошукують потайного місця, де б ніхто їх не бачив, навіть місяць виявляється зайвим (кохана наприкінці мовить: «Ой мій миленький, / Місяць нам світе. / Хай на годинку / В хмару він ввійде! / Йому не треба / На те дивитись, / Як ми тут нишком / Будем любитись!» [14, с. 92]). З контексту інших віршів цієї теми недвозначно випливає, що деклароване люблення «нишком» розуміється як цілком безневинне, на зразок того, про що мовиться у віршеві з подібним мотивом – «Улиця»: «...Ти до мене, я до тебе схилимо головки; / Цілуватимосся жарко, так як голубочки...» [14, с. 96]. Ті ж образи фігурують і в пропозиції дівчині у вірші «Підмова» («Ходім, мила, ходім любя, / Там нема нікого. / Посідаємо в затишку, / Під зеленим в'язом. / Пожартуймо, попустуймо / Собі наединці, / Поцілуємося трошки, / Наче голубочки...» [14, с. 92]). Втім, у цьому вірші та, кого він хоче називати «милою», не згоджується на його «підмову», вона «полюбила, як схотіла, / Старого сусіда» [14, с. 93]. (У цих «підмовах», що приймаються чи наражаються на відмови, правдоподібно, проглядає постать «панича», цікавого до стосунків із представницями народу і того мовного середовища, на відображенні якого зростає рання поезія Костомарова). Відхилення любовного зізнання одержує і герой вірша «Попріки». Його «попріки» (докори) у цій ситуації не спопеляючі: він зі спокійним серцем здобувається лише на стандартний фразеологізм, форма якого не відповідає змісту, що вивітрився («... Я ж тебе, дівко, / Буду любити, / Буду всім серцем / Тебе жаліти. / Коли ж ти з жалю / Наробиш сміху, / Я тобі скажу: / “Хай тобі лихо!”» [14, с. 96-97]). Явище любові без відповіді чи відмови в любові зовсім не викликає в героїв Костомарова бурі ущемленого самолюбства, як це має місце, приміром, у низці в ті ж роки написаних творів М. Лермонтова.

Дівчину, яка йому не відповіла, Костомарівський герой відпускає з миром. Щоправда, у героя вірша «Сон» скрушні переживання викликає заміжжя тієї, кого він любив (навіть чи тут треба пошукувати якісь біографічні алюзії), але виконано цей вірш досить тривіально (той, кому жінка віддала перевагу – у цьому вірші обов'язково старий літами, обов'язково гніть її, тощо). Досить емоційно ведеться розповідь і у вірші «Стежки»; у героя тут є дві «милих», одна, що його любить, продовжує «розважати» його серце, але інша, та, з якою стосунки непрості, яка «ходить до другого, мене обманяла» [14, с. 44], – саме вона загострює його біль.

В цілому Костомаров як автор двох віршових збірок поетизує доволі прості, тим більш не ускладнені пригодами плоті рішення у любовних взаєминах. На більш високому рівні поетизації він виступає співцем душевного і духовного суголосся, як це представлено у місткому образі-символі вірша «Панікадильце»: дві душі світять і горять і щезають у цьому горінні, як два гнотики у лампаді, запалені один від одного («Святим коханням, як гноти, / Ми, душко, в Бога сяєм, / Я повік твій і моя ти, / Аж поки вмісті стаєм...») [14, с. 94]. Концепцію такої любові підтримано й у вірші «Зобачення», де пара закоханих бачить себе у «двох смужках диму», що «в церкві / З різних кадил виходжають», в образі двох верб біля річки, які виростили з одного кореня; єднає обох «Та неповинна думка безгрішна, / Думка святої любові... / Її сказати нема на світі / В людях присталої мови!» [14, с. 89]. У вірші «Ді-дівщина» подібна ж пара юних, хлопець та дівчина, вшановують садженням квітів могилу давно померлого, відомого своїм праведним життям.

Поглиблення теми любовних взаємин, у якій свою роль починає відігравати актуальний для того часу чинник соціальний, спостерігаємо в віршеві «Ой ішов козак, ой ішов бурлак...» (1841), створеному у народнопісенному дусі трохи пізніше видання збірок. У безлюдній долині зустрічає козак незнайому дівчину, розмовляє з нею; вочевидь вона йому дуже подобається, але він –

бурлак, у нього відсутні засоби для сімейного життя з тією, хто була б для нього чудовою парою. Розставшись, кожне з них, на самоті, печалиться: «Ой облили же та дівчиноньку / Дрібненькії сльози!»; ще тяжче переживає цю пригоду «козак-бурлак»: «Та й вздихнув же він, та й заплакав він / Об тяжкої долі!», більше того – «Всіх цурається, всіх ховається, / Сам смерті бажає». Автор додає у закінченні твору недвозначне спостереження: «Гірко жить тому, хто на світоньку / Із щастям не знався; / Гірше жить тому, хто пізнав його / Й зараз відцурався» [14, с. 101]. Цікаво відзначити тематичний перегук цього твору (за життя Костомарова не друкованого) із віршем М. Петренка «Смута» («Чого ти, козаче, чого ти, бурлаче...»), видрукуваним в альманасі «Сніп» (1841), як і згадку про річку Самару, яка також опоетизована у незавершеній Петренкової поемі «Іван Кучерявий» («Южный русский сборник», 1848), що виступає свідченням наявності перегуку бодай певних елементів у творчості поетів Харкова початку 40-х років.

До групи творів Костомарова, у яких ідеться про любовні взаємини, належить і вірш «Заліг, заліг козаченько...», нетривіальний вигляд якому надає окреслення почуття героя. Згаданий «козаченько» захворів у дорозі, чує свою приреченість; у передсмертному стані він передає товаришами вітання «рідній Україні», «рідній матері», при цьому відчуває себе ганебним зрадником перед «молодою дівчиною»: «Обіщавсь її любити – / Смерть собі принадив» [14, с. 100]. Картання себе за власну невдачу долю (цей мотив зустрічається і в Шевченка) – одна із самотніх тез, яка відбиває архаїку народного світорозуміння, що ще могла реально виявляти себе принаймні у XVIII ст.

Проблематика сімейного життя гостро ставиться у віршеві «Дитинка. Из народного предания». Різниця спромог різних суспільних станів творить його підтекст. В силу якихось причин, які конкретно не означені, молода мати насильно (через «служечку») передає багатій «пані» свою «мізильну дитину». Вчинок супроводжується умовним монологом матері, у якому означено

сподіванки на зовні безжурне, забезпечене добробутом плекання дитини, але звучать і гіркі думки, що дитина відтак відчакхнута від її власного роду («Виростеш, станеш про рід свій питати. / Де тебе, роде, добути, узяти... / Роду нема! / Рід не насіння – на ниві не зійде, / Сльози не дощик – воно не підійде, / Горе моє!»). Не бажаючи змальовувати долю дитини зовсім безвідрадною, мати посилається на реалії більш загального порядку («На небі зірка – ясна зірниця, / То твоя доля – твоя красовиця, / Доля твоя! / На небі доля – то вірна дружина, / На світі люди – світ цілий родина, / Світ не малий!» [21, с. 221-222], але це не великою малою мірою здатне спростувати болісну емоцію попередніх гадок, тим більш у контексті патріархальних народних поглядів на рід.

Виразно окреслену групу творів Костомарова становлять вірші філософського та натурфілософського складу. У віршах «Хмарка», «Весна й зима» поет, звертаючи увагу на прості предмети, намагається вивістити зачудування ходом думки, асоціаціями, що виникають у свідомості. Віршем «Туга» поет приєднується до широкого у XIX ст. кола творів, у яких заявлено спробу передати враження неухильної течії часу, але тут ще не знайдено засобів помітно здійнятих понад рівень побутової свідомості. У строфі, яка вирізняє цей вірш, мова йде про зміну світу з точки зору його привабливості для автора (точніше: суб'єкта сприйняття): «Те, що колись по весні красувалось, / Те, що колись мені так сподобалось, / Змерзло, захляло, затихло і зникло. / Серце кохатись сим світом одвикло!» [14, с. 78]. Подібний до значної кількості варіацій в українській поезії (втім, трохи пізнішої пори), у її філософській темі, мотив мізерності людини перед безконечністю всесвіту голошено у пізнішому вірші Костомарова «Зорі» (1852). Тимчасом у вірші «Кульбаба» заголовна реалія виступає в ряду тих, що здатні створювати на якийсь момент ілюзію відміни зумовленого природою занепаду, що ним бачиться авторові пізня осінь («Віє передзимній / Вітерець студенький; / По степах осіне / В'ється павутиння. / Що ж то між травною, / В'ялою, сухою, /

Кульбаба жовтіє? / Чи то б справді сонце / Кидать нас не хоче / І опісля літа, / Душного, сухого, / Знов до нас веселим / Маєм хоче глянуть?» [14, с. 76]).

Історія розвитку культури засвідчує, що у мистецтві романтизму по-новому представ притягальний здавен світ людської фантазії. Романтизм додав у зображення такого світу припущення про його загадковість, про існування у ньому нерозгаданої таїни, у рефлексії зробив його предметом естетичного осмислення. Відгуком саме на цю, вірно вгадану істотну тенденцію романтизму можна прочитувати вірші Костомарова «Мана», «Хлопець», почасті «Соловейко». Створення чарівної ілюзії у вірші «Мана» поет пов'язує із традиційним образом чарівниці, яка нібито живе над плесом озера і садовить прибульців у чарівний човен, тимчасом із твору стає зрозуміло, що витворення сповненого див світу («Різнобарвними листами / Сяють дерева; / Як оксамит, молодая / Блищиться трава» та ін.) належить фантазії того непересічного індивіда, а човен і топлення в озері набувають значення символічного. Найбільше враження у так зображеному світі належить вроді дівчат, «красних дівок», за виразом із цього вірша: «Їх одежа – вся укупі / Світова краса; / Їх урода – що й казати? – / Божі небеса...» [14, с. 75]. Небувалі картини виникають в уяві поета під враженням співу соловейка; безперечно, їх виникнення передбачається й у тієї особи, дівчини, котра дослуховується цього співу – у вірші «Соловейко».

Але складником романтичної свідомості, як засвідчує вірш Костомарова «Хлопець», є й здатність водночас критичного погляду на ілюзію, рефлексії над утопічно-романтичним наповненням простору. На іншому березі ріки «хлопець невеличкий» бачить неймовірні видива, «дикі гори, гай зелений» тощо; якщо «тут клопочуть об господі / Старі люди навісні», то – «там дівчатонька співають / Голосні свої пісні»; тож хлопець, заманений цим усім, кидається у воду, виходить на інший берег, – одначе його очікує розчарування: розбігаються від нього дівчата; те, що видавалося «гаєм», насправді – «у три ряди осики», також і інші

речі втратили свою привабливість, що її мали здалека («А за ними нив'я, поле, / Рівний степ та слобода, / Зелень в'яла, всюди душно, / В пилу ходить череда. / Дикі гори – вапна; зникли / І дівчачії пісні... / Ходять теж, як тут, з киями / Старі люди навісні...» [14, с. 71-72]). Одним з яскравих, суголосних віршів Костомарова, викладів мотиву розчарування, ошарпування лету фантазії були пізніше вірші «До зірки» Кс. Климковича (спочатку поет міркує про дива на зірці, проте наостанок, немовби згадавши реалії земні, висловлює припущення протилежного плану: «Та! – може й ти, от, лисая могила, / Де хто на ній оплакує ману!» [10, с. 310]), «Зорі» В. Самійленка (ліричний герой уявляє жителів далеких зір: «І скільки їх, з країв біди, / Рвучись у рай з плачем гарячим, / Свої надії шлють дуди, / Де ми горюємо та плачем!» [34, с. 70]).

Суттєвим внеском Костомарова в українську поезію, власне, найбільш характерним у його поетичній творчості є група віршів, яку критики радянських часів обережно обходили (дослідники уже нового часу також небагато про них мовлять), збуваючи одним поняттям: «містичні мотиви». Це натурфілософська лірика на тему буття індивідуального первня у круговороті природи, можливостей його існування в інших природних формах. Саме цю тему, одну із загадок світу, що постає перед свідомістю людини як проблема, відкрив романтизм і намагався означити її в художньому вираженні. Костомаров був тим митцем, хто з-поміж представників українського романтизму чи не найґрунтовніше торкнувся її.

Підхід до цієї теми – у вірші «Великодня ніч» (із першої збірки). Зустрівши, «раді й веселі», Великдень, прихожани неподалік церкви та цвинтаря помічають у траві дивне світіння якоїсь свічки, яка та спалахне, то щезне. Припущенням можливого зв'язку з цим явищем виступає у віршеві оповідь «дядини Оксани», котра підходить до юрби та заводить мову про якусь свою ровесницю «дівку Ганну». Розповідь жінки загалом невігядлива, обірвана (в плані художнього твору явно не-баладна), але самій оповідачці пригода з Ганною видається незвичайною, вартою уваги.

Ганна вела украй самітний спосіб життя (оповідачка лапідарно деталізує повадки дівчини), побивалась за померлими батьками («На родительській могилі / Плакала, журилась»), багато років жила, «як черничка», – і от її десь не стало, нікому не відомо, куди вона запропастилась («Де, куди вона дівалась – / Не узнали люди, / Тільки з тої ще години / Об неї не чути» [14, с. 52]). Оповідачку вражає досі сам факт загадкового щезнення. Такою оповідкою вважає жінка слушним доповнити атмосферу таємничості після радісного святкового збудження; викладаючи оповідку, своєрідно «підтримує» її автор-поет, по суті, ставлячи поряд плід простодушної народної фантазії та присутній у підтексті наратив врочистого церковного свята.

На народному повір'ї ґрунтовано і вже згадуваний вірш «Зірочка»: знаком, що «де-небудь дівчина віддалася», є прокочування небом «зірочки» і падіння її на землю. Але явно не випадково ця «зірочка» падає на могилу, у якій колись жінка, що оце зараз виходить заміж, закопала нешлюбне дитя. Вказівку, знаменовану падінням зірки, ніхто з учасників шлюбу не розуміє – «Тільки той про сєє відає і зна, / Хто зірочку на могилу посила!» [14, с. 50]. Та, що була «молодою матір'ю», позначила місце поховання соняшником, але свої мітки виставляє і світ, у пам'яті якого, як це немовби стверджує поет, не кане у забуття будь-який учинок. І душа закопаної дитини зіркою окликує колишню матір. Вірш «Зірочка» дозволяє, як припущення, реконструювати уявлення поета тієї пори, думку про таємничий зв'язок між видимим і невидимим світами. «Костомаров не раз <...> обращался к сюжетам с тем оттенком фатализма и неразгаданных влияний, которые тревожили воображение многих поэтов» [7, с. 121].

Одне з народних уявлень про інобуття деталізовано Костомаровим у вірші «Рожа». Незвичайною взаємною любов'ю матері і дочки зумовлено те, що істота померлої дочки постає на могилі у вигляді троянди, «рожі» («На тій могилі виросла рожа; / Гарна, рум'яна, на дівку схожа. / На рожі тонка, гнучка билина – / Єсть то легенький стан у дівчини! / На рожі шпильки, шпильки

колючі – / Єсть то дівоцькі очичі жгучі! <...> / Рожою вітер стиха колише – / Єсть то дівчина з могили дише! <...> / Вся рожова краса – дівчача душа; / З раю прилітає, світ навіщає...» [14, с. 68-69]). Згадка про «рай», що в ньому перебуває «душа» дівчини, є апеляцією до християнських положень і, відповідно, примушує припускати, що образ «рожі» мав би виступати у цьому віршеві всього лиш уподібненням, але, з іншого боку, у творі детально розписано атрибути нового буття «дівчини», що більше кореспондує з уявленнями язичницькими.

За схемою народнопісенних уявлень у вірші «Зозуля» (1841) відбувається перетворення двох поєднаних любов'ю істот у птахів: «дрібна пташечка», яка постукала у віконечко до молодої жінки, – це «козакова душенька»; героїня твору упевняється у смерті «милесенького» і з туги перетворюється на зозулю (як і в піснях, самé перетворення не відображено; показано лише послідовність станів, у якій один змінюється іншим: «Не сиділа край віконечка / У неділю до схід сонечка, / Не сиділа ночі темної, / Не палила свічі теплої!.. / Оглядала із тополеньки, / Та із самої вершиночки; / Ку-ку, ку-ку! мій милесенький, / Ку-ку, ку-ку! молодесенький»). Заторкнуто у вірші і пов'язаний з народно-поетичним образом зозулі мотив дитини, котра приречена рости без матері («... Не качатиму дитиночку, – / Хай в чужих воно кохається, / Свого роду одцурається» [14, с. 103]). Долучивши до цього твору також вірші «Зірочка» та «Дитинка», про які уже велась мова, можна спостерегти, що Костомаров у цих віршах, паралельно до творчості Шевченка, але по-іншому, в інших ракурсах, розглядає драматичне становище матері, що здатне навіювати їй рішення відцуратися дитини.

Крок до більш концептуального відтворення народних поглядів на зміну образу існування істоти, розуміння її злитості з природою робить поет у вірші «Дівчина». У дівчат, що навесні веселяться на вигоні, оповідач кількаразово запитує: «Чи спомінаєте її?» – ту, котру поховали восени; чи не нагадує її ластівка, яка «підніметься і мимо вас пирхне», чи не нагадує її зірка у небі,

яка «відорветься од подруг, заблищить... / Прокотиться по небесах смугою / Й хтозна-куди далеко залетить». Врешті, оповідач безпосередньо стверджує: «Вона між вами: / Зіллям, квітками, / Тихими вітрами, / Шумом криниці, / Голосом птиці / Її душа до вас озивається, / Вести розмову з вами питається» [14, с. 81-83]. Попри оригінальне ствердження розлитості душі у природі, поет все ж, ніби засобом співу пташки-дівчини, передчасний відхід зі світу називає похованням заживо («живцем»), бачить недоречність веселощів поблизу могили їхньої недавньої подруги.

Ще у першій збірці поета розміщено й вірш «Поцілунок», як видається, один з кращих творів української романтичної поезії. Сюжет його справді містичний. Якось практично нізвідки – оточений описом весняних ігор молоді (стилістично це нагадує напівфігуративний живопис ХХ століття) – з'являється образ «миллої», яку кличе герой. Він мріє про поцілунок, але вона не хоче цілуватися з ним ані весною, ані літньої пори, але коли надійде осіння погода-непогідь – аж тоді дівчина обіцяє відповісти на його заклики («Тоді-то, півножною саме добою, / Під сльоту, під дощ зійдемося ми з тобою. / Край старої церкви ти стрінеш мене, / І я обійму, поцілую тебе! / І вітер холодний там зле завиватиме, / Потрухлі віконниці в церкві хитатиме, / А ми собі будемо все миловатися, / Тоді вже нам, серце, шкода й розлучатися!» [14, с. 45-46]). В підсумку розгляду картини їх «милування» у читача не залишається сумнівів у тому, що ця мила, до якої герой звертається і яка нібито через осінню стужу «холодна, як крига», – уже мертва, і була мертвою від самого початку розповіді. Сюжет цього твору можна розглядати як «обернений» – у розкладці жіночого й чоловічого начал – до відомої романтичної балади «Lenore» німецького поета Г. А. Бюргера.

Дещо інше бачення буття людського душевного єства розгортає поет у віршовому оповіданні «Пантікапея», написаному під час Кримської подорожі у 1841 р. Основу задуму твору склали враження від розкопок Пантікапеї (Пантікапей) – міста, що існувало раніше (у 6 ст. до н. е. – 4 ст. н. е.) на місці Керчі, було

столицею Боспорського царства. Костомаров, історик, що поважав археологічні свідчення, усе ж неоднозначно кваліфікував ці розкопки, їх проведення наштовхнуло його на цілий ряд роздумів. «Керченские могилы и найденные в них останки, – зазначав пізніше Костомаров, – сильно заняли мое воображение: я написал по-малорусски стихотворение, напечатанное впоследствии в “Молодыке” Бецкого» [15, с. 46]. Несумлінна організація розкопок, недбалість у їх веденні наштовхнули поета на думку поглянути на здійснюване за критеріями античних уявлень, які панували у давній Пантікапеї. «Я изобразил блуждающую тень одного из боспорских царей, которого прах выбросили из могилы древлеискатели, и тень не находит себе покоя, что представлено сообразно известному антическому верованию о беспокойном блуждании умерших, лишенных погребения» [15, с. 46]. Звернення до цього античного вірування позначає урізноманітнення поетичної «містики» поета: у цьому творі «тінь» («мара»), відділена від праху, може, насильно розбуджена, блукати, але доти спочивала разом із мертвим тілом у могилі; можна сказати, від поглядів, близьких до схем метемпсихозу («Рожа», «Дівчина», «Зозуля»), поет повертає до уявлень про зв'язок індивідуального усвідомлення із одним-єдиним і один раз живущим тілом, варіанти яких представлені в античності та, по-своєму, у християнському вченні. Саме синтез положень античності і християнства характеризує розмову, що її ведуть «странній» (блукаючий, подорожній, один із персонажів твору, рольовий образ автора) та «мара» (інший персонаж, власне, боспорський цар), зокрема введенням мотиву гріха, якого не знала, принаймні не акцентувала античність. Відповідно цьому давньогрецький Тартар (місцеперебування мертвих) розуміється «марою» тожним поняттю «пекла», як воно фігурує у церковних ученнях. Розбуджений із мертвого сну боспорський цар вважає, що йому, викинутому з могили, «присудила доля / Такую муку... в десять раз страшнішу, / Ніж грішникам у Тартарі» [14, с. 107]; своє майбутнє бачить він безвідрадним: «Гріхи мої супроти мене

встали; / Поки я спав захований – вони, / Давніші, вже були за-
грузли в пеклі; / А як мене збудили – повставали, / Напались на
мене, гризуть, ідять...» [14, с. 108-109]. Рельєфності змалюван-
ню образу боспорського царя додає те, що він вважає себе не-
щаснішим за будь-якого колишнього свого підданого, оскільки
могила бідняка не начинена коштовностями і не стає об'єктом
цікавості знічев'я, а то й мародерського пограбування, сам бід-
няк, незнаний, не приваблює уваги вчених снобів, його могила
забута і приорана. Цікавим є й протиставне розуміння «спокою»
обома учасниками діалогу: «странний» пошукує його якраз там,
де «мара» такого спокою нагло позбавлена.

Античне установлення про обов'язковість поховання мер-
твих, до якого апелює поет, формувавшись із незапам'ятних
часів, відоме вже з «Іліади» Гомера (батько Гектора випрошує
у Ахілла тіло убитого сина). На боротьбі довкола поступування
з останками мертвого побудовано сюжет «Антигони» (442 р. до
н. е.) Софокла (фіванський цар Креонт забороняє віддати зем-
лі тіло Полініка, який брав участь у війні проти власного міста
і поліг у двобої з братом; їх сестра Антигона, ігноруючи царську
заборону, прагне належно поховати брата; свій вчинок вона
роз'яснює: «... це богів підземних правда вічна, / Що всі закони
людям устанавлює. / Не знала я, що смертних розпорядження, /
Такі могутні, щоб переступить могли / Богів закон одвічний, хоч
не писаний. / Його не вчора, не сьогодні створено, / Коли з'явив-
сь він – вже ніхто не відає» [38, с. 140, «Антигона», рядки 451-
457].

Про звичаєву норму у Давній Греції стосовно померлих один
із кращих знавців античності зазначає: «Забота о почивших рас-
считывалась как долг, который возложен богами на людей жи-
вущих. <...> Оставление умершего без погребения есть кара для
него, так как его душа не может сойти в уготованное для всех
место упокоения и скитается среди живых, как призрак. Это по-
следнее обстоятельство создает опасность для живых: гневаю-
щаяся и страдающая душа, не получив от живущих должного,

может вредить им, гнев ее может обратиться на всю страну...» [18, с. 50-51].

Вірування давніх греків, до яких апелює поема Костомарова, були одним з найбільш виразних виявів культури ставлення до мертвих, яку сповідувано було в ареалі давніх народів індоєвропейської спільноти; багато елементів її стало набутком у пізнішому побуті нащадків цих народів, причетних до її успадкування.

Складовою поховального установлення є, звичайно ж, заборона порушувати спокій мертвих. Як і весь комплекс уявлень про поховальну звичаєвість, обов'язковість не турбувати покійників розуміється немовби сама по собі, стаючи час від часу предметом виразного потвердження. Не можна не згадати відомі рядки надпису, що його Шекспір, помираючи, заповідав вибити на плиті на місці його захоронення: «Good friend for Iesus sake forbear, / To digg the dust enclosed here! / Bleste be ye man yt spares thes stones, / and curst be he yt moves my bones» [46, p. 403] («Добрий друже, в ім'я Ісуса, утримайся від того, / щоб викопувати прах, огорожений тут! / Хай благословен буде той, хто берегтиме ці камені, / і хай буде проклятий той, хто рушитиме мої кості»).

Також і побуту українців віддавна притаманне неухильне дотримання норми про надання спокою померлим; у народній словесності функціонують висловлювання на зразок тих, що їх фіксовано у фольклорних записах Марка Вовчка: «Люде – миряне, / Православні християне! / Хоть мене по коліночко в землю вкопайте / Да птицям на поталу не подайте!» [6, с. 355]; відповідно злісне, гнівне побажання: «Щоб твою кість земля викидала» [6, с. 508].

Можливо, у поемі можна вбачати і занепокоєння історика веденням неналежно оснащених для свого часу, стихійних, непідготовлених розкопок, що завдають історичному пам'ятнику більше шкоди, аніж виявляють інформації, протест проти потакання масовому розхожому інтересу до давнини, суєтному бажанню легко видобути якісь «таємниці». Тут позиція М. Костомарова,

схоже, змикається з позицією Т. Шевченка, котрий кількома роками пізніше висловлював обурення розкопками курганів («могил») на Україні («Розрита могила», «Великий Льох», «Стоїть в селі Суботові...»), давав ускладнену поетичну інтерпретацію вмістові цих могил – як того, що лежить у пра-основі історичної пам'яті і може становити потенційну небезпеку для імперського поводження з Україною. Можливо, зазначений твір М. Костомарова, видрукуваний у другому випуску «Молодика» (1843), дав імпульс для розробки відповідного мотиву в творчості Шевченка.

Нова, розширена редакція вірша «Пантікапея» дана Костомаровим у написаній 1852 р. поемі, що починається рядком «Юпитер светлий плывет по зеленым водам киммерийским...».

Водночас із віршем «Пантікапея», так само на основі кримських вражень, у 1841 р. Костомаровим було написано вірш «До Мар'ї Потоцькій» У Бахчисараї при відвіданні пам'яток, що залишились від колишнього кримського ханства, враження на поета справила живучість переказів про полонену надзвичайно вродливу жінку, яка, взята у гарем, не пішла назустріч бажанням кримського хана (імовірно Керим-Гірея) і вмерла в тузі за своєю батьківщиною. Одна з них пов'язана була з іменем польської шляхтянки (за іншими відомостями – графині) Марії Потоцької, молодою взятої в полон татарськими загонами під час чергового з наїздів. За легендою, хан Керим Гірей, набувши її у свій гарем, закохався в неї, ради неї занедбав усіх інших вродливиць гарему, але вона умерла, не відповівши на його закохання. У пам'ять про неї безутішним ханом наказано було спорудити фонтан (так званий «фонтан сліз» споруджений, імовірно, у 1764 р. на території ханського дворища.). Легенда ця на той час одержала уже художню розробку у О. Пушкіна (поема «Бахчисарайский фонтан», 1824), О. Шаховського (драма «Керим-Гирей, крымский хан»; за поемою Пушкіна, 1825), А. Міцкевича («Grób Potockiej» з циклу «Sonety Krymskie», 1826). У своєму творі, що є роздумом-медитацією, Костомаров не вдається у деталі легендарного переказу,

натомість мовить про його, переказу, глибокий досі вплив і поширення («Об тобі сторожа хирний, / Об тобі сидий мулла / Водять річі, казки кажуть, / І прохожий уздыха»), зумовлені тим, що в центрі розповідуваного – доля молоді жінки, піднесеної над буденщиною, над звичністю упокорення. Поет, не виказуючи сумнівів, приймає переказ у найзагальніших рисах, саму героїню вважає можливим залучити у національний духовний пантеон, звертаючись до неї: «українко нещаслива». Краса її – у вірності християнській вірі, у подвигу самотини в чужому середовищі («Там вона жила самотня, / Там молилася Христу, / Там зачала і зів'яла, / Там похована лежить»). Цій красі нескореної особистості, тим більш, пов'язаної з жіночим образом, поет протиставляє банальну славу героїв, царів, володарів. Коли мандрівник приходить на могилу цієї Мар'ї, «...слава кримська, пам'ять ханська / Не проснеться перед ним; / І Девлетів, і Ісламів / Ледве-ледве він згада, / Ти одна, душа святая, / Встанеш з мертвих перед ним. / Усе славне світовеє / Розлетиться й пропаде, / Тільки чистее, святее / Позостанеться навік») [14, с. 104-105]. До духовної пам'яті долучаючись свої твором, поет немовби підкреслює, що об'єктом, найбільш гідним оспівування, є жива людська доля; і особливого звучання набирає він, втілений в образі жінки.

Існування якогось особливого, непоясненого зв'язку між «співцем» і жіночим образом торкається поет і в уже згаданому вірші «Соловейко» (із другої збірки). Перераховано ті душевні настрої, що можуть поставати, збуджені різними відтинками – відповідно: мелодіями – соловейкового щебетання, але далеко не всі здатні їх відчутти («Співає пташка, і ніхто / Не взяв її в примітку!..»), проте в останніх строфах вірша окреслюється одна лишень особа, заслухана у соловейків спів («Одно серденько між всіма / Глас птащин розпізнало; / Одно серденько пісня та / Співцева розрушала...»): це, як можна здогадатись, якась сповнена зачудування і туги дівчина; поет означає її через вдало знайдену деталь, що вимічає її присутність («І цілий день смутна, тиха / Самотня могила, / А вранці зомнята трава, / Де дівчина сиділа»).

Паралельно з таким, через деталь, означенням захопленої поведінки дівчини, слухачки соловейкового співу, в останніх строфах відчутним стає порівняння, навіть певне, через паралелізм, отожднення пташини та іншого «співця» – чи не кожного з поетів, що так само міг би скаржитись на байдужість середовища (ймовірно, спільним для них є: «Співає пташка, і ніхто / Не взяв її в примітку! / Співа співець – ніхто йому / З душі не кине квітку!» [14, с. 70]). І саме увага чутливої жіночої душі, знак чутливої жіночої захопленості, на думку автора, служить виправданням співу обох «співців». Як не згадати тут рядки Шевченка, що означують заповітне бажання поета: «Одну сльозу з очей карих – / І... пан над панами!..» («Думи мої, думи мої...») [42, т. 1, с. 124]. Можна зауважити, що Шевченко і Костомаров одночасно, незалежно один від одного вийшли на мотив особливої душевної організації у того, хто наділений здатністю глибоко сприйняти явище прекрасного, в тому числі художнє слово.

Те, що у вірші «Соловейко» зринає під кінець узагальнений образ творця поезії, – засвідчує означення саме такого образу, безпосереднього героя іншого Костомарового твору, тією ж лексемою: «Співець». Вірш уміщено в першій збірці; присвячено його Амвросію Могилі (псевдонім А. Метлинського). Очевидно, це не випадково: присвята містить у підтексті відсилку до теми, заявленої в творчості того й іншого, – теми перспектив української мови, ширше – перспектив самобутності національної культури, продовження гідної національної історії. Вірші Костомарова «Співець» (із першої збірки) і «Пісня моя» (з другої збірки), а також добре відомий поетичний твір Метлинського «Смерть бандуриста» становлять своєрідний комплекс у розгортанні цієї теми. У літературознавстві попередніх років, особливо радянського часу, не бракувало спрощених, поверхових відгуків на вірш Метлинського, «знаменитого» багаторазово цитованими двома рядками: «Вже не гримітиме, вже не горітиме, як в хмарі, / Пісня в народі, бо вже наша мова конає!» [22, с. 77]. Ці рядки інтерпретувалися як «песимістичний лейтмотив» збірки

Метлинського [16, с. 15], як «показовий» зразок якогось «консервативного», «реакційного» романтизму, як твір, що містить невір'я у майбутнє української мови. На нашу думку, із наведених рядків, як і з усього твору, більш слухним було б вичитувати засторогу, тривожний вислів занепокоєння з приводу недостатньо рішучих, як видавалося поетові, зусиль тогочасної української інтелігенції у боротьбі за відродження української культури, української мови – як найпершого маркера самобутності української нації (чи не таким же сенсом наділені й перші рядки Шевченкового «подражання» «Осія. Глава XIV»). Зрештою, чи писав би, чи видавав би свою збірку поет, будучи переконаним, що мова, якою написана ця збірка, приречена на щезнення. Мабуть, скоріше навпаки: сама збірка є запереченням так емоційно висловленої скрухи з приводу стану мови, яку треба рятувати, зокрема, новою хвилею творчості нового покоління ентузіастів.

Подібний прийом ствердження «від супротивного» має місце і у вірші «Співець» Костомарова. Співець бачить довкола себе невтішну картину запустіння («... скрізь по ковилі свистун-вітер віє» та ін.), наведено й парафраз рядків Метлинського («Ох, тим молодий співець не співає, / Що рідная мова, як свічка сконає!»); у фіналі ж вірша ведеться мова про подальшу історичну долю українства. Та «матір», за якою жалкує співець і яку «давно схоронили», набуває в останніх рядках цілком упізнаваного вигляду: це – Україна. Слідує діалог, у якому співець закликає: «Ох, нене моя, ти, рідная мати, / Чи нам тебе, рідна, уже не видати? / Уставай із землі дітки приглядіти: / Вони плачуть, б'ються (в значенні: побиваються. – М. Б): вони твої діти!», – на що мати, не без відтінку випробувального запитання, гостро відповідає, що жалкування дітей за нею – тимчасове, у своїх жалях діти «увоймуться», тобто, уймуться, перестануть жалкувати, побиватися, діти у неї такі, що звикнуть жити без неї, – і саме тому, не бачучи в майбутньому змагань дітей за життя «матері», вона не хоче вставати («Нехай плачуть, б'ються: вони увоймуться: / Тим, що увоймуться, не хочу прочнутися!» [14, с. 56]).

Нарешті, у вірші «Пісня моя», яка явно не випадково розміщена на очільному місці збірки «Вітка», представлено вільний від будь-яких сумнівів і внутрішніх дискусій вислів віри у майбутнє українського слова. Зрозуміло, що вираз «пісня моя» позначає творчість, ширше – літературну, культурну діяльність не лише цього конкретно автора, а вказує на узагальненого «співця» України, що виступає героєм твору. Територія охоплення та ширення його «пісні» конгруентна, за уявленнями поета, етнічної території українства: «Од Сосни до Сяна вона простягнулася, / До хмари карпатської вона дотягнулася, / Чорноморською водою вмивається, / Лугами, як квітками, квітчається, / Дніпром стародавнім підперезана, / Річками, як стрічками, поубирана, / Городами-намистами пообвішана. / Гуляй, моя пісня...» [14, с. 63]. Завершує вірш сцена зустрічі героя цього твору із «молодицею», в якій, звичайно ж, вгадується значущий образ («Тоді із лісу, вся в тумані, / Вийшла до мене якась молодиця... / – Співай, – казала, – для всього роду, / Співай, – казала, – для всій родини» [14, с. 64]).

Не вкладаючи у твори збірок якоїсь виразної ідейної концепції, поет бачив завданням своєї роботи підтримати ними традицію української словесності. Оригінальна поетична творчість Костомарова, представлена двома збірками, постала у помітному, як на помежів'я 30-40-х років, різноманітті тем, проблем, жанрів і їх різновидів (особливо балади і віршового оповідання, а також ліричних роздумів), стильових підходів.

Уже мовилося про особливе, іще з часів університетських занять, зацікавлення історика і письменника грецькою мовою, історією Греції починаючи від найдавніших часів. Образ боспорського царя, як одне з відгалужень цієї історії, змальований у віршовому оповіданні «Пантікапея», можна також зарахувати до набутку таких зацікавлень. Симптоматично виглядає і вміщення у збірці «Вітка» вірша «Грецька пісня», що є переспівом відомого на той час твору М. Гнідича з історії Греції нової доби, відомої боротьбою з османським пануванням (національно-

визвольна революція 1821-1829 рр.). Вірш прославляє звитягу грецьких героїв.

Поглиблене осмислення теми становить диптих Костомарова «З антології» – твори, звернуті до Еллади, написані в харківський період творчості (1842), друковані пізніше, в журналі «Основа» 1861 р. Два вірші, «Еллада» та «Давнина», виявляють критичний погляд письменника як на історію, так і на міфологію Давньої Греції. Мовлячи про те, що слава Еллади засліплювала «нам» очі, Костомаров міг покликатися на ще недавній для того часу культ давньогрецької словесності, що мав місце в гімназіях та університетах, на залишки класицизму, підтримуваного в тому числі давньогрецькими зразками, що чітко, ще на очах Костомарова, тримали в своєму полоні естетичне мислення кількох поколінь викладачів Харківського університету. Поет знаходить терпкі слова і на адресу рабовласницького устрою грецьких полісів, який постає дивним і не може мати виправдань із точки зору новіших політичних поглядів, з якими Костомаров знайомився. Другий вірш («Давнина») є критичним відгуком – також в аспекті новіших поглядів – на непереконливість окремим зразків славетної давньогрецької та римської міфології; поет, зокрема, пародійно викладає пригоди бога війни Арея, верховного бога Юпітера (римські імена давньогрецьких богів), протиставляючи їм образ Прометея із давнього міфологічного пласту (часу так званих «титанів», місце яких заступили згодом олімпійські боги). Вірші засвідчують причетність поета до новішого руху інтелектуальної ревізії відомих культурних образів, що почалася із етапом європейського романтизму.

Майже все у поетичному арсеналі Костомарова кінця 30 - початку 40-х років, тобто Харківського періоду його творчості, виказує романтичні (особливо яскраво – натурфілософська поезія) зацікавлення поета, орієнтацію на романтичні установки. Що ця орієнтація була свідомою, по-своєму теоретично визначеною, засвідчує і його невеликий перекладацький набуток. Уже в першій поетичній збірці Костомарова було вміщено перекла-

ди – із зазначенням: «з чеського» – трьох пісень: «Квіточка», «Ягоди», «Рожа», трохи пізніше (в «Снопі» та у «Молодику», ч. 2) було видрукувано ще два – «Олень» та «Турнія». Джерела цих творів – у «Краледворському рукописі», позначеній духом романтизму талановитій стилізації під давню чеську словесність, створеній чеськими філологами В. Ганкою та Й. Ліндою. Твори позначені замилюванням тонко розвиненими переживаннями представників простого народу, також («Турнія», тобто лицарський турнір) – шляхетними звичаями давніх часів, що панували у слов'янщині.

М. Костомаров, знавець європейських мов, в тому числі англійської, першим в Україні як перекладач звернувся до творчості визначного англійського поета-романтика Дж. Байрона. Відомо дев'ять зроблених Костомаровим перекладів або ж переспівав із Байронового циклу «Hebrew Melodies» («Єврейські мелодії»), сім із них друкувалося в альманасі «Сніп» під заголовком «Єврейські співанки» (що Костомарівських перекладів було більше, засвідчує листування О. Корсуна, який, крім опублікованих у «Снопі», мав ще кілька), два надруковано пізніше. Через донесення українським словом новочасної, зокрема талановитої Байронової, інтерпретації біблейських подій Костомаров першим намітив можливість при їх викладі увиразнення певних алюзій на перипетії долі народу українського (згодом цей прийом талановито розгорнули пізніші поети, найбільш яскраво – І. Франко у поемі «Мойсей», у циклі «Жидівські мелодії»). Першим серед українських поетів Костомаров, подаючи переклад під заголовком «Журба єврейська», за посередництва Байрона (вірш «Oh! weep for those that wept by Babel's stream...»), звернув увагу на 136 псалом, у якому мовиться про поведінку митця за умов чужинецького домінування («Ой плачте так, як плакали діди / Над вавилонськими ріками! / Розорен храм, родини в нас нема – / Чужі знущаються над нами!» [14, с. 151]); на початку 40-х років, мабуть, лише у вигляді подвійної інтерпретації – з пророка Давида, з Байрона – з'явилася можливість проголосити ці слова

українською мовою; у 1845 р. переспів 136 псалма здійснив Т. Шевченко; серед тих, хто услід за ними в образах цього старовинного біблійного твору «відчитував» тогочасні українські реалії, побачив можливість донести актуальну проблематику української культури, – С. Руданський, Кс. Климкович, Я. Щоголів, І. Франко, Леся Українка. Ще одному творові Костомарова, що має назву «Єврейська співанка» і вміщується упорядниками серед його переспівів з Байронових «Hebrew Melodies», важко віднайти відповідник саме серед складових цього циклу – скоріш усього, цей твір Костомарова можна вважати наслідуванням, за зразком Байрона, текстів старозавітних пророків.

Перекладацький україномовний набуток Костомарова доповнює «Верба» – переспів пісні Дездемони з четвертої дії трагедії В. Шекспіра «Отелло». Твір позначено безперечними прикметами стилю української народної пісенності. Датований у першодруку 1849 роком, переспів цей своїм змістом явно кореспондує із образами безхитрісних, задушевних, щирих персонажів жіночої статі, як вони змальовані у двох віршових збірках українського поета.

Як уже мовлено, у 1838 р. Костомаров протягом нетривалого часу створює п'єсу «Сава Чалий», із зазначенням у підзаголовку – «драматические сцены на южнорусском языке». Той же рік проставлено й на титульній сторінці цього твору, хоча в світ він з'явився наповесні наступного. У бібліографічних покажчиках літературної та наукової творчості Костомарова «Сава Чалий» завжди стоїть на першому місці.

У найзагальнішій схемі драматичного дійства автор ішов за народною піснею на історичну тематику про Саву Чалого, своєрідно інтерпретуючи її, наповнюючи змістом, багато в чому відмінним від пісенного.

Хоча у драматургічних попередниках й близьких сучасниках Костомарової п'єси, творах, у котрому більше, у котрому менше, дія нерідко віднесена на кілька десятиліть назад, у XVIII століття (як-от «Быт Малороссии в первую половину XVIII столетия»

Т. М., «Чорноморський побит» Я. Кухаренка, «Чари» К. Тополі, навіть і «Назар Стодоля» Т. Шевченка), все ж за рівнем насиченості історичним матеріалом, за окресленням суспільно значимого історичного тла основної події (при тому, що головною у п'єсі Костомарова творі є колізія не історична, а психологічна) «Сава Чалий» може бути названий першим твором української нової історичної драматургії.

З досліджень про український театр відомо, що у 10-30-х роках аматорськими колективами в містах Україні давалися вистави, так чи інакше пов'язані з українською минувшиною. Так, у Києві польська трупа О. Ленкавського ставила оперу «Українка, або Зачарований замок», у частині тексту якої, відповідно партіям дійових осіб, звучала українська мова. З 1819 р. відомою була драма польського драматурга й письменника Я. Н. Камінського «Елена, или Гайдамаки на Украине», також, за припущеннями, двомовна [9, с. 161; 39, с. 66]. Проте ці п'єси, тексти яких становлять мовну суміш (польської, російської, української) і, очевидно, як це було в практиці тодішніх аматорських театрів, багаторазово варіювалися при постановках, навряд чи можуть оспорювати пріоритет твору Костомарова як першої української історичної драми.

Серед українських пісень, що з ними починав докладно ознайомлюватися, Костомаров безпомилково визначив наявність драматичної події у варіантах пісні, пов'язаного з таким персонажем, як Сава Чалий. Цьому локальному героєві української історії рядки пісень приписують зраду тієї справи, якій доти служив, за що його було покарано смертю руками одного з колишніх спільників.

Не надто значний історичний діяч першої половини XVIII ст., Сава Чалий став знаменитим завдяки талановитому пісенному народному твору, у якому фігурує як трагічний герой, а вже у цій іпостасі звернув на себе увагу українських драматургів, найперше М. Костомарова. «Сделавшийся по какому-то недоразумению героем народных песен», – мовить про Саву Чалого дослідник

гайдамацького руху [43, с. 119]. «Имя Саввы Чалого, – зазначав свого часу Володимир Антонович, – пользуется довольно громкою, но, насколько мне кажется, незаслуженною известностью, благодаря прекрасной народной песне, описывающей его убийство гайдамаками, состоявшими под начальством Игната Голого. <...> Из архивных данных личность Саввы Чалого обрисовывается далеко не в привлекательном виде» [2, с. 259]. Відомо, що історичний Сава Чалий був спершу сотником у надвірному війську польського магната, тоді перейшов до гайдамаків, але зрадив їх, став на службу уже як очільник полку надвірного війська в одному з маєтків польського коронного гетьмана Юзефа Потоцького, брав участь у сутичках з гайдамаками та в каральних рейдах проти Запорозької Січі, нарешті, оточений загоном колишніх спільників по гайдамаччині, загинув у бою в 1741 р. Незважаючи на зародки добрих замірів, мав долю політичного авантюриста.

Пісня про Саву (звісно, з багатьма неточностями супроти дійсної історії, як це є звичайним для фольклору) в епічному тоні говорить про героя, котрий «відклонився до ляшеньків в Польщу паном жити» // [33, с. 244; 40, с. 174-176], та про наступну йому покару від козаків, ретельно підготовлювану та значуще здійснену.

Костомаров в «Автобіографії» говорить, що, перенісши Саву Чалого із першої половини XVIII ст. у першу половину XVII ст., він «сделал большую историческую ошибку» [15, с. 40]. Тут письменник уже дивиться на свій ранній твір очима досвідченого фахового історика, котрий (як це виявлено в його пізніших історичних повістях) вважає за правило навіть і у белетристичному творі бути вірним історичним реаліям. Більше того, Костомаров як митець, автор історичних творів, досить помірно ставився до права свідомого прийому анахронізму, підтримуваного принципом творчої свободи (прикладів скористання цим при зверненні до історичної теми засвідчено у чималій кількості творів багатьох літератур). До «помилки» призвела недостача на той

час належних історичних матеріалів; до того ж, попередником подібного переміщення героя у часових і просторових координатах виступала сама народна пісня, уже перший рядок якої мовить про січове козацтво («Гей був в Січі старий козак, на прізвище Чалий...»), тоді як пригоди з історичним Савою відбувалися здебільшого на Поділлі, родом з цього краю був і сам Сава. Можливо, переважаючий інтерес молодого Костомарова до епохи перед Хмельницьким, засвідчений у художніх та наукових працях раннього періоду, мимоволі підштовхнув драматурга, взявши найзагальніші елементи історичної події, саму ситуацію можливості переходу вояка у ворожий табір примістити там, в тому часі, де це виглядало б змістовніше, переконливіше, цікавіше.

Далі, ніж народна пісня, образ головного героя п'єси Костомарова відходить від достовірних обставин завдяки ще й тому, що драматург робить Саву претендентом на звання козацького «гетьмана» (що, певна річ, є надто великим статусом для реально-історичного Сави Чалого). Подібне перебільшення значущості героя відбувається, втім, і при окресленні гайдамацького оточення Сави – у значно більш відомій п'єсі «Сава Чалий» (1899) І. Карпенка-Карого (Тобілевича), незважаючи на те, що драматург мав під руками певні історичні документи й свідчення і вже напевно знав, де, коли і кому служив історичний Сава Чалий.

Костомаров суттєво, вирішальним чином «доповнює» сюжет народної пісні: побудним мотивом Савиною наміру перейти у табір супротивника є образа на те, що його, найдоблеснішого, козаки не обрали своїм «гетьманом». Друга істотна відмінність сюжету драми від сюжету народної пісні: цей свій початковий намір герой свідомо не реалізовує. Відтак складна психологічна колізія – ситуація незадоволеного честолюбства героя, яке, до того ж, зазнає незаслуженої кари, – відтісняє на другий план суто історичні реалії, робить їх тлом, при тому, що, повторимо, немає жодних підстав не називати цю драму історичною. В свою чергу окреслення будови цього тла драматургом також спрацьовує на реабілітацію замірів Сави.

У ранній період творчості, ще тільки починаючи вникати у складні перипетії української історії козачої епохи, драматург слушно вловив і дав відчутти у драмі таку рису епохи, як різний рівень, а то й невизначеність у підпорядкуванні більших чи менших спільнот існуючим центрам влади. Козаки, серед яких перебуває Сава, формально є підлеглими польського короля. Так само формально мусить підкорятися королеві і коронний гетьман, до якого Сава вирішує прилучитись. Щоправда між «вільними» (своєвільними!) козаками і з'єднаннями коронних гетьманів час від часу спалахували непорозуміння, але з точки зору їх спільного служіння республіці можливий перехід Сави у військо із більш регулярною організацією навряд чи можна називати «зрадою». Інша справа, коли критерієм розмежування понять «вірність/зрада» виступає не належність до якоїсь держави чи її територіальної частини (в період, коли на високих рівнях обговорювалися кордони і результати цих обговорень не завжди чітко доходили до підлеглих), а, скоріше, належність до певної спільноти, громади, стану. Сава Чалий покинув козацький загін з наміром піти служити у військо коронного гетьмана, з яким козаки не раз бували у сутичках. Це явна «зрада» у їх уявленні, незважаючи на те, що і гетьман, і ворохобники однаково, за прийнятим законом, мусили бути підпорядковані королю.

Але навіть і така «зрада» не відбувається, тому що герой мислить категоріями вищими, аніж те середовище, яке він покинув. Реалією значнішою, аніж козацьке військо, є в уявленнях Сави рідна країна, народ, для яких у п'єсі виступає визначник: віра. Вірність рідному краю позначається у п'єсі через вірність своїй вірі. Тут Сава аж ніяк не зрадник. Так, у дії четвертій з'ясовуються умови, на яких Сава міг би служити у Конецпольського. І коли гетьман висуває вимогу, щоб Сава заприсягнувся «унію на Україні вводити», Сава рішуче відкидає таку пропозицію: «Ні, пане, я своїй вірі не зрадник. <...> Королю своєму законному прийшов я служити, а не віру отцевську й дідівську зрадити!» [14, с. 204]. До такого рівня вірності своєму народові у предківській вірі навряд

здатні, як вони показані у п'єсі, піднятися Гнат Голий, який у всьому заздрить Саві, стає злісним обмовником, чи, приміром, козак Ничипір, що в будь-якому воєнному поході бачить лише нагоду розжитися здобиччю.

Можливо, початкова «нетвердість» автора у поглядах на козацтво, яку можна спостерегти у віршах «Максим Перебийніс», «Згадка», «Могила», дозволила приблизно тими ж роками взяти у розробку «виправдальний» стосовно Сави Чалого сюжет. (Як засвідчує вірш «Клятьба» із другої поетичної збірки, Костомаров розглядав зраду гріхом надзвичайним – і в міжособистісних стосунках, і в причетності до історичних колізій – тож, очевидно, персонаж такого рівня злочину заслуговував, за поглядами письменника, оцінки однозначної і, мабуть, просто не міг ставати головним героєм драматичного розгляду). Відсутність же апологетизації козацтва (яку на свій лад уможливило перенесення дії з пізнішого гайдамацького – у козацьке середовище) вдало заміщено у п'єсі поглибленням психології дійових осіб, що було кроком вперед у розвитку української драматургії того часу.

Костомаров не без симпатії змальовує головного героя п'єси, в усякому разі не робить Саву зрадником, і йде тут – у головному – всупереч народній пісні. Автор знімає з Сави обвинувачення, які у думці загалу адресувались цьому образу.

Але Костомаров іде за настроєм народної пісні там, де вона, незважаючи на негативне окреслення героя, бачить його утруднення, його безвихідь, милосердно (у кількох рядках) доторкується до його скрутного становища, показує його вояком лицарської честі, в міру співчуває йому, хоч би й зрадникові («Ой кинеться та пан Сава / До ясного меча, – / Ухопили пана Саву / З-під лівого плеча... / Ухопиться та пан Сава / За ясну зброю, – / Ой підняли пана Саву / На три списи вгору...» [40, с. 176]).

Розвиваючи «шекспірівський» тип драми, Костомаров наділяє Саву рисами трагічного героя: після розчарувань, вагань і метань йому судиться «опинитися в фатальній самотності поміж двома таборами і, врешті, загинути...» [41, с. 9].

У психологічно вірну картину складається у п'єсі показ неясної тривоги, що охоплює Саву та його дружину у хвилини перед нападом козаків, їхнього інтуїтивного чи й містичного передчуття лихого. Їхня у фіналі п'єси розсосереджена, зумисно представлена як незв'язна, розмова, милування недавно народженою дитиною прибирають вигляду взаємного прощання.

У зміні різних емоцій зображений батько Сави. Легковірні козаки, над якими він досить ліберально гетьманує, замишляють розправу над Савою; старий же Чалий, вірячи й не вірячи в наговір, прагне їх погамувати, зрештою, дає волю батьківським почуттям («Не робіть мене навек безщасним! Не убивайте мого сина! Коли вже він став такий зрадник – я й сам бачу... поїдемо до його, він покається, він посоромиться батька свого рідного! Панове... він таки наш чоловік! Далєбі! Бачите, у мене нема ні роду, ні племені, він у мене один одним, та й того хочете у мене відняти!.. Та лучше ви мене преж убийте, щоб і до моїх ушей не доходило, що його на світі немає!» [14, с. 200].

Першим серед польських (котрі дали поетичні інтерпретації) та українських авторів Костомаров вдався до драматургічного опрацювання пісенного переказу про Саву Чалого, відкрив у цьому переказі схему драматичної події, що дає можливість розгорнути проблематику уявного або ж дійсного переходу на бік ворога, уможливорює великий діапазон мотивувань такого вчинку. Серед багатьох творів (чи їх фрагментів, де присутній мотив Сави) увагу найперше привертає згадуваний вже «Сава Чалий» І. Тобілевича (Карпенка-Карого), помітне явище української драматургії кінця ХІХ ст.

Тобілевич вважав слушним підхопити наявне у варіантах народної пісні бачення Сави Чалого зрадником. Масштабування цього образу й пов'язаного з ним вчинку вилилось у п'єсі Тобілевича в те, що герой постає у не підтвердженій історично ролі одного з лідерів гайдамацького руху (яким справжній Сава Чалий, незважаючи на свою завзятість у бойових сутичках, ніколи не був); відповідно й сам гайдамацький рух представлено не лиш

як рух гайдамаків, а ледь не як рушення усього поспільства, з ознаками визволення з-під інонаціональної кормиги. Певна річ, у Карпенка-Карого розправа над таким Савою Чалим має вигляд покари національного ренегата, перекинчика, позитивним персонажем виступає Гнат Голий.

Все ж, незважаючи на те, що загальний арсенал драматургічної майстерності Карпенка-Карого на час написання власного «Сави Чалого», можливо, переважав засоби поетики першої, розглядуваної тут драми на цю тему, – молодий Костомаров, видається, до пісні про Саву підійшов чутливіше, потенціал її сюжету розкрив більш вигадливо, – що, звичайно ж, не відміння суто історичного присуду над реальним історичним персонажем, з чим, як митець, Костомаров не мав наміру полемізувати у своїй драмі.

Історичний вимір драматичного твору Костомаров посилює у наступній своїй роботі – віршовій трагедії «Переяславська ніч» (написана 1840, видрукувана 1841). Йдеться, щоправда, про загальне окреслення у творі історичної ситуації, що мала для свого часу важливе суспільне значення, тимчасом дрібніші історичні реалії п'єси подані невеликою мірою конкретніше, ніж у попередній. Важливо й те, що у п'єсі «Переяславська ніч» увиразнюється погляд Костомарова на козацтво, драматург уже бачить його доблесною силою, здатною бути оплотом українського народу. Дія «Переяславської ночі» приурочена до 1649 року – періоду початку Визвольної війни, року значних перемог українського війська під проводом Хмельницького. Народне обурення проти гнобителів сягає і Лівобережжя, зокрема Переяслава. Назріває повстання, без нього не може бути мови про визволення, але драматург ставить проблему ширше, вона стосується формату взаємин двох таборів – української посполитої людності та польської магнатсько-шляхетської верстви з її претензіями на зверхнє, панівне становище. За обставин, коли ці взаємини набрали гострого, антагоністичного характеру, – чи можливо суперечку вирішити в гуманному дусі? Це основна проблема, якій

підпорядковано сюжет п'єси. Інша, додаткова проблема лінія – чи здатна окрема спільнота, зазнаючи надзвичайного утиску, самотійно, без сторонньої підтримки, піднятих проти пригноблювача?

З часів А. Шамрая, котрий докладно розглядав дві українські п'єси Костомарова, утвердилася думка про «Переяславську ніч» як про перший в українській літературі зразок драми «високої ідеологічності» [41, с. 24]. Розгортання такої тези наявне у дослідженнях М. Яценка [45, с. 261], В. Івашкова [8, с. 41], М. Кудрявцева [17, с. 100], котрі вживають виразу «драма ідей»; останній з названих пропонує паралельне синонімічне жанрове визначення: «дискусійна драма», а конкретно «Переяславська ніч» бачиться дослідником як «дискусійна історико-політична романтична трагедія». Визначальним у будові цього твору Костомарова є зіткнення ідейних концепцій: зокрема, з одного боку – безпощадної помсти гнобителям, прибічниками якої виступають декілька персонажів на чолі з заводієм заколоту Лисенком, та, з іншого другого боку, дарування прощення тим, хто були ворогами, з надією на подальше порозуміння з ними (виповідачем такої позиції є священник Анастасій). Прикметним є бажання автора у зображуваних дискусіях надати велику суму аргументів на обстоювання своєї правоти прибічникам тієї й іншої стратегії. Розбіжність у спробах розв'язання складної ситуації характеризує й учасників любовної пари – Марину та старосту Францішка, кожне з яких розгортає свою систему аргументації, пояснюючи власний намір чи вчинок. Своїми умоглядними узагальненнями твір Костомарова надто вирізняється на тлі написаних, почасти ставлених на сцені, а почасти й друкованих україномовних драматичних творів тієї доби, на передній план яких було висунуто колізії побутові. Сам автор, Костомаров, вказував на досвід німецького поета й драматурга Ф. Шиллера, що він його переймав при створенні «Переяславської ночі» (у пізніші часи більш критично ставлячись до свого раннього твору, він зазначав, що в ньому «уклонился от строгой сообразности с условиями века,

которий взявся зображати, и впав в напыщенность и идеальность, развивши в себе последнюю под влиянием Шиллера» [15, с. 48]. Варто відзначити, що спроба творення різновиду «драми ідей», із, зокрема, рисами «напыщенности и идеальности», як би до них не ставитись, на тому етапі розвитку літературної української мови потребувала від драматурга додатково неабиякої стилістичної, мовної роботи. І попри те, що «драма ідей» сама по собі аж ніяк не означає якогось «вищого» або що гатунку драматичної творчості, а є одним із жанрових її різновидів, слід високо оцінити творчий експеримент Костомарова, яким суттєво було збагачено існуючу на доти жанрову систему української драматургії, висунуто на розгляд засобами художнього слова низку суттєвих історико-культурних проблем.

Будучи класичної «драмою ідей», де близькість до узагальнених положень визначає поведінку персонажів, «Переяславська ніч» відзначається, разом з тим, багатством дії. Один з головних персонажів, козацький ватажок Лисенко, давніший бунтар, приходить спочатку в рідне місто невідомим, як «чужестранець», закликаючи містян піднятися до боротьби, до помсти «ляхам» за всі утиски, що ті чинять, і коли завіряє, що за ним під мурами міста стоїть п'ять тисяч козацько-гайдамацького війська, переяславці відважуються повстання. Розпочате напередодні Великдня, воно прибирає символики своєрідної «варфоломійської ночі».

Ще до початку зображення цього народного виступу у п'єсі з'являється священник Анастасій, що висловлює думки, супротивні підбурювальним речам Лисенка; Анастасій закликає терпіти, покладатись на боже милосердя, своїм власним прикладом демонструє готовність вмерти за Христові заповіді братолюбства. Полеміка Анастасія та Лисенка (котрий має своїх однодумців, найперше Герцика, сина загиблого козацького полковника) пронизує накрізь усе дійство п'єси. Найгостріше зіткнення супротивних точок зору відбувається при наближенні перемоги повстання, у питанні, що діяти з обезсиленими ворогами –

відпустити з миром, як радить Анастасій, чи до кінця їх вигубити, на чому спершу настоює Лисенко. Верх бере позиція Анастасія (навіть Герцик схиляється до неї), зрештою і Лисенко погоджується на це.

Протистояння двох таборів набирає ускладненого вигляду у зображенні взаємин Францішека, поляка, переяславського старости, який не ставав на перешкоді гнобленню українського населення, та Марини, сестри Лисенка. Вони, хоч належать до різних таборів, люблять одне одного; втім, ситуацію, коли супротивні сили пішли зі зброєю одна на одну, оцінюють по-різному. Примушений шукати розв'язання нерозв'язного конфлікту, Францішек бажає зберегти любов незважаючи ні на що, апелює до задушевного почуття у зверненні до Марини: «...Ти анголь божий, з неба / Злетівший, руська для народу тільки, / Як я для нього поляк, а між нами / Нема різниці. Ми дружка дружку / Не станем поприкати. Наші душі / Одна пред другою, як перед Богом. / Я знаю, що ти вірно мене любиш, / Як я люблю тебе: от з нас і годі!». [14, с. 257]. Але згідно впроваджених драматургом контрверсійних ділень, Марина виступає носієм глибшого, ніж Францішек, почуття національної свідомості. Кризові обставини зіткнення різнонаціональних таборів примушують Марину педалювати національну різницю, свою любов кинути на ваги вибору, де на іншій шальці ваг – її патріотичний обов'язок. У суперечці, що ведеться в душі Марини: ідеалу любовної відданості та патріотичного обов'язку – перевага беззастережно виявляється на боці останнього, драматург іде в цьому за численними зразками класицистичних п'єс; цілком очевидно, що наділяти образ Марини ірраціональним ступенем любовного почуття – до того, щоб це заходило у суперечку з імперативом колективного архетипу, з розумінням спільнотної визначеності, – не містилось у задумі драматурга. Єдиний компроміс, який на шляху виконання свого обов'язку чинить Марина – це, здавши Францішка в руки повстанцям, умерти разом з ним, в обіймах із ним, від зброї повстанців-українців. Коли таке не вдається (в Герцика не

піднімається рука на ту, котра він без відповіді кохав), а з полоненим Францішком їй дорога лише в Польщу, Марина оголошує про свій відхід у монастир.

У фіналі п'єси повсталі переяславці перемагають, проте Францішек, переяславський староста (уже колишній), великодушність переможців приймає як поганьблення; він вступає в поєдинок із Лисенком, в результаті якого обоє зазнають смертельних ран. Закінчується трагедія ідилічною сценою: помираючи, Лисенко і Францішек подають один одному руки, що набирає вигляду символічного. Францішек це підкреслює, проголошуючи: «...Помремо братами. Друже! / Дай руку, і нехай в примир'ї нашім / Примириться із Польщею Україна!..» [14, с. 272]. Наостанок досі непоступливий Лисенко радить повипускати полонених, «хай / Ідуть собі із Богом до родини», та промовляє останні слова, у яких, очевидно, представлено розв'язання проведеної крізь усю п'єсу ідейної контрверсії, до якого схиляється і автор: «Народе православний!.. Знайте всі, / Що і вояк будь мусить чоловік / І християнин...» [14, с. 273]. Дослідники, представники різних етапів українського літературознавства, не раз відзначали певну штучність завершення трагедії; на нашу думку, основне зумовлення цього полягає у спробі автора представити на локальному, місцевому рівні можливість «ідеалістичного» вирішення конфлікту протиборних сторін – тоді як таке вирішення мусить підтримуватися замиренням у масштабах ширших, таких, що охоплюють всю цілість політичних, релігійних тощо інтересів двох країн-сусідів.

Значною мірою особистою набожністю, християнськими ідеалами, їх визначальним місцем у світогляді драматурга зумовлене виведення у п'єсі образу отця Анастасія, особистості, яка не може не викликати симпатії, церковного служителя, що його драматург наділяє чудодійною здатністю терпінням, послідовним милосердям гасити гостроту суперечок.

Здобутком автора п'єси є створення образу незалежної, сміливої у своїх судженнях і діях молодой жінки, як він представлений

в Марині; цим образом драматург рішуче розширював типологію жіночих образів у тогочасній українській драматургії та літературі в цілому, виводив його поза традиційні колізії (загроза примусового видання заміж, прихильність у коханні тощо), – цей тип, приналежність до якого у ситуації зіткнення приватного та суспільно значимого інтересів уможлиблює, подібно до Марини із п'єси, енергійний вибір на користь колективного, суспільного, репрезентує ранній період національного самоусвідомлення, що його драматург, як впливає з твору, співвідносить із початком Визвольної війни XVII ст.

Той же рік, до якого віднесено дію у «Переяславській ночі», фігурує у заголовку ще одного драматичного твору Костомарова – «Украинские сцены из 1649 года» (написані українською мовою, озаголовлені російською). Написання твору тісно пов'язане із фаховими заняттями Костомарова як історика. Як уже мовлено, приблизно з 1843 р. він починає активно розробляти тему діяльності Богдана Хмельницького – провідника визвольної боротьби українського народу у 1648-1657 роках. Правдоподібно, «Украинские сцены...» постали у початковий період цієї роботи, найімовірніше, в Харкові. Текст цих «сцен» не має ознак завершеної драматичної дії, та й, мабуть, не був задуманий як повновагий драматичний твір. Це своєрідний художньо-науковий ескерсис автора, якому важливо було в рельєфних постатях, зримо показати учасників дії. Згадуючи висловлювання О. Пипіна, що історичні праці Костомаров писав, витворивши повне й детальне уявлення про історичні обставини і про того чи іншого історичного діяча, – можна припустити, що ці «сцени» постали зі спроби образно, картинно уявити відповідний момент історії, коли, вийшовши за межі дискурсу суто наукового-дослідницького, робота уявлення почала викристалізовуватись у формі художній.

Порівняно з «Савою Чалим» та «Переяславською ніччю», «сцени» значно більше наповнені історичною конкретикою, у них діють реальні історичні особи, ведеться мова про важливі історичні рішення. Разом з тим «сцени» мають безперечні художні

ознаки: окреслюють характери персонажів, містять певний розвиток їх полілогу у загальному та його дрібніших складових. У творі виведено реальну історичну подію: триумфальний в'їзд Богдана Хмельницького в Київ на початку 1649 р., туди ж перенесено автором сцену прийняття польських послів (після т. зв. Зборівського перемир'я). Богдан Хмельницький представлений тут у найвищій (як це розумів того часу М. Костомаров-історик і як, зрештою, констатує сьогоднішня українська історична наука) точці його звитяги, у можливості широких стратегічних планів за умов майже повного поверження Речі Посполитої та формально мирних стосунків із Кримським ханством («...зроблю тепер те, що замислив: виб'ю із лядської неволі народ руський – весь! Перше я воював за шкоду і кривду свою, тепер воюватиму за віру православну нашу...» [14, с. 287]). «Автор намагається, – зазначав дослідник, – показати Хмельницького не тільки як рупор ідей, що характерно для ідеологічної драми, а як живу людину. Він – і гостинний господар, що знається на старих народних звичаях, і досвідчений дипломат, і тонкий психолог, який бачить наскрізь своїх опонентів, і державний муж, здатний обійняти своїм зором і зрозуміти сенс великих історичних подій» [45, с. 265]. Хмельницький відверто торжествує, веде себе навіть зверхньо, почувавши свою силу, можливість звільнити всю Україну. В жалюгідному становищі перебувають посланці Речі Посполитої, намагаючись зберегти бундючний вигляд, наголошуючи на важливості свого посланництва («комісії»), повсякчас нагадують Хмельницькому про формальну його підлеглість королеві та порядкам, прийнятим у Польщі; Хмельницький, почувавши себе фактичним володарем становища, майже відверто насміхається над ними. Текст цих «сцен» цікавий і у стильовому аспекті: автор робить спробу дати відчутти колорит звучання староукраїнської мови середини XVII ст. (з тими окремими відтінками, як вони зафіксовані у тогочасних документах), мовно індивідуалізувати партії персонажів; цю ж роль, як відображення особливостей культурної й дипломатичної сфери тогочасного мовного

спілкування, відіграє різної міри вкраплення латинських виразів та лексем у мову тих чи інших персонажів (приміром, Ксьондза Лентовського).

Поетія й драматургія Костомарова відіграла важливу роль у становленні нової української літератури. Обсягом творчості 1837-1844 років письменник суттєво збагатив і розвинув жанрову систему українського письменства (жанрові різновиди балади, віршового оповідання, вірша-роздуму, медитації, пісні, драма характерів, драма ідей); зразки його творчості в багатьох моментах виявилися започаткуванням нових мотивів і навіть тем тогочасного українського письменства. Поетичні й драматургічні твори Костомарова, як і згодом історичні, етнографічні та публіцистичні праці, були суттєвим внеском у підвалину національного самопізнання; характерною рисою його творчості в цьому аспекті є ґрунтовність у висвітленні епізодів національної боротьби, небажання вдаватись до історичної фантазійності, хоч би й крилатої, натомість – намагання опертись у художніх наративах на реальний історичний фактаж, зображення складності визрівання національно-історичного самоусвідомлення.

Практично все написане Костомаровим-літератором у харківський період творчості вкладається в русло романтичної течії. Проте романтизм Костомарова – своєрідний, у багатьох випадках – неписуваний у тривіальну його схему, що виробилась в українському літературознавстві (і це, правдоподібно, було однією з причин недооцінки його творчості). У творчості Костомарова, особливо поетичній, є те, що не набуло широкого представлення в інших авторів, його сучасників періоду романтизму та найближчих наступників, – зокрема поглиблений інтерес до загадкових явищ буття, до ірраціональних трибів психології індивіда; суттєвою рисою його творчості був відхід від традиційного художнього етнографізму, орієнтація на проблематику і світоглядні уявлення розвинутих літератур.

Харків відіграв визначну роль у житті Костомарова. Тут він сформувався як історик, етнолог, фольклорист, нарешті

(а хронологічно – насамперед) – як письменник. Харків подарував українській літературі Ієремію Галку (псевдонім М. Костомарова, яким означено дві поетичні збірки та дві історичні драми) як одного з найяскравіших письменників-романтиків.

ЛІТЕРАТУРА:

1. А. Л. Иван Сергеевич Аксаков в его письмах. Том 4-й. Письма 1858-1886 гг. СПб, 1896 [Обзор] // Киевская старина. 1897. Т. LIX. Кн. 11 (ноябрь). Отд. 2. С. 49-57.
2. [Антонович В.] В. А. К биографии Саввы Чалого // Киевская старина. Т. XXXVIII. 1892. Кн. 8 (август). С. 259-261.
3. Багалеї Д. И. Опыт истории Харьковского университе-а (по неизданным материалам). Т. 2 (1815-1835 г.). – Х., 1904. 1136 с.
4. Багалеї Ольга. Отношение Н. И. Костомарова к г. Харьковку и Харьковско-му университету // Русская старина. 1914. Декабрь. С. 465-480.
5. Бородин В. С. Примітки // Костомаров М. І. Твори: У 2 т. / Упорядкування і підготовка текстів Є. С. Шабліовського та В. С. Бородіна, примітки В. С. Бородіна. К.: Дніпро, 1967. Т. 1. С. 397-410.
6. Вовчок Марко. Фольклорні записи // Вовчок Марко. Твори: У 7 т. / Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка АН України. К.: Наукова думка, 1966. Т. 7. Кн. 1. С. 175-540.
7. Горленко В. Две поездки с Н. И. Костомаровым // Киевская старина. 1886. Т. XIV. Кн. 1 (январь). С. 111-123.
8. Івашків В. Українська романтична драма 30 – 80-х років XIX ст. К.: Наукова думка, 1990. 143 с.
9. Історія українського театру: У 3 т. Т. 1 (Від витоків до XX століття). К.: Вид-во ІМФЕ, 2017. 666 с.
10. [Климкович Кс.]. Твори Ксенофонта Климковича // Твори Леоніда Глібова, Ксенофонта Климковича, Володимира Шашкевича / Видане товариства «Просвіта». У Львові, 1911. С. 285-434.
11. Козачок Я. Українська ідея: з вузької стежки на широку дорогу (художня і науково-публіцистична творчість Миколи Костомарова). К., 2004. 351 с.
12. Корсунов А. Н. И. Костомаров // Русский архив. 1890. Кн. 3. С. 199-221.
13. Костомаров М. [Галка Ієремія]. Обзор сочинений, писанных на мало-российском языке // Костомаров М. І. Твори: У 2 т. / Упорядкування і підготовка текстів Є. С. Шабліовського та В. С. Бородіна, примітки В. С. Бородіна. К.: Дніпро, 1967. Т. 2. С. 375-393.
14. Костомаров М. І. Твори: У двох томах / Упорядник, автор передмови та приміток В. Л. Смілянська. К.: Дніпро, 1990. Т. 1. 538 с.
15. Костомаров Н. И. Автобиография. К.: Стило, 2007. 351 с.

16. Крижанівський С. Амвросій Могила та Ієремія Галка // [Метлинський А. Костомаров М.] Могила Амвросій. Галка Ієремія. Поезії. К.: Рад. письменник, 1972. С. 3-32.

17. Кудрявцев М. Драма ідей як естетична проблема // Кудрявцев М. Своє і чуже: історико-літературознавчі та компаративістичні студії. Кривий Ріг, 2007. С. 95-104.

18. Кулаковский Ю. Смерть и бессмертие в представлении древних греков. К., 1899. 128 с.

19. Листи Боровиковського до Срезневського // Харківська школа романтиків. Т. 1 / Вступні статті, редакція і примітки А. Шамрая. Х.: ДВУ, 1930. С. 242-248.

20. Листи М. Костомарова до І. І. Срезневського // Харківська школа романтиків. Т. 3 / Статті, редакція і примітки А. Шамрая. Х.: ДВУ, 1930. С. 323-346.

21. Литературное наследие Н. И. Костомарова. СПб., 1890. 553 с.

22. [Метлинський А.] Могила Амвросій. Поезії // [Метлинський А. Костомаров М.] Могила Амвросій. Галка Ієремія. Поезії / Вступна стаття С. А. Крижанівського; упорядкування та примітки Н. О. Вишневської. К.: Радянський письменник, 1972. С. 33-134.

23. Микола Костомаров: Віхи життя і творчості: Енциклопедичний довідник / За заг. редакцією В. А. Смолія. К.: Вища школа, 2005. 543 с.

24. Михеева В. В. Очерки жизни и творчества Н. И. Костомарова. Кн. 1. Николай Иванович Костомаров в Харькове. 1833 – 1844. Начало пути. – Х., 2007. С. 173

25. Неслуховский Ф. К. Из моих воспоминаний // Харківський університет XIX – початку XX століття у спогадах його професорів та вихованців: У 2 т. Т. 1. Х.: Сага, 2011. С. 208-240.

26. Николай Иванович Костомаров. По воспоминаниям Алины Леонтьевны Костомаровой // Автобиография Н. И. Костомарова / Под редакцией В. Котельникова. М., 1922.

27. Николайчик Ф. Краткий биографический очерк Н. И. Костомарова // Киевская старина. 1885. Т. XII. Кн. 5. С. II-IX.

28. Пінчук Ю. Історичні студії Миколи Костомарова як фактор формування самосвідомості української нації. К., 2009. 305 с.

29. Пінчук Ю. А. Микола Іванович Костомаров. 1817-1885. К.: Наукова думка, 1992. 232 с.

30. Полухін Л. К. Формування історичних поглядів М. І. Костомарова. К.: Вид-во АН УРСР, 1959. 127 с.

31. Попов П. М. М. Костомаров як фольклорист і етнограф. К.: Наукова думка, 1968. 113 с.

32. Пыпин А. Последние труды Н. И. Костомарова // Вестник Европы. 1890. Кн. 12. С. 788-802.

33. Ревуцький Д. Українські думи та пісні історичні. 2-е вид. – К., 2001. 369 с.

34. Самійленко В. Твори / Упорядник, автор передмови та приміток М. П. Бондар. К.: Дніпро, 1990. 687 с.
35. Семевский В. И. Николай Иванович Костомаров: 1817-1885 // Русская старина. 1886. Т. XLIX. № 1. С. 181-185.
36. Смілянська В. Літературна творчість Миколи Костомарова // Костомаров М. І. Твори в двох томах / Упорядник, автор передмови та приміток В. Л. Смілянська. К.: Дніпро, 1990. Т. 1. С. 3-36.
37. Смілянська В. Примітки // Костомаров М. І. Твори в двох томах / К.: Дніпро, 1990. Т. 1. С. 506-533.
38. Софокл. Антігона / Переклад Бориса Тена // Софокл. Трагедії / Переклад з давньогрецької. К.: Дніпро, 1989. С. 125-170.
39. Український драматичний театр: Нариси історії в двох томах / Відповідальний редактор М. Т. Рильський. Т. 1: Дожовтневий період. К.: Наукова думка, 1967. 519 с.
40. Українські народні думи та історичні пісні / За ред. М. Т. Рильського і К. Г. Гуслистого. К.: Вид-во АН УРСР, 1955. 659 с.
41. Шамрай А. Перші спроби романтичної драми («Переяславська ніч» і «Сава Чалий» М. Костомарова) // Харківська школа романтиків. Т. 3 / Статті, редакція і примітки А. Шамрая. Х.: ДВУ, 1930. С. 5-29.
42. Шевченко Т. Повне зібрання творів: У 12 т. / Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка. К.: Наукова думка, 2003. Т. 1. 782 с.; Т. 2. 782 с.
43. Щербина В. Савва Чаленко и Игнат Гольый // Киевская старина. 1891. Т. XXXV. Кн. 10 (октябрь). С. 119-122.
44. Щербина Ф. К биографии Н. И. Костомарова // Киевская старина. 1895. Т. XLIX. Кн. 4 (апрель). Отд. 1. С. 63-75.
45. Яценко М. Т. Микола Костомаров // Історія української літератури XIX століття: У 3 кн. / За редакцією М. Т. Яценка. К.: Либідь, 1996. Кн. 2. С. 236-271.
46. Nonan P. Shakespeare: A Life. Oxford University Press, 1998. 479 p.

РОДОВІД КІНДРАТА МАЛЬОВАНОГО (до 135-річчя братерства духовно-моральних християн-«мальованців»)

Кіндрат Олексійович Мальований – міщанин-колісник, уродженець містечка Таращі на Київщині, свого часу став засновником релігійно-філософського суспільного руху, відомого як «мальованці».

Про них, як про релігійну протестантську течію в християнстві, яка чи не єдина зародилася на теренах України, писали й пишуть дуже багато. Адже громади «мальованців», засновані в 1890 році, досі існують в Києві, на Київщині, Житомирщині й Херсонщині.

У «Енциклопедії сучасної України» [1], «Великій українській енциклопедії» [2] та інших джерелах зазначено, що Кіндрат Мальований народився в 1844 році. Натомість російський антимілітарист і послідовник Льва Толстого Іван Трегубов у передмові до брошури «Приветствие русскому народу от Кондрата Малеванного» зазначає, що Мальований народився в 1845 році від бідної жінки [3, с. 2].

Сам К. Мальований в автобіографічній праці «Історія життя Кіндрата Олексійовича Мальованого» (надрукована в березні 1913 року в газеті «Кіевская мысль») згадував, що народився 1845 року від бідної вдови Єфросинії Іванівни Мальованої і розповідав про свою появу на світ так: *«Коли мені було 5 років, я запитав матір про те [як з'явився на світ – Є. Б.], перед цим узявши обіцянку, що вона не сваритиме мене і заплакав, заплакала й вона і сказала:*

– Грішниця я, сину мій. Через рік після весілля залишилася я вдовою. Молодою вийшла я заміж, примусово віддали мене, мені було 18 років у той час. Від цього чоловіка народила я дівчинку, Ольгу, через рік дитя померло. І ось до мене почали приставати,

щоби вдруге взяти мене заміж. Я не погоджувалася, однак, зло взяло гору наді мною. Спокушена була я на 25-му році і тоді народилося від мене дитя, перше – дівчинка, а друге – ти. Наречений же той, який обіцяв мене взяти, обдурив мене за допомогою війни з Пруссією. В нашому містечку стояла фортечна артилерія і він був у ній фельдфебелем. Йдучи на війну, він обіцяв після повернення взяти мене за дружину, але невдовзі розпочалася Севастопольська війна [мова йде про етапи Кримської війни 1853-1856 рр. – Є. Б.] і він пішов до Севастополя. Там за відмінну фортечну перемогу [Оборона Севастополя 1854-1855 рр. – Є. Б.] отримав штабс-капітана; вийшовши у відставку оселився в Миколаєві і передав через товаришів, що вже не приїде» [4].

Після прочитання цієї розповіді мимоволі згадується Шевченкове:

*Кохайтеся, чорнобриві,
Та не з москалями,
Бо москалі — чужі люде,
Роблять лихо з вами.
Москаль любить жартуючи,
Жартуючи кине...*

Дослідивши метричні книги та сповідні розписи соборної Георгіївської церкви м. Таращі, нам вдалося документально підтвердити вищенаведену розповідь, встановити імена та прізвища згаданих осіб, побудувати родовід Кіндрата Мальованого по матері та уточнити дату його народження.

Шлюбне прізвище матері Кіндрата Мальованого Єфросинії Іванової вдалося встановити завдяки сповідним розписам м. Тараща 1862 і 1850 років, де вона записана разом зі своїми дітьми. Вдова Єфросинія Іванова Гопченкова мала сина Кіндрата (1845 або 1846 р. н.) та доньку Параскеву на два роки старшу.

У сповідному розписі тієї ж церкви за 1840 рік вдалося знайти родину Гопченків ще без дітей, що свідчило про те, що вони тільки нещодавно побралися:

363	1557	Євфросинія Миколаївна	41
1452	"	один Коштань	16 "
	1558	Параскева	" 18.

Сповідний розпис соборної церкви Святого Георгія м. Таращі, 1862 рік.
ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1015, спр. 1019, арк. 1480 зв.

"	1011	Родова Євросинія Гонимова	" 24
94	"	одна сестра Коштань	5 "
"	1012	Параскева	" 7

Сповідний розпис соборної церкви Святого Георгія м. Таращі, 1850 рік.
ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1016, спр. 397, арк. 26.

257-й двір. Олексій Гонченко, 29 років; жінка його Євфросинія – 20 років; брат його Ничипір – 14; Марія – 16; мати його Меланія – 51 рік.

Після цього ми звернулися до метричних книг, де відшукали спершу запис про шлюб Євфросинії із чоловіком, який був на 10 років старшим за неї:

	1031	"	Алексеї Гонченко	"	"	29	"
	"	1103	"	сестра его Євфросинія	"	"	20
257	1032	"	"	брат его Ничипір	"	14	"
	"	1104	"	сестра	"	"	16
	"	1105	"	мать его Меланія	"	"	51.

Сповідний розпис соборної церкви Святого Георгія м. Таращі, 1840 рік.
ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1015, спр. 595, арк. 39.

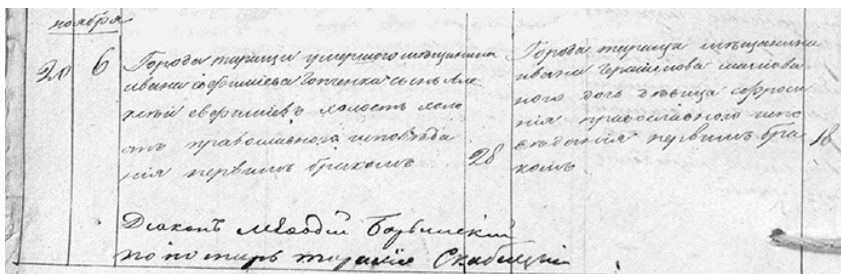
1838 року, листопада 6 вінчалися:

міста Тараці померлого міщанина Івана Юхимового Гопченка син Олексій Іванів холостий, православного сповідання першим шлюбом. 28 років;

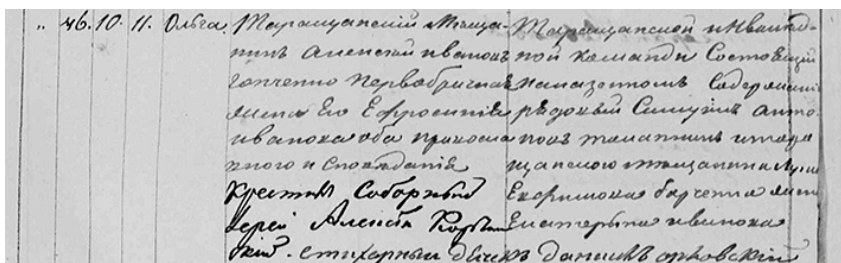
міста Тараці міщанина Івана Герасимового Мальованого дочка дівиця Єфросинія, православного сповідання першим шлюбом. 18 років.

10 липня 1840 року в подружжя народилася донька Ольга, яка померла від віспи 29 липня наступного року:

1840 року 10 липня народилася, 11 липня похрещена Ольга. Батьки: Тарацанський міщанин Олексій Іванів Гопченко та першошлюбна дружина його Єфросинія Іванова, обидва православного сповідання. Хрещені: Тарацанської інвалідної команди

Метрична книга соборної церкви Святого Георгія м. Тараці, 1838 рік.
ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1012, спр. 1887, арк. 53 зв.

Метрична книга соборної церкви Святого Георгія м. Тараці, 1840 рік.
ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1012, спр. 1995, арк. 22 зв.

[різновид внутрішніх військ у Російській імперії – Є. Б.] рядовий, що перебуває на казенному утриманні, Самуїл Антонов Талатін і Таращанського міщанина Луки Юхимового Барченка жінка Катерина Іванова.

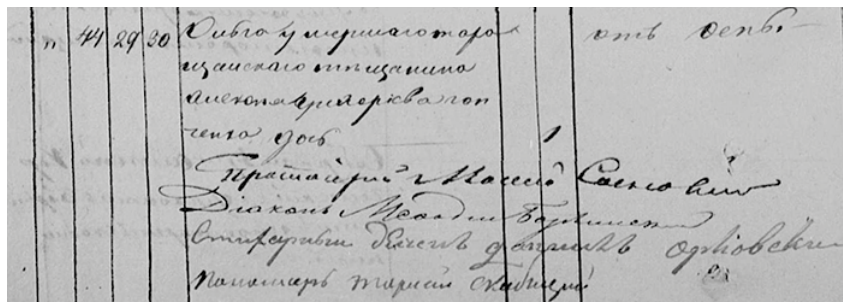
1841 року 29 липня померла, 30 липня похована Ольга. Померлого Таращанського міщанина Олексія Гопченка донька, 1 рік, від віспи.

Незадовго до дитини, 17 січня 1841 року помер і чоловік Єфросинії – Олексій Гопченко:

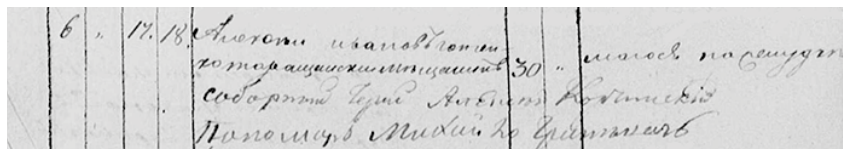
1841 року 17 січня помер, 18 січня похований Олексій Іванів Гопченко, Таращанський міщанин. 30 років, хвороба шлунка.

Перша позашлюбна дитина у Єфросинії – донька Параскева, народилася 23 жовтня 1843 року:

1843 року 23 жовтня народилася, 24 жовтня похрещена Параскева незаконна. Мати: Таращанська міщанка Єфросинія Іванова, померлого міщанина Олексія Гопченка жінка, православного

Метрична книга соборної церкви Святого Георгія м. Таращі, 1841 рік.
ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1012, спр. 2045, арк. 68 зв.

Метрична книга соборної церкви Святого Георгія м. Таращі, 1841 рік.
ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1012, спр. 2045, арк. 53 зв.

частинах російської імператорської армії – Є. Б.] і Тетяна Іванова кріпосна дівчина титулярного совітника Границького.

Своїх, народжених не в шлюбі дітей, Єфросинія записала на дівоче прізвище – Мальована, але дала їм по-батькові законного чоловіка Олексія. Кіндрат Мальований згадував, що в дитинстві йому доводилося через свою «незаконність» терпіти знущання інших дітей: *«про життя своє почав дізнаватися із трьох років, коли мене всі хлопчики і діти називали всілякими непристойними словами. І навіть діди з бабами, і середніх літ люди повторювали те саме. Коли я йшов вулицею і зустрічався який-небудь натовп народу, я повертав під пліт, де оброслі огорожі, і наганяв у мої босі ноги голки колючих трав. Діти з натовпу кидали в мене землю, палки, а часто й каміння. Я часто приходив додому з ногами, що опухли від колючок з огорожі, і мати лаяла мене, виймаючи скалки з моїх ніг. Довго я не міг наважитися спитати її, чому моє життя таке тяжке, нібито для мене немає ані природи, ані землі і завжди я ніби зайвим вважаю себе для життя... послухавши розповідь матері, я став ще більше ховатися від людей...»* [4].

Про те, як звали батька Кіндрата Мальованого ми не дізнаємося, мабуть, уже ніколи. А от родовід по матері нам вдалося скласти завдяки сповідним розписам Таращанської церкви.

683		авань Гривининъ мальованой	63
"	693	матко Гривининъ	62
684	"	Дочка шва Андрее	13
"	694	Ефросиний	19
685	"	мужиком Гривининъ	23
"	695	матко Гривининъ	21
"	696	Дочка шва Андрее	3
"	697	со шва	1

Сповідний розпис соборної церкви Святого Георгія м. Таращі, 1837 рік.
ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1015, спр. 540, арк. 23 зв.

82	314	Герасимъ Павловъ Малюванъ	63	
	310	Жена Ея Ксенія Савинадова		56
	315	Діти ихъ Лук'янъ & Жена	30	

Село		Поселенки до домашній Е.	Годы	
Мр.	Жен.		м.	жен.
Числ.	Числ.	Числ.	Числ.	Числ.
	911	Жена Ея Устина Давидова		23
916		вадова		
		Моисей Жена	24	
	912	Жена Ея Марта		20

Сповідний розпис соборної церкви Святого Георгія м. Тараці, 1798 рік.
ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1015, спр. 124, арк. 323 зв.-324.

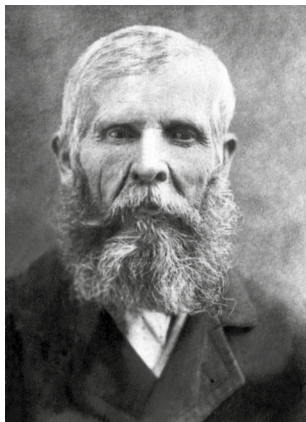
Список родини Івана Мальованого, в якому ще значиться незаміжня донька Єфросинія, зберігся в сповідному розписі м. Тараща за 1837 рік:

171-й двір. Іван Герасимів Малюваний, 63 роки; жінка його Марта – 62; діти їх: Андрій – 13, Єфросинія – 17, Лук'ян, жонатий, 23 роки; жінка його Ксенія – 21; донька їх Марта – 3; Ганна – 1 рік.

Список родини Іванового батька, Герасима Мальованого, ми знайшли в сповідному розписі за 1798 рік:

82-й двір. Герасим Павлов Малюваний, 63 роки; жінка його Ксенія Савина донька – 56; діти їх: Лук'ян, жонатий, 30 років; жінка його Устина Давидова донька – 23; Іван, жонатий, 24 роки; жінка його Марта – 20.

Кіндрат Мальований

Таким чином, прямими пращурами Кіндрата Олексійовича Мальованого є: Єфросинія (1820 р. н., мати) – Іван (бл. 1770-1774 р. н., дід) та Марта (бл. 1775-1778 р. н., баба) – Герасим Павла син (бл. 1735 р. н., прадід) та Ксенія Сави донька (бл. 1742 р. н., прабаба).

Вивчення родоводів і побудова генеалогічних дерев є одним із цікавих і перспективних напрямків досліджень у сучасному краєзнавстві. Українським історикам важливо вивчати не лише віхи життя видатних людей, які залишили помітний слід в минулому, а й їхні родоводи. Інформація про походження людини допомагає зрозуміти мотивацію її вчинків, життєві погляди, причини поведінки тощо.

Дитинство в неповній родині, цькування оточення та повеніряння виховали в Кіндратові Мальованому особливу зневагу до зла, що *«панує на землі і охопило увесь рід людський»*, а також необхідність самовдосконалення, любові до ближнього, добрих справ, прагнення і пошуку істини для кожної світлої людини, яка прагне пізнання Царства Божого [5, с. 47-48].

Хочемо зазначити, що дослідження родоводу Кіндрата Мальованого має перспективу не лише в частині пошуку точних дат народження, весілля та смерті його пращурів, але й у вивченні долі нащадків цього справді непересічного чоловіка. Кіндрат Олексійович мав велику сім'ю: дружину Ганну Омелянівну, синів Григорія, Андрія та Івана та доньок Євгенію, Марію та Ксенію [4], які стали одними з перших послідовників його вчення, що отримало назву «мальованство».

Про них збереглося досить багато архівних документів та історико-літературних матеріалів. У пошуковому процесі

доречно розглядати також згадки в газетних і журнальних статтях, рукописи, спогади, місцеві перекази тощо. В цілому, історія 135-літнього руху «мальованців», хоч нині і дещо призабута, але надзвичайно цікава для дослідження.

Родина Кіндрата Мальованого

СПИСОК ІНФОРМАЦІЙНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Мальований Кіндрат Олексійович / О. О. Крижановська // Енциклопедія Сучасної України [Електронний ресурс] / Редкол. : І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк [та ін.]; НАН України, НТШ. – К. : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2018. – Режим доступу: <https://esu.com.ua/article-63192> (дата звернення: 6.09.2024).
2. Мальованці // Велика українська енциклопедія. URL: <https://vue.gov.ua/Мальованці> (дата звернення: 6.09.2024).
3. Привѣтствіе русскому народу. Составиль Кондратъ Малеванный, основатель секты малеванцевъ. Съ предисловіемъ И. Трегубова. – М., Посредникъ, 1907. – 16 с.
4. Історія життя К. А. Малеваннаго / Ачкасовъ А. Записки Кондрата Малеваннаго // Київская мысль. – 1913. – 7 марта.
5. Ясевичъ-Бородаевская В. И. Сектанство въ Киевской губерні // Живая старина. – Кн. I. – С.-Пб., 1902. – С. 33-74.

НОВІ ПОШУКИ ОБҐРУНТОВАНИХ ДАТ ЗАСНУВАННЯ НАСЕЛЕНИХ ПУНКТІВ СЛОБІДСЬКОЇ УКРАЇНИ

Продовжуючи свої дослідження стосовно дат заснування або перших згадок про деякі населені пункти Слобожанщини, необхідно перевірити відповідну інформацію, надану архієпископом Філаретом (Д. Г. Гумілевським). Допоміжним джерелом у цьому може бути перепис Ізюмського полку 1732 року, проведений майором Хрущовим. У документі часто згадується час виникнення сіл, слобод та хуторів. Загалом це вже опубліковано істориком Д. І. Багалієм у його книзі “Материалы для истории колонизации и быта степной окраины Московского государства (Харьковской и отчасти Курской и Воронежской губ.) в XVI–XVIII столетии” 1886 року видання, але чимало населених пунктів залишилося поза його увагою на сторінках дослідження. Отже, розглянемо саме деякі не висвітлені Багалієм дати.

Стосовно першої згадки селища Райгородок, що біля Слов'янська, Філарет навіть уривок із хвалебної поеми українського поета Івана Орновського, у якій він пише нібито поселення заснував Костянтин Донець-Захаржевський (помер 1692 року). Ним же було згадано похвальну грамоту Костянтину та його батькові Григорію Захаржевським від царів Іоанна і Петра за побудову Рай-Городка 1685 року. Але літературний твір – це не завжди історичне джерело. Та й архівну адресу чи текст грамоти Філарет не вказав [24, с. 235]. Проте у переписі 1732 року було наведено точну дату заснування Райгородка – 1708 [22, с. 729]. Цю дату й треба розглядати за основну.

На Луганщині є селище Красноріченське (колись називалося селом Кабанне), для якого Філарет наводив 1702, як рік найдавнішої згадки, посилаючись на царську грамоту 1704 року. Проте ніде не згадується звідки було взято інформацію про ту грамоту [24, с. 280]. Перепис 1732 року чітко зазначає, що село Кабанне

було засноване 1701 року [22, с. 784]. Дані з дослідженого архівного документу завжди вагоміші, ніж дані з пізніше виданої енциклопедії без посилання на джерела.

Така сама ситуація з селом Мілуватка, що біля Сватового. За даними Філарета 1704 рік згадано, як найдавніший в історії цього поселення, бо тоді вже існувало нове село Красне на мілуватському броді [24, с. 279]. Але в перепису 1732 року конкретно зазначено, що Мілуватку засновано 1702 року [22, с. 807].

Стосовно міста Сватового, що колись називалося Сватовою Лучкою, Філарет наводить дані з документу 1704 року, в якому було згадано про пасіку сеньковських мешканців на Сватовій пристані й те, що козаки займалися бджільництвом десь років 30. Саме тому архієпископ починає історію цього поселення з 1665-1675 років [24, с. 274]. Але пасіка не населений пункт, і перепис 1732 року теж спростовує припущення Філарета. На аркушах перепису 1732 року наведено точну дату заснування Сватової Лучки – 1708-й рік [22, с. 840].

Село Богородичне, біля Святогірського монастиря, за даними Філарета було засновано 1713 року [24, с. 205]. Проте в переписі 1732 конкретно вказано, що слобода Богородицька виникла 1730 року [22, с. 1069 зв.]. Беручи до уваги, що у попередніх переписах це поселення не згадується [28], історія його дійсно починається з 1730 року.

Стосовно питання про місто Тор, то до колекції історичних джерел про заснування того населено пункту, зібраних дослідником О. Петренком і вже опублікованих у другому випуску альманаху «Слобожанщина. Погляд у минуле» (2019), додається матеріал, знайдений у цьому ж переписі 1732 року: *«оной городокъ [Торъ] поселенъ в прошлыхъ годъхъ тому девяноста лѣтъ Изюмского полку на полковой казацкой земли»* [22, с. 1060]. Укладачі перепису прив'язували історію Тора до острожка (1640-х років), який, до речі, проіснував недовго. Але для визначення часу заснування факт постійного проживання відіграє головне значення.

Після перепису Хрущова доцільно порівняти данні про заснування населених пунктів та роки перших спогадів, наведених у перепису Ізюмського полку 1747 року, у Філарета й Вікіпедії.

Про село Самборівка, що на Куп'янщині, у Вікіпедії вказано нібито це поселення виникло в ХХ столітті. Але у переписі 1747 року згадується хутір Самборівка у власності сотника Федора Самборського [27, с. 449]. Зрозуміло, чому населений пункт має таку назву. Вік села слід рахувати з року проведення перепису.

Так само сучасникам невідомий точний вік куп'янського села Касянівка, для якого у Вікіпедії зазначено 1820, як рік заснування. Але це село теж згадується у переписі 1747 року, як хутір Касянівський у власності полкового обозного Самборського [27, с. 464]. Саме рік проведення перепису для цього села має бути часом першої згадки.

Для села Рогозянка, що біля Великого Бурлука, у Вікіпедії вказано 1875 як рік заснування. Але насправді це поселення теж вперше згадується у переписі 1747 року, як “хутор Двуречанский Рогозянка тож” у власності майора Івана Зарудного [27, с. 529 зв.]. Теж й в цьому випадку 1747 рік візьмемо за основний.

Як найдавнішу дату в історії села Моначинівка, що на Куп'янщині, Філарет вказував 1810 рік [24, с. 272]. Але виявилось, що ця слобода має більш давню історію й згадується в тому самому переписі 1747 року, як поселення у власності хорунжого Сошальського [27, с. 449]. Відтепер для Моначинівки знайдено правильну дату.

Село Западня Зміївської громади так само вперше згадується у переписі 1747 року, хоча у Вікіпедії було зазначено 1640 рік без жодних доказів [27, с. 359 зв.]. До речі, це поселення відсутнє у переписі 1732 року [22]. Назва походить від природної ознаки, бо воно лежить у глибокій балці.

Наступним етапом дослідження дат буде розгляд перепису залежного населення Ізюмського полку 1715 року, де описано час переселення людей.

Згідно з даними Філарета [24, с. 115], раніше вважалося, що село Крейдянка (біля Балаклії) починає свою історію від 1732. Але це поселення згадується і в перепису 1715 року, як садиба Крейдянка у власності протопопа Данилова [28, с. 546]. Першими туди переселялися родини з Харкова та Полтави, “тому 7 лет” [28, с. 547, 547 зв.]. Тож приблизний рік заснування поселення 1708 (1715-7).

Село Ковалівка на Куп’янщині, колишня Диськівка, згадане в перепису 1715 року як двори в урочищі “Кармоликівський Байрак”. Місцеві селяни належали куп’янському сотнику Івану Диському. Раніше за всіх там оселилися родина Івана Кириловича, яка прийшла з Охтирки, “тому 4 года” [28, с. 578 зв. - 579]. Тобто приблизним роком заснування Ковалівки можна розглядати 1711 (1715-4).

Сусіднє з Ковалівкою село Смородьківка, як двори в урочищі “Купина Долина”, теж уперше згадується в перепису 1715 року. Кріпаки належали вдові Меланії Смородській. Найпершою там оселилася родина Семена Остаповича, “тому 8 лет” [28, с. 580-581 зв.]. Приблизним роком заснування села може бути 1707 (1715-8).

Для села Хатнє, на північному сході Харківської області, Філарет вказував 1680 рік, як приблизну дату початку заселення відповідної території [24, с. 179-180]. Але згідно перепису 1732 року йдеться про інший час – нібито село було засновано “тому 40 лет”, тобто, 1692 року [22, с. 1202 зв.]. Більш точну дату знайдено в перепису 1715 року, де визначено точний час переселення сюди кожної родини. Перша сім’я там оселилася “тому 17 лет”, тобто у 1698 (1715-17), що можна розглядати як рік заснування Хатнього [28, с. 660].

Не тільки переписи, а й картографічні матеріали добре допомагають розплутувати такі історичні загадки.

Для села Коропове у Вікіпедії теж вказано нічим не підтвержену дату заснування. Для початку варто зазначити, що сучасне село Коропове та Коробів хутір, вперше згаданий у переписі

1747 як хутір Зміївського монастиря, – це два окремих населених пункти [27, с. 358]. Згідно з мапою 1788 року обидва лежать на різних берегах річки Сіверський Донець [25]. У пам'ять про це там досі є однойменне озеро Коропове. А на правому березі, де зараз село Коропове, стояв Зміївський козацький монастир. Це був об'єкт з постійним населенням, тому логічно буде розглядати початок історії Коропового від часу виникнення монастиря, найпершу згадку про який датовано 1668 роком [16, с. 93].

У книзі “Історія міст і сіл УРСР. Харківська область” було зазначено, що село Скрипаї Чугуївського району було засновано 1647 року [21, с. 510]. Однак на Плані генерального межування Чугуївського повіту 1785 року на місці Скрипаїв нічого не відображено, але біля гирла річки Гнилиці вказана слобода Чернецька. Це поселення було у власності Зміївського монастиря, і ще раніше називалося слободою Гнилушка [22, с. 446 зв.]. Засноване 1702 року, як двір монастирських селян, до сучасного села Скрипаї не має ніякого відношення [23, с. 16-17 зв.]. Філарет зазначав, що новопоселене село Скрипаї виникло 1820 року [24, с. 124]. Проте Чернечої слободи з того часу не стало. Беручи до уваги рельєф місцевості, через повені на річці Сіверський Донець населення Чернечої слободи було змушене переселитися в більш безпечне місце.

Село Бригадирівка, що стоїть біля самого витоку річки Сухий Ізюмець, згідно з Планом Генерального межування Ізюмського повіту 1783 року та мапи Ізюмського повіту 1788 року, було хутором під назвою “Капністів” [25, с. 32-33]. Але вдалося встановити, що у цього населеного пункту була більш давня назва. У відомості Харківського намісництва 1779 року зазначено, що вдова-бригадирша Капністова володіла селами Шпаківка та Ізюмець [25, с. 164]. Очевидно, що Ізюмець і є хутір Капністів, і саме від 1779 року слід рахувати час існування Бригадирівки.

Сучасне село Капitolівка, що біля Ізюма, на Плані генерального межування Ізюмського повіту 1783 року було підписано як село Черемушне. Це ж поселення вперше згадується у Відомості

Харківського намісництва 1779 року. У ті часи воно належало поміщиці Капустянській [25, с. 165]. Востаннє це село мало стару назву в переписі 1816 року [26]. Надалі в документах записували топонім «Капитольськ» – на честь тодішньої власниці села майорші Капітолїни Василівни Єнохіної [26, с. 5 зв.].

*Село Черемушне (Капитолівка)
на мапі 1783 року ПГМ.*

Варто додати деякі подробиці про заснування рідного поселення, встановлені завдяки новим інформаційним джерелам. Раніше в РДАДА було знайдено документ 1681 року, в якому згадувалася Безлюдівка [12, с. 29]. Цю дату було прийнято як найдавнішу згадку про село. У своїй книзі про історію цього поселення я стверджував, що надалі можуть віднайтися джерела, згідно з якими дата заснування села посунеться вглиб на кілька років. І такий документ знайшовся!!

У ЦДІАК у фонді 1791 «Чугуївська приказна ізба», зберігся величезний масив документів, що, по суті, дублює інформацію, яка міститься в РДАДА у Москві. І там є документ, датований 30 липня (9 серпня) 1677 року, де йдеться про допит за крадіжку: підозрюваний росіянин Абрам Котов зізнався, що напередодні вночі він з братом Лазарем вкрали коня в селі Безлюдівка у харківського черкаса Мірочника. Потім Лазар повів коня до села Васищево [15]. Отже, це є більш рання документальна згадка про Безлюдівку.

Із цього документу також відомо про черкаса Марка Мірочника, харківця, який жив у Безлюдівці. У документі 1684 року того самого Марка Мірочника записано як безлюдівського

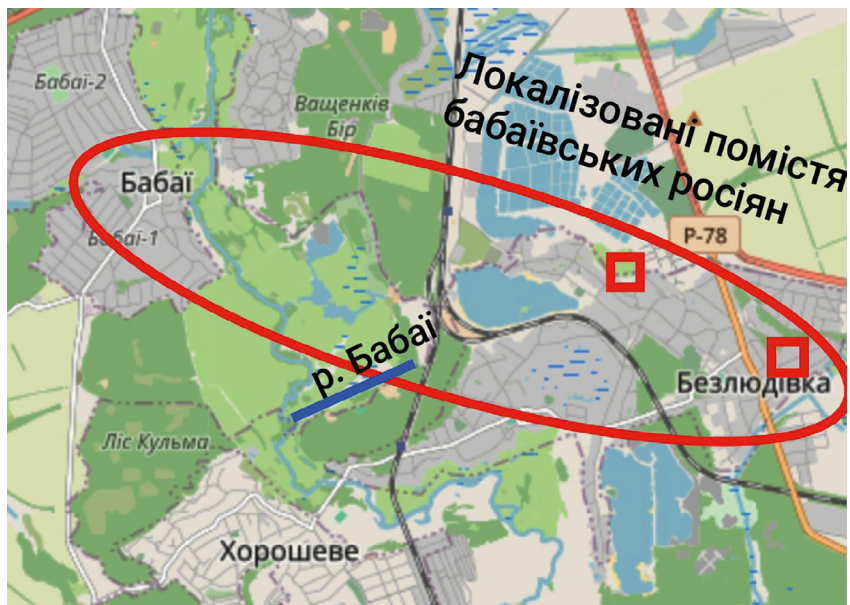
За кілька десятиліть до появи козацького поселення на місці Безлюдівки вирувало життя: тут були помістя росіян – чугуївських “боярських синів”*, які почали заселяти ці землі з 1647-1648 років. Згідно з указом царя Олексія Михайловича за свою службу вони отримували тут земельні наділи розміром 20 четвертин (10,92 га) [9, с. 489], [12, с. 30-31].

Історик Є. Овчаренко зауважив, що процес заселення йшов саме так: служиві військові росіяни, яким було обіцяно від царя земельний наділ за службу, знаходили зручну землю, а потім займали, роблячи її «заїмкою». Далі писали чолобиття, після якого від місцевого воєводи надсилалася спеціальна людина, яка проводила “сиск” щодо будь-чєїї приналежності тих земель. І коли не виникало ніяких проблем з власністю, землю “відводили” чолобитнику. А вже після нового чолобиття росіянину видавали “отказную грамоту”. Але через постійні військові походи та розорення “воїнськими людьми”, росіяни не оформляли ділянки належним чином за собою. Через це виникали подальші суперечки з козаками за землю [8].

Таким чином, на цих землях оселилися окремими дворами родини “боярських синів”, які мали такі прізвища: Труфанови, Мишньови, Лукутіни та інші [9, с. 492-494]. Одне з таких помість вдалося ідентифікувати, про що було повідомлено в 1-му томі книги по історії Безлюдівки. Воно було на березі річки Студенок, у районі сучасної Морозівки (найсхідніший квартал Безлюдівки) і 17 (27) травня 1655 року було передано у власність росіянину Степану Мишньову [7], [9, с. 494], [12, с. 31]. Слід зауважити, що це помістя позначено на планах кінця XVIII ст. як «пустош Мишньовська». Крім того, в ті роки поблизу була ще одна «пустош Капітанівська» [11, с. 59-60], яка, ймовірно, колись була теж російською, бо слово «капітан» у ті часи означало саме російське військове звання. Капітанівка була приблизно в районі сучасного безлюдівського кварталу «Зозулівка» (Овочевий провулок). Решту помість поки що ідентифікувати не вдалося.

Виявилося, що “боярські сини”, такі як Мишньови та інші, на дачах у районі Безлюдівки були за документами мешканцями села Архангельського (Бабаї) [3], [4], [9, с. 488-507]. Це означає, що на самому початку село разом з «помістями боярських синів» простягалось по обидві сторони річки Уди, і землі на місці майбутньої Безлюдівки були лівобережною частиною села Бабаї. Це підтверджує наступна географічна назва: в західній частині Безлюдівки, вздовж північного краю Панського бору, протікає невеличка річка Бабаї, позначена ще на плані Генерального межування 1785 року. Нині вона витікає з гаю “Вільховий Ріг”. Очевидно, не випадково віддалений від села струмок має ту саму назву – Бабаї. Фактично, він опинився у центрі території, населеної жителями села (власне саме село на правобережжі та “помістя боярських синів” на лівобережжі річки Уди), хоча центральний струмок в самому селі Бабаї має

Річка Бабаї та село Безлюдівка на мапі 1780-х років

Встановлено орієнтовну територію села Бабаї XVII століття.

зовсім іншу назву – річка Ставицька, що витікає із сучасного ставка “Гайдучка” [11, с. 57], [6].

Нині витік річки Бабаї починається з невеличкого ставка, створеного між сосновим лісом та гаєм “Вільховий Ріг”. Мальовничі береги ставка стали улюбленим місцем відпочинку безлюдівської молоді.

Нарешті стало зрозуміло яка подія спричинила появу безлюдної місцевості, а потім і самого села Безлюдівка. Це відбулося в переломний 1668 рік. Тоді росіяни постраждали «за разореньемъ и приходами воинскихъ людей». Йдеться про антимосковське козацьке постання на Лівобережжі й Слобожанщині 1668 року, очолюване Брюховецьким. Воно було спричинене через те, що Річ Посполита та Московське царство 1667 року підписали Андрусівський договір про поділ України між собою, не спитавши наш народ. Під час повстання козаки нападали на

поселення російських поселенців та спустошували їх. Те саме й сталося з Архангельським (Бабаями). Стосовно подій 1668 року архангельці пізніше скаржилися: *“...въ измъну Ивашки Брюховецкого разорены мы холопи ваши встъмъ отъ черкасы безъ остатку...”, «...въ измъну де Ивашки Брюховецкого, какъ то село Архангельское черкасы разорили и выжгли, и въ то время на тѣ ихъ дѣдовскіе и отцовскіе помѣстья выписи у нихъ потерялись, а иные погорѣли...»* [9, с. 489, 495]. Було спалено не тільки саме село Бабаї, а й окремі хатки в полях [9, с. 497].

Те саме пережили й мешканці сусіднього села Васищеве. Із документу ЦДІАК про напад на те поселення 1668 року вдалося з'ясувати, що це лихоліття сталося в серпні того ж року. Також з документу відомо про деякі детальні подробиці події: з Мерефи до Чугуєва йшло 3-тисячне об'єднане військо татар та козаків, яких сюди надіслав гетьман Дорошенко. На їхньому чолі був Мустафа Мурза. Дорогою вони спустошили село Васищеве та інші поселення південніше Харкова. Багато людей вбили, багатьох взяли в полон разом із дітьми та жінками. Худобу вкрали й повели за собою. А потім це та інші села спалили [17, с. 9-10 зв.]. У результаті, як показує приклад села Бабаї, московські служиві люди, які вижили, здебільшого розбіглися по різних місцях, і лише незначна частка з них залишилися тут далі жити [9, с. 504], [16, с. 152-153].

Ось саме так і сталося “безлюддя”. Імовірно, після згаданого нападу в подальші роки на місці Бабаїв та Васищевого люди бачили лише одні безлюдні руїни. Те саме спостерігалось й там, де згодом виникне село Безлюдівка – зруйновані, згорілі помістя з “ізбами” бабаївських росіян. Саме такі обставини й вплинули на створення назви майбутньої слободи.

У наступні роки після придушення повстання безлюдні землі південніше Харкова заберуть козаки. Наприклад, 24 січня (3 лютого) 1672 року полковник Григорій Донець звернувся до влади, щоб йому було передано бездоглядну землю бабаївських росіян на правому березі р. Уди. Землі тягнулися від села Архангельського аж до р. Мерефа, а також сіножаті, що лежали на лівому березі

р. Уди південніше села Жихор. У відповідь на це 9 (19) лютого 1672 року ротмістр Андрій Побідинський написав Белгородсько-му воєводі «сыскъ», що дійсно, та земля й сіножаті *«нынѣ лежить впусть ни кому не отдана и никто тое землю и спънными покосы не владѣть»*, а архангельські росіяни розбіглися [9, с. 503-505], [12, с. 33]. Тому з того ж року за царським указом полковник став законно володіти зазначеною землею. 1684 року цю ж саму землю за свої служби Г. Донець отримав у вотчину [9, с. 505]. Покинуті двори села Бабаї та інші ділянки на правому березі річки Уди Григорій Донець заселив своїми підданими – черкасами (українцями) [18, с. 181-182]. Росіяни, що лишилися в Бабаях, жили поряд з новопоселеними українцями. Мирного співіснування українців і росіян не було, й доводилося терпіти міжнаціональну ворожнечу [16, с. 152], [19, с. 146-181]. Наприклад, 1700 року Анастасія, дружина черкаса, розповідала: *“въ сельѣ Бобаяхъ мужъ ея Иванъ живеть тому льтъ съ тритцать и больши”* [19, с. 147]. По сусідству з Іваном та Анастасією через паркан мешкала російська родина Анцифора Грішного. Останній у тому ж році вбив Івана [19, с. 169-170]. Але з документів відомо, що у першій половині XVIII століття усіх росіян з Бабаїв було повністю виселено [18].

Те саме, як бачимо, сталося із землею на лівому березі річки Уди. Луки, піски та чорноземи на “безлюдді” козаки забрали собі й стали тут селитися після встановленого 1672/1673 року. Так з’явилося нове поселення – слобода Безлюдівка, назва якого символізувала зруйновану та спустошену місцевість.

Але, як у випадку з Григорієм Донцем, так і у випадку з козаками Безлюдівки, у подальші роки ображені російські “боярські сини” почали тривалу судову тяганину за втрачені наділи [18, с. 181-182]. У чолобитній, яка датується 1688 роком, вони зверталися до царя стосовно бабаївської вотчини Донця: *“намъ холопомъ вашимъ съ харьковскимъ полковникомъ съ Григорьемъ Донцомъ и заселеную и завладеную нашу землю и льса и спънные покосы и всякіе угодья ему Григорью очиститъ и отдать намъ холопомъ вашимъ по прежнему”* [9, с. 492]. А щодо безлюдівської

землі вони скаржилися, що безлюдівські козаки *«насъ холопей вашихъ изгоняють»* з їхньої помісної землі й без жодного царського указу [7], [9, с. 489].

Якщо у випадку з бабаївською вотчиною правди росіянам домогтися так і не вдалося, то саме на безлюдівській землі права росіян на свої помістя царська влада надалі відновила [7, с. 113], [18, с. 181-182]. У 1690-х роках Мишньови продовжували жити у тому самому «помісті», приписаному до села Бабаї [3], [4]. Так і співіснували: з одного боку – поселені козаки у новоствореній слободі Безлюдівка (що була в районі вулиці Бережна [12, с. 41-42]), а другого боку – росіяни-”боярські сини” в помістях на східних чорноземних полях. Але трохи пізніше все змінилося – родина Мишньових покинула ту дачу й переселилася в Безлюдівку [10], [11, с. 59]. Не стало й інших російських помість. І надалі в Безлюдівці в усі подальші роки жили нащадки і козаків, і російських поселенців. Останні, на прізвища Псарьов, Бородин, Мишньов, Волошин, Аксьонов, Капустін, Кобзев та інші, були в меншості [12, с. 62].

Дізнавшись про такі нові подробиці заснування Безлюдівки, не можна відкидати роль сотника Онисима Макарова, як вірогідного засновника Безлюдівки. Про це – мій висновок у книзі з історії рідного селища [12, с. 43]. Адже саме за “каденції” Макарова в якості сотника село розцвіло й починає згадуватися в документах 1681-1690 рр. [5, с. 617]. Імовірно, він, як харківський сотник, спрямовував сюди людей на поселення, а згодом оселився і сам [9, с. 498], [12, с. 43].

* Боярські діти (сини) – найнижчий феодальний стан у Московській державі. Це були феодали найнижчого рангу, які колись походили з боярських родів. Вони мали невеликі земельні наділи, які отримували від своїх покровителів – князів, бояр чи церкви. У разі призову вони були зобов'язані перебувати до війська на конях. У XV - у першій пол. XVI ст. звання «боярський син» вважалося навіть вищим за дворянське [29].

СПИСОК ІНФОРМАЦІЙНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Справочник по археологии Украины. Харьковская область / Шрамко Б. А., Михеев В. К., Грубник-Буйнова Л. П. – К.: Наукова думка, 1977.
2. Карта монетных кладов и единичных монет Харьковской губернии / Данилевич В. Е. // Труды Двенадцатого археологического съезда в Харькове, 1902 : в 3 т. / под ред. Уваровой. – Москва, 1905. – Т. 1. – С. 374–410.
3. РГАДА, Ф. 210, оп. 12, д. 1626
4. РГАДА, Ф. 210, оп. 6д, д. 137
5. История городов и сел Украинской ССР: В 26 т. Харьковская область / АН УССР. Ин-т истории; Гл. редкол.: П. Т. Тронько (пред.) и др. – К.: Гл. ред. Укр. сов. энцикл. АН УССР, 1976. – 722 с.
6. План Генерального межевания на Харьковский уезд. 1785 год.
7. Огляд нововіднайдених джерел щодо уточнення початку літочислення окремих населених пунктів Слобожанщини / Кисиленко В. Ю. // Слобожанщина. Погляд у минуле – 2020: збірник науково-документальних праць. — Житомир: Видавець О. О. Євенок, 2020. – С. 107-116.
8. Земельна власність у Слобідській Україні в XVII–XVIII ст., її походження і форми / Овчаренко Є. // Зап. істор.-філолог. відділу Укр. Академії наук. – Кн. XI. – К., 1927.
9. Материалы для истории г. Харькова в XVII веке / Багалея Д. И. // Сборник Харьковского историко-филологического общества. – Харьков, 1905. – Т. 16.
10. ЦДІАК, ф. 1725, оп. 1, спр. 12, арк. 327-328.
11. Экономические примечания на Харьковский уезд 1782 г. [Текст] / ред., подгот., предисл. А. А. Парамей, А. Ф. Парамонов. – Х.: САГА, 2006. – 152 с.
12. Історія Безлюдівки. Том I / В. Кисиленко. — Житомир: Вид.: Євенок О. О., 2021. – 120 с.
13. Сборник судебных решений, состязательных бумаг, грамот, указов и друг. документов / Гуров В.В. – Х., 1884.
14. РГАДА, Ф. 210, оп. 13, д. 1158.
15. ЦДІАК, Ф. 1791, оп. 2, д. 100, арк. 1-1 зв.
16. Историко-статистическое описание Харьковской епархии: в 2-х томах. Х. Издательство «Харьковский частный музей городской усадьбы», 2011 г. – Т. 1.
17. ЦДІАК, Ф. 1791, оп. 2, спр. 65.
18. Черговий огляд нововіднайдених джерел щодо уточнення початку літочислення окремих населених пунктів Слобожанщини / Кисиленко В. Ю. // Слобожанщина. Погляд у минуле – 2021: збірник науково-документальних праць. – Житомир: Видавець О. О. Євенок, 2021. – С. 179-185.
19. РГАДА, Ф. 210, оп. 13, д. 2250.
20. РГАДА, Ф. 210, оп. 12, д. 411.

21. Історія міст і сіл Української РСР: В 26 т. Харківська область / Ред. кол. тому: Сіроштан М. А. (голова редкол.), Астахов В. І., Бурик Г. Г., Голиков С. З., та інш. АН УРСР Інститут історії. – К.: Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1967. – 664 с.
22. ЦДІАК, Ф. 1722, оп. 1, спр. 57.
23. РГАДА, Ф. 350, оп. 1, д. 10.
24. Историко-статистическое описание Харьковской епархии: в 2-х томах. Х. Издательство «Харьковский частный музей городской усадьбы», 2011 г. – Т. 2.
25. Описи Харківського намісництва кінця XVIII ст.: Описово-статистичні джерела / Упорядн.: В. О. Пірко, О. І. Гуржій; Ред. кол.: П. С. Сохань (відп. ред.), В. А. Смолій (заст. відп. ред.), Ф. П. Шевченко, Г. В. Боряк. АН Української РСР. Археографічна комісія, Інститут історії України; Центральний державний історичний архів УРСР у м. Києві; Центральний державний військово-історичний архів СРСР; Донецький державний університет. – К.: Наук. думка, 1991.
26. ДАХО, Ф. 31, оп. 141, спр. 171.
27. РГАДА, Ф. 350, оп. 2, д. 1039.
28. РГАДА, Ф. 350, оп. 1, д. 9.
29. https://ru.m.wikipedia.org/wiki/%D0%94%D0%B5%D1%82%D0%B8_%D0%B1%D0%BE%D1%8F%D1%80%D1%81%D0%BA%D0%B8%D0%B5

**ЦВЕТНЫЕ ОТКРЫТКИ С ВИДАМИ СЛАВЯНСКОГО
КУРОРТА И СВЯТОГОРСКОЙ ОБИТЕЛИ ВЫПУСКА
АКЦИОНЕРНОГО ОБЩЕСТВА «ГРАНБЕРГ»
В СТОКГОЛЬМЕ. ИЗДАНИЕ А. И. ТИМОФЕЕВА**

Открыток с видами Славянска и Святых Гор выпуска до 1917 года достаточно много – более четырехсот сюжетов. Среди них выделяются красочные серии цветных открыток «Привет из Славянска» и «Привет из Святых Гор» выпуска Акционерного общества «Гранберг» в Стокгольме, издание А. И. Тимофеева. Открыток разных сюжетов, согласно издательской нумерации, было выпущено приблизительно 30 штук. Часть из них (8 сюжетов), была представлена в фотоальбоме [1]. Почему А. И. Тимофеев выбрал для выпуска иностранную полиграфическую компанию «Гранберг»? Ответ на этот вопрос, на наш взгляд, лежит в следующем:

– Первым заказчиком на изготовление в 1900-1903 гг. видовых открыток г. Славянска в шведской полиграфической компании «Гранберг» был славянский провизор Федор Иванович Николаев [2, с. 308-321], о чем свидетельствует название компании изготовителя – Granbergs K.A. Stockholm (шведский язык) на лицевой стороне ряда открыток, посвященных городу Славянску. Исходя из этого можно предположить, что А. И. Тимофеев воспользовался проверенным путем, проложенным Ф. И. Николаевым.

– Вопрос в соотношениях цены, качества, быстроты изготовления открыток и их доставки решился для А. И. Тимофеева в пользу полиграфической компании «Гранберг». Из статьи Третьякова В. П. [3, с. 361-371] видно, что выпуск открыток был бизнесом, который можно было начать имея скромные средства и, при правильном ведении дела, получить большую прибыль.

В чем она заключалась? В среднем производство одной открытки обходилось в 1-2 копейки, а продавалась она по цене от 5 до 10 коп. При продаже одной открытки прибыль была небольшой (2-3 коп.), но при реализации тиража в 1000 экземпляров доходила до 20-30 руб. (от 250 до 500%). Фактически бизнес был сверхприбыльным и можно утверждать, что его успешность напрямую зависела от количества продаж. Это хорошо понимал каждый издатель и изыскивал возможности продавать открытки в наиболее людных местах: вокзалах, почтах, книжных магазинах, курортах и т.п.

Все открытки больших издательств нумеровались, в том числе и открытки АО «Гранберг». Выход издательства на рынок начинался с пробной серии, которая обычно не нумеровалась и это понятно, т. к. необходимо было отработать весь цикл производства и сбыта. Цикл заключался в следующем: изготавливали 10-20 пробных экземпляров открыток: выполняли их редакционную подготовку и печать, обеспечивали хранение и доставку до места продажи, осуществляли продажу и возврат денег. Если все складывалось удачно, то издатели заказывали основную серию. Она включала нескольких сюжетов в количестве кратном 100. Общий тираж серии обычно не превышал 1000 экземпляров [4, с. 335-343]. Становится понятным почему в коллекциях филокартистов небольшая часть открыток известных издательств не имеет нумерации.

Немного информации о Карле Густаве Гранберге. В возрасте 25 лет Карл Гранберг поступил в полиграфическую фирму Хауске В. Тиллберга «Художественные промыслы», которая находилась в шведской столице Стокгольме и занималась изданием открыток. Гранберг купил ее через шесть лет, в 1896 году, и она стала носить его имя: Акционерное общество «Гранберг» (на открытках заказчиков из России фирма указывалась как Акц. О-во Гранберг в Стокгольме или АО Гранберг). Полиграфическая фирма Гранберга выпускала видовые, художественные, сувенирные открытки и вплоть до начала Первой мировой войны много

работала по заказам издателей из России. Акционерное общество «Гранберг» прекратило свое существование в 1923 году [5].

Еще один вопрос требует ответа: почему Тимофеев А. И. одну из серий открыток посвятил Славянскому курорту?

В начале XX века Славянск был в числе «...лучших городов Харьковской губернии» и отличался «особенным оживлением в летние месяцы, благодаря существованию здесь минеральных вод, привлекающих большое число приезжающих на лечение [6, с. 278]».

В 1912 году в журнале «Отечественные записки» была напечатан очерк Томина Н. А., в котором он называет Славянский курорт «Русский Крейцнах». Однако до 1877 года город не использовал полностью природный целебный потенциал города, не уступающий популярным европейским курортам Кройцнах, Наугейм, Висбаден. Данными из этого популярного очерка воспользовались и мы [7, стр. 596-626].

Славянский курорт посещали в основном жители Харьковской и ближайших к ней губерний, сезон длился с 15 мая по 25 августа и большого притока посетителей не было. Несколько оживился курорт в 1871-1872 в связи с проведением Курско-Харьковской-Азовской дороги, но только в 1877 году после передачи курорта городу ситуация стала меняться. В благоустройство курорта вкладывались значительные средства.

В 1889 году екатеринославский земский врач В. Т. Скрыльников получил официальное разрешение на издание популярно-бальнеологической газеты «Сезонный Листок Славянских минеральных вод» [8] целью которой была популяризация курорта, правильное информирование посетителей и газета прекрасно справлялась с этой задачей с 1889 до 1917 года.

В 1892 Славянские минводы были признаны имеющими общественное значение, в 1893 – награждены серебряной медаль и похвальным отзывом на Всероссийской гигиенической выставке в Петербурге. Приток посетителей с каждым сезоном стал увеличиваться, особенно после проведения в 1894 году железнодорожной ветки от станции Славянск до минвод.

В 1907 году целебная грязь озера Слепное была удостоена высшей награды на международной выставке в бельгийском городе Спа. Уже в 1882 году курорт посетили 375 человек, а в 1909 – 2 474 [7, стр. 606].

На своих открытках Тимофеев А. И. стремился показать замечательные места Славянского курорта. Посетители минвод охотно покупали такие открытки, отсылали родным и знакомым. Таким образом Тимофеев не только получал прибыль от продажи открыток, но и популяризировал жемчужину города – Славянский курорт минеральных вод.

Анализ открыток выпуска АО «Гранберг» серий «Славянский курорт» и «Святогорская обитель» показал, что они изготовлены на гладкой, плотной бумаге высшего качества. Большая часть открыток является ПОЧТОВЫМИ КАРТОЧКАМИ. Однако 5 сюжетов (таблица, № 1, 2, 3, 4, 5) без печатной надписи – ОТКРЫТОЕ ПИСЬМО или ПОЧТОВАЯ КАРТОЧКА, что дает подсказку о примерном времени выпуска этой части открыток. Из истории открытки известно, что 7 декабря 1908 года был издан Циркуляр № 66 начальника Главного управления почт и телеграфов России Севастьянова М. П. «О дополнении правил пересылки внутри империи открытых писем». Согласно этому Циркуляру воспроизведение печатной надписи «ОТКРЫТОЕ ПИСЬМО» на иллюстрированных открытках признано необязательным [8]. Но с 1 мая 1909 года введены в действие новые постановления по почтовой части. В них надпись «ОТКРЫТОЕ ПИСЬМО» была заменена термином «ПОЧТОВАЯ КАРТОЧКА» [9]. Из этого вытекает, что первая партия открыток (№ 1, 2, 3, 4, 5) без печатной надписи «ОТКРЫТОЕ ПИСЬМО» или «ПОЧТОВАЯ КАРТОЧКА» и без издательской нумерации была выпущена ориентировочно в период сентябрь-ноябрь 1908 года. Применяемая бумага – на адресной стороне цвета слоновой кости. Отличительная особенность этой партии открыток следующая: надписи на лицевой и адресной стороне выполнены черной краской. Надпись – Репрод. воспрещается – отсутствует.

Вторая партия ПОЧТОВЫХ КАРТОЧЕК на бумаге белого цвета, № 6-21, была выпущена в период декабрь 1908 - май 1909 года. Надписи на лицевой стороне открыток выполнены красной краской, на адресной стороне – краской салатого цвета. Надпись – Репрод. Воспрещается – присутствует.

Третья партия ПОЧТОВЫХ КАРТОЧЕК, № 22-25, была выпущена в период 1913-1914. Применяемая бумага, цвет краски такие же как и на второй партии. Надпись – Репрод. Воспрещается – присутствует. Оттиски почтовых печатей на открытках датируются 1915-1916 гг.

Четвертая партия ПОЧТОВЫХ КАРТОЧЕК, № 26, 27, была выпущена в 1914 году. Применяемая бумага, цвет краски такие же как на второй и третьей партии. Надпись – Репрод. воспрещается, присутствует.

Все имеющиеся открытки издания АО «Гранберг» с видами «Славянского курорта» и «Святогорской обители» обобщены и сведены в таблицу с указанием порядкового номера, издательской нумерации и полного названия надписи на лицевой стороне открыток.

№ п/п	Номер на открытке	Надпись на открытке
1	Без номера	Славянский курорт. Купальни на лечебном озере. Привет из Славянска.
2	Без номера	Славянский курорт. Общий вид Минеральных вод. Привет из Славянска.
3	Без номера	Славянский курорт. Военная сторона. Привет из Славянска.
4	Без номера	Станция Славянск Южных железн. дорог. Привет из Славянска.
5	Без номера	Город Славянск Реальное Училище. Привет из Славянска.

№ п/п	Номер на откритке	Надпись на открытке
6	76464	Славянский курорт. Главная аллея. Привет из Славянска.
7	76265	Ст. Славянский курорт С.Д.Ж.Д. Привет из Славянска.
8	76266	Открытка не найдена.
9	76267	Славянский курорт. Грязелечебница. Привет из Славянска.
10	76268	Открытка не найдена.
11	76269	Открытка не найдена.
12	76270	Славянская обитель. Меловые скалы. Привет из Святых Гор.
13	76271	Святогорская обитель. Общий вид с северо-восточной стороны. Привет из Святых Гор.
14	76272	г. Славянск. Харьковская улица. Привет из Славянска.
15	76273	Открытка не найдена.
16	76274	Славянский курорт. Аллея в парке. Привет из Славянска.
17	76275	Открытка не найдена.
18	76276	Славянский курорт. Курзал с аллеей. Привет из Славянска.
19	76277	Славянский курорт. Курзал . Привет из Славянска.
20	76278	Славянский курорт. Станция Минеральные воды. Привет из Славянска
21	76279	Славянский курорт. Ванное здание. Привет из Славянска

№ п/п	Номер на открытке	Надпись на открытке
22	137984	Славянский курорт. Военная сторона. Привет из Славянска.
23	137989	Открытка не найдена.
24	137986	Славянский курорт. Спуск к лодкам. Привет из Славянска
25	137987	Славянский курорт. Главная аллея. Привет из Славянска
26	139016	Славянский курорт. Цветник. Привет из Славянска
27	139017	Привет из Славянска. Военная сторона «Курган».

Поиск информации об издателе открыток Тимофеев А. И. начал с просмотра указателя фамилий по тексту двух настольных книг по истории города Славянска: Пушкарева Г. Г. [9, с. 191-202] и Гулько И. Л. [10, с. 481-492]. Тщательный просмотр фамилий в указанных книгах к успеху не привел. Просмотр «Энциклопедии фамилий Харьковской губернии» [11] тоже оказался неудачным. У нас есть только два отдельных фото на открытках № 12 и 13 «Святогорская обитель», где сфотографирован один и тот же, позирующий перед объективом, молодой человек возрастом 30-35 лет. Полагаем, что на открытках сфотографирован именно Тимофеев А. И. (?), мещанин (?) города Славянска. Проведение более глубоких поисков в областных архивах не представляется возможным в данное время. ВОЙНА. 750 ДНЕЙ...

Выводы и предположения

1. Полиграфическая компания АО «Гранберг» выпустила приблизительно 30 сюжетов цветных открыток в сериях «Славянский курорт» и «Святогорская обитель». Предполагаем, что со временем могут обнаружиться открытки из пробных серий или малосерийных выпусков. В таком случае общее количество может достичь 35 сюжетов.

2. Путь для издателя открыток Тимофеева А. И. в полиграфическую компанию АО «Гранберг» был удачно проложен славянским провизором Федором Ивановичем Николаевым, который в 1900-1903 гг. выпустил серию открыток с видами города Славянска.

3. Первая партия открыток из пяти сюжетов (№ 1, 2, 3, 4, 5) без печатной надписи ОТКРЫТОЕ ПИСЬМО или ПОЧТОВАЯ КАРТОЧКА и без нумерации открыток была ориентировочно выпущена в период сентябрь-ноябрь 1908 года. Применяемая бумага на адресной стороне цвета слоновой кости. Отличительная особенность этой партии открыток следующая: надписи на лицевой и адресной стороне выполнены черной краской. Надпись – Репрод. Воспрещается –отсутствует.

4. Вторая партия ПОЧТОВЫХ КАРТОЧЕК (№ 6-21) была выпущена в период декабрь 1908-май 1909 года. Применяемая бумага белого цвета. Надписи на лицевой стороне открыток выполнены красной краской, на адресной стороне – краской салатного цвета. Надпись – Репрод. Воспрещается – присутствует.

5. Третья партия ПОЧТОВЫХ КАРТОЧЕК (№ 22-25) была выпущена в период 1913-1914 гг. Применяемая бумага, цвет краски такие же как и на второй партии. Надпись – Репрод. Воспрещается – присутствует. Оттиски почтовых печатей на открытках датируются 1915-1916 гг.

6. Четвертая партия ПОЧТОВЫХ КАРТОЧЕК (№ 26, 27), была выпущена в 1914 году. Применяемая бумага, цвет краски такие же как на второй и третьей партии. Надпись – Репрод. Воспрещается – присутствует.

СПИСОК ИНФОРМАЦИОННЫХ ИСТОЧНИКОВ:

1. СЛАВЯНСКЪ. Видовые открытки конца XIX начало XX столетия (часть 1). Славянск. Кадр. 1998, 32с.
2. Шабанова В. М. Деякі уточнення щодо життя та діяльності Ніколаєва Федора Івановича – громадського діяча кінця XIX – початку XX ст. м. Слов'янська // Слобожанщина. Погляд у минуле (збірник науково – документальних праць), Житомир. 2023, с. 308-321, електронна версія.
3. Третьяков В. П. Издатели дореволюционных фотооткрыток с видами Санкт-Петербурга // Почтовая марка и почтовая карточка: творцы, издатели, коллекционеры – Методические материалы IX Научно – практического семинара по истории почты и филателии, 9 октября 2018. – Санкт-Петербург. 2018. – с. 361-371.
4. Третьяков В. П. История коллекционирования открыток в России (1895 – 2017)// Почтовая марка и почтовая карточка: творцы, издатели, коллекционеры – Методические материалы IX Научно – практического семинара по истории почты и филателии, 9 октября 2018. – Санкт-Петербург. 2018. – с. 335-343.
5. Ярцева А. В. Открытое письмо в России. Художественные открытки конца XIX – начала XX века // URL: <https://expositions.nlr.ru/ve/RA5507/otkrytoe-pismo>
6. Карпов Б. Г., Морачевский В. В., Малышева И. М.. Пути, расходящиеся от Харькова./ Россия. Полное географическое описание. Т VII. Малороссия. Под ред.Семенова-Тянь-Шанского В. П./ Гл. VIII. С. 289-317 СПб 1904
7. Томин Н. А. Русский Крейцнах и Донецкая Ривьера (Славянские минеральные воды и Святогорский монастырь). Исторический вестник. Историко-литературный журнал. Том СХХVIII. СПб. Тип. А. С. Суворина. 1912. С. 596-626
8. Сезонный Листок Славянских минеральных вод. № 1. Май 1889 г. Почтово-телеграфный журнал. Отдел официальный, № 37, 13 сентября 1908 г, с. 506-507.
9. Почтово-телеграфный журнал. Отдел официальный, № 3, 17 января 1909 г, с. 27.
10. Пушкарев Г. Г. ТОР – СЛАВЯНСК. История в фотографиях. – Донецк: ООО Издательско-полиграфическое предприятие «Промінь», 2011. – 208 с.
11. Гулько И. Л. СОЛЕНЬЙ – ТОР – СЛАВЯНСК. Материалы для изучения истории города. – К., МАСТЕР КНИГ, 2019, – 496 с.
12. Парамонов А. Ф. Энциклопедия фамилий в Харьковской губернии. Книга первая – Харьков: Харьковский частный музей городской усадьбы, 2011 г. – 262 с.

Станція Славянск Южных желѣзн. дорогъ.

Привѣтъ изъ Славянска.

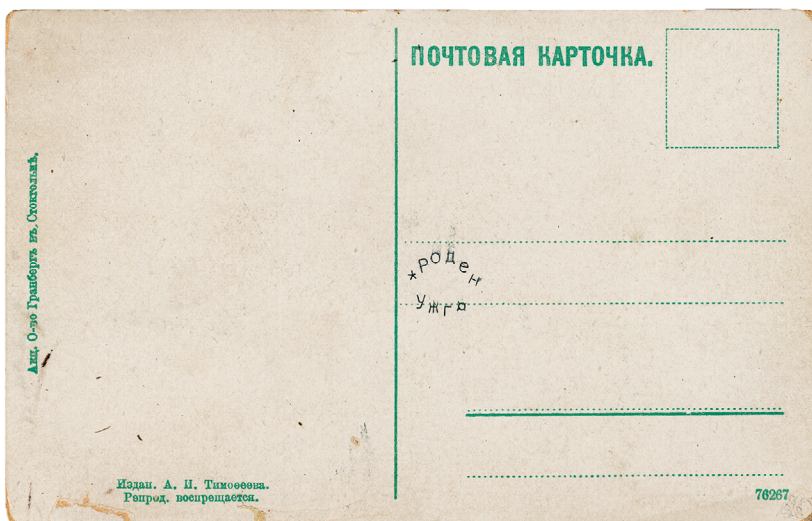
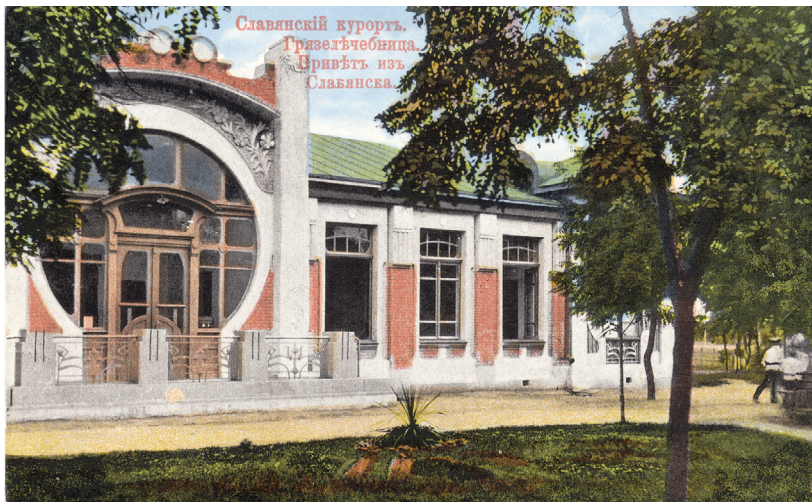

Дел. О. во Градбергъ въ Стогольмъ

Изданіе А. П. Тимоосева.

*Открытка № 4 «Станция Славянск Южных железн. дорог.
Привет из Славянска» из первой партии изготовления.
Лицевая и обратная сторона*

*Открытка № 9 «Славянский курорт. Грязелечебница.
Привет из Славянска» из второй партии изготовления.
Лицевая и обратная сторона*

Открытка № 12 «Святогорская обитель. Меловые скалы. Привет из Святых Гор» из второй партии изготовления

Открытка № 13 «Святогорская обитель. Общий вид с северо-восточной стороны. Привет из Святых Гор» из второй партии изготовления.

*Открытка № 24 «Славянский курорт. Спуск к лодкам.
Привет из Славянска» из третьей партии изготовления*

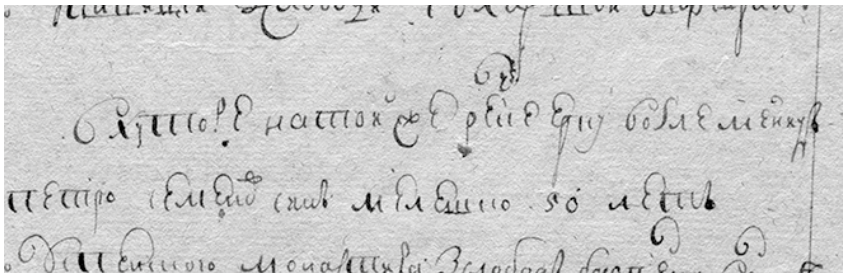

*Открытка № 27 «Привет из Славянска. Военная сторона «Кургань»
из четвертой партии изготовления*

СЕЛО ПУРДІВКА. ЧАС ЗАСНУВАННЯ ТА НАСЕЛЕННЯ

У Сєверодонецькому районі Луганської області є невеличке село з цікавою назвою – Пурдівка. Перші згадки про його існування знаходимо 1760 року в перепису слободи Смольянинової. Наприкінці перепису зазначено вісім українських родин: Мелешко, Каун, Пашицький, Медведь, Винник, Дукачєв, Фесько, Лисенко, всього 21 (переписані лише чоловіки), які жили «в хуторі на той же річці Еркувозле мелниці» [1, арк. 100-100 зв]. Усі ці родини переселилися в проміжок часу з кінця 1759 до початку 1760 років. І половина з них із сусідньої слободи Боровеньки, яка слугувала перевалочним пунктом для багатьох переселенців у Бахмутську провінцію. До царського указу 1783 року українці Слобожанщини були особисто вільними й могли переселятися куди завгодно. Лише 1749 року було видано указ, який накладав певні обмеження – заборонялося переселення зі Слобідських полків, а тих хто переселився без дозволу було наказано повертати назад [2, арк. 144]. Але на практиці виконувалося мало. У цей період спостерігається надвисока мобільність населення, що сприяло швидкому заселенню і економічному освоюванню великих новоприєднаних територій.

Л. 1. Перша згадка хутора, 1760 рік.

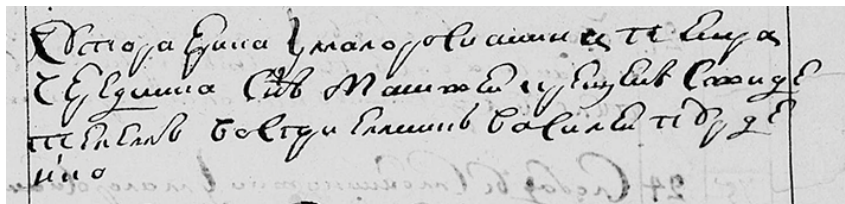

Лл. 2. Мапа бл. 1780 року. Можна побачити слободу Смольяниновку вже поділену навпіл і в верхньому лівому куті млин Павліщевої (на той час вона вже Суханова). Через обидві земельні ділянки протікає р. Єрик.

Вочевидь в зимовий період люди не будувалися. Будівництво припало на весну-літо 1760 року, а до того люди деякий час жили в самій слободі Смольяниновій. Хутір розділяв свою долю разом зі слободою, бо володіли цими землями ті самі поміщики. Спочатку Єгор Смольянинов, який заснував і дав назву слободі. Після конфіскації в нього землі за махінації вона перейшла у власність Бахмутської заводської соляної контори [3, арк. 296]. А після продажу з аукціону господарями тут стали полковник Іван Шабельський та поручик Кузьма Котельников [4, с. 464], які поділили володіння навпіл: слободу – на Смольянинову і Лукеріївку, хутір – на Пурдівку і Вільховий. Через укладені шлюби прізвища власників змінились. Мотрона Шабельська стала Павліщевою, потім Сухановою. Дарія Котельникова стала Мамацовой. І врешті, вочевидь через купівлю все сконцентрувалося в руках Суханових.

Слід зауважити, що на ранній стадії свого існування хутір мав інші назви – в метричних книгах можна побачити назву хутір

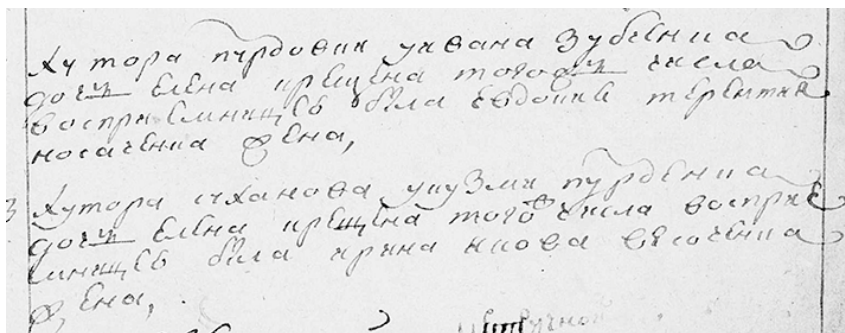

Лл. 3. Хутир Єрик, 1768 рік. Хрещений Василь Пурденко.

Єрик (за назвою річки, на якій він розташовувався) [5, арк. 117, 117 зв, 118 зв, 119], а в метричних книгах і на мапах – млин Павліщевої, хутир Суханова [6, арк. 1 зв, 2, 4, арк. 4 зв, 6, 7, 9 зв], хутир Мамацова (за прізвищем власників землі). Останній пізніше був відомий під назвою хутир Вільховий, зараз це Олександрівка, яка майже об'єдналася з Пурдівкою.

Власне та назва, під якою ми його знаємо, вперше згадується в метричній книзі Миколаївської церкви слободи Боровеньки за 1797 рік [7, арк. 6, 7]. У записах, як жителі Пурдівки, фігурують піддані обох поміщиків – Суханова і Мамацова.

Лл. 4. Варіанти назви хутора – Пурдівка, Суханова, 1797 рік.

У першому записі можна побачити Івана Зубченка, підданого Мамацових і жителя х. Вільхового. У другому записі видно Кузьму Пурденка, підданого Суханових.

У сповідному розписі за 1799 рік – це вже два окремих населених пункти: «хутор надвального советника Суханова прозваною Пурдин в нем живут подданные ево малоросиане растоянием от Николаевской церкви в 7и верстах» [8, арк. 34 зв] і «хутор помещика майора Мамацова в нем живут подданные ево малоросиане растоянием от Николаевской церкви в 8и верстах» [8, арк. 33 зв]. Отже, можна побачити, що первинні назви населених пунктів залишилися за частиною володінь, що належали

1757

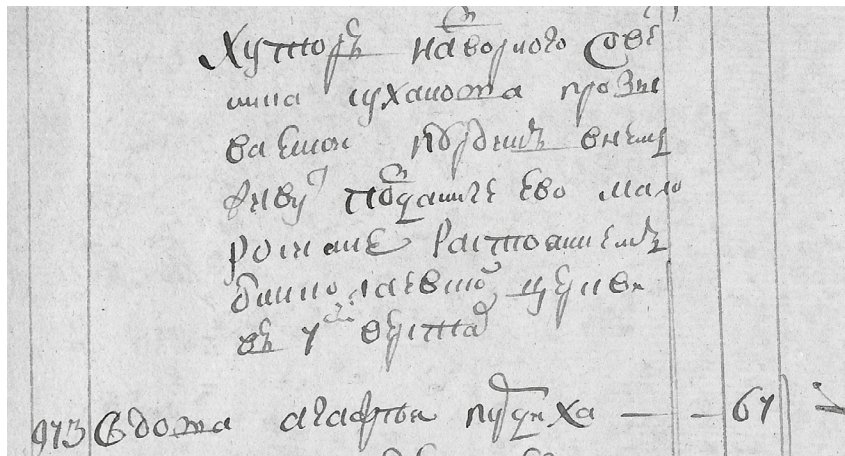
Сосудовъ и данило сибидейв ижеино
 жена ево Варвара Синцова догдъ - -
 Павле - 20000 и - -
 Василь - - - -

1765

данила ижеиноб иже п'б'ца
 жена ево Варвара - -
 дити и Павле - -
 Василия - - - -

Лл. 5. Фрагменти сповідних розписів сл. Боровеньки за 1757 рік [9, арк. 86] і сл. Борівської за 1765 рік [10, арк. 288].
 Та сама родина записана під різними прізвищами.

Лл. 6. Хутір надвірного радника Суханова «прозиваємий Пурдин»,
вдова Агафія Пурдиха, 1799 рік.

Шабельським, пізніше – їхнім нащадкам Сухановим. Натомість частина володінь їхніх сусідів набула нових назв, проте деякий час паралельно використовувалися й старі.

То звідки ж така назва? Річ у тім, що наші пращури досить часто мали по декілька прізвищ одночасно. Другим прізвищем вже згадуваної родини першопоселенців Лисенко якраз і було Пурда/Пурденко. Саме цей варіант зазвичай використовували в церковних документах.

Я довго не міг зрозуміти значення цього слова. Усі варіанти, які знаходив сам або ж мені пропонували інші, здавалися не переконливими. Наприклад, гміна Пурда в Польщі, назва якої має пруське походження, чи морально-етичний кодекс Пурда в Афганістані. Аж поки мені не спала на думку наступна версія: а якщо присутня заміна літер Ф і П, яка притаманна українській мові? На кшталт Федора-Педора? Бо прізвище Фурда мені також траплялося. І фурда – це не що інше, як «дрібничка» [11].

Але повернемося до документу 1799 року. На той час там жили наступні сім'ї: Пурда (вони ж в ревізіях та інших фіскальних

документах Лисенко), Птушка (зять першопоселенця Мелешка/Лемешка), Носаченко, Прусик (в ревізіях вони Корочанські), Ви-сочиненко. Всього 6 дворів (в половині з них живуть представ-ники родини Пурда), в яких налічується 33 чоловіків і 19 жінок. [8, арк. 34 зв-35 зв]. Слід зауважити, що перша ревізька казка Пурдівки відома з 1835 року, а до того всі жителі хутора пере-писувалися разом з жителями слободи Смолянинової без відо-кремлення від них.

Від 1823 року Пурдівка перейшла у власність Ганні Гаври-лівні Сухановій, яка успадкувала її від своєї матері – Мотрони Іванівни Суханової, доньки полковника Шабельського, у пер-шому шлюбі Павліщевої [12, арк. 675 зв]. Поміщиця Ганна Суха-нова була останньою власницею хутора до відміни кріпосного права, але в хуторі не жила. Весь свій час вона проводила в місті Слов'янську, де у Суханових був свій дім, оскільки батько Ган-ни, Гаврило Олексійович Суханов, був у 1780-1781 рр. Торським воеводою (коли ще місто Слов'янськ мало назву Тор) [13, с. 87]. Пізніше Ганна Суханова купила ще один хутір трохи північні-ше – Аннівку (рос. Анновка). Зараз це Суханівка Старобільського

Іл. 7. Мапа Шуберта, бл. 1861 року. Можна наочно побачити розділення хутора і слободи на дві частини.

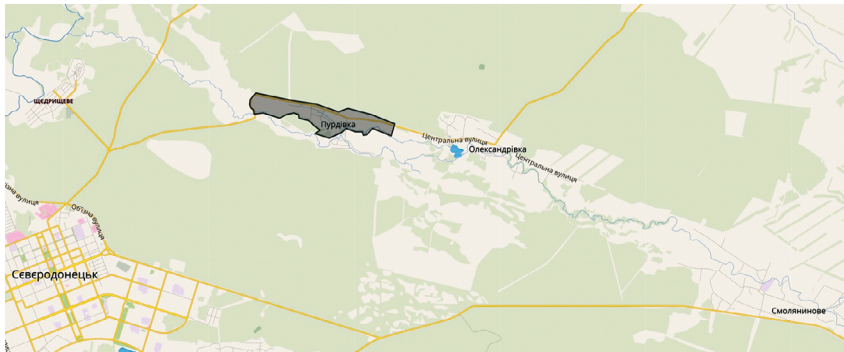

району. У 1840-1850-х рр в Аннівку новою поміщицею було переведено більше половини жителів Пурдівки. У зв'язку з цим цікаво подивитися на динаміку зміни населення. У дужках проти прізвищ вказано кількість дворів, якщо їх більше одного.

1835 року в Пурдівці проживали в 43 дворах 143 чоловіки і 136 жінок. Їхні прізвища: Птушка (2 двори), Корочанський (2), Височин, Носаченко (2), Лисенко (10!), Дукачов, Запорожець, Мирошников, Лікаренко (2), Пашенко, Григорь'єв (2), Вакуленко (2), Прокоф'єв, Солошенко, Коцаренко, Курінний, Прилипка, Литвин, Шаповалов, Давиденко, Самойленко (3), Филоненко, Скрипник, Вернигора, Кондратенко, Чекачов [12, арк. 674-698]. На той час в хутір було переведено багато сімей зі Смольянинової і кілька сімей з Ізюмського й Куп'янського повітів Харківської губернії.

1850 року значно менше – в 9 дворах мешкають 65 чоловіків і 67 жінок. Їхні прізвища: Птушка (2 двори), Корочанський (2), Височин, Носаченко (2) і Лисенко (2) [14, арк. 1067-1078].

1858 року взагалі їхня кількість зменшилася до 6 дворів у яких налічувалося 43 чоловіка і 30 жінок. Прізвища: Птушка (3 двори), Височин, Корочанський (на момент ревізії залишились лише жінки) і Лисенко [15, арк. 475-484].

Іл. 8. Сучасна мапа регіону з ресурсу google maps.

Надалі значних змін у кількості населення вже не було. Опоередковано це можна побачити в договорі релігійної громади Різдово-Богородицької церкви села Смолянинового зі Старобільським виконкомом за 1925 рік, де серед вірян хутора Пурдівки є всього три прізвища: Височин (10 родин, 40 чоловіків і жінок старше 18 років), Лисаков (3 родини, 12 повнолітніх осіб) і Птушка (2 родини, 9 повнолітніх осіб) [16, арк. 336зв, 337].

Упродовж всього існування Пурдівки серед чималої кількості сімей постійно там проживали лише дві місцеві родини: Лисенко (друге прізвище Пурда/Пурденко, пізніше, в середині 19 ст. прізвище було русифіковане і вони стали Лисакови) і Птушка.

Для кращого розуміння зміни в населенні хутора наведу інформацію в таблиці:

рік	1760	1799	1835	1850	1858	1925
двори	8*	6	43	9	6	15***
чоловіки	21(22)**	33	143	65	43	-
жінки	-	19	136	67	30	-
Усього	-	52	279	132	73	61****

Таблиця 1. Динаміка зміни населення хутора Пурдівка.

8* - кількість дворів не вказано, натомість населення розділено на сім'ї.

21(22)** - в документі записано 21 чоловіка, натомість точно відомо, що в одній з родин один чоловік пропущений.

15*** - записані тільки сім'ї членів релігійної громади.

61**** - вказані тільки особи, що досягли 18-річного віку.

Висновки

Пурдівку, як хутір біля млина, було засновано Єгором Смоляниновим, який запросив на поселення українських переселенців близько 1760 року. Протягом своєї історії хутір змінив декілька назв – спочатку Єрик, потім Павліщевої, Суханова. Нинішня назва походить від прізвища одного з перших поселенців. Майже одразу після заснування хутір перейшов у власність Бахмутської заводської соляної контори, потім був куплений і розділений між двома поміщиками – Іваном Шабельським і Кузьмою Котельниковим, що дало початок двом населеним пунктам – власне Пурдівка і Вільховий. Останній з плином часу об'єднався з іншим, що виник на півстоліття пізніше, хутором Олександрівкою і перейняв його назву. Після Івана Шабельського власницею хутора стала його донька Мотрона, а потім онука Ганна. На першу третину 19 ст. – це доволі великий хутір із більше ніж на 90% українським населенням. Є всього декілька родів російського походження, але на той час вже майже асимільованих. Дворових у хуторі не було, оскільки поміщики проживали в інших місцях – переважно в містах Бахмуті (Єгор Якович Смолянинов, Іван Васильович Шабельський, Кузьма Єгорович Котельников) і Слов'янську (Мотрона Іванівна Суханова (дів. Шабельська, в 1-му шлюбі Павліщева, пом. 1823, та її донька Ганна Гаврилівна Суханова, пом. 1867). Населення Пурдівки динамічно збільшувалося, але, вочевидь, через невелику земельну ділянку й чергову купівлю землі більше половини селян у другій третині 19 ст. було переведено поміщицею в хутір Аннівку (Суханівку). Ця подія призупинила розвиток населеного пункту. Станом на початок 21 ст. – це невеличке поселення Северодонецького району, де постійно живе всього декілька десятків людей.

СПИСОК ІНФОРМАЦІЙНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Казки, реєстри, відомості підданих і підпомічників в повітах Валуйському, Яблоновському, Салтівському, Бахмутській провінції 1760 року – РДВІА, ф. 14, оп. 1, спр. 1705.
2. Укази Білгородської губернської і Харківської полкової канцелярій, доношення, ордери і рапорти про підвищенні в званнях чиновників, старшин та офіцерів, 1754 рік – ЦДІАК, ф. 1725, оп. 1, спр. 342.
3. Справа про повернення пропалих волів, 1762 рік – ЦДІАК, ф. 1805, оп. 1, спр. 33.
4. Сенатский архив. - Санкт-Петербург : Сенатская тип., 1888-1913. Т. 15: Указы и повеления Императрицы Екатерины II за 1765 год / сост. и изд. под рук. инспектора Сенатского Архива И. А. Блинова. - 1913. - VI, 24, 1095, [3] с.
5. Сповідний розпис церков Острогозької провінції Слобідсько-Української губ., 1767 рік. – ЦДІАК, ф. 1979, оп. 1, спр. 61.
6. Метрична книга Старобільської округи, 1799 рік. – ЦДІАК, ф. 2005, оп. 1, спр. 204.
7. Метрична книга церкви св. Миколая сл. Боровеньки Старобільського повіту, 1797 рік. – ЦДІАК, ф. 1979, оп. 1, спр. 75.
8. Сповідний розпис Старобільської округи, 1799 рік. – ЦДІАК, ф. 2005, оп. 1, спр. 203.
9. Сповідний розпис сл. Закотної та інших, 1757 рік. – ЦДІАК, ф. 1985, оп. 1, спр. 38.
10. Сповідний розпис Воронежської єпархії, 1765 рік. – ЦДІАК, ф. 1985, оп. 1, спр. 37.
11. <https://slovyk.me/dict/franko/%D1%84%D1%83%D1%80%D0%B4%D0%B0>
12. Ревізькі казки Старобільського повіту 1835 року. – ДАХО, ф. 31, оп. 141, спр. 270.
13. Макидонов А. В. Персональный состав административного аппарата Новороссии XVIII века. – Запоріжжя: Просвіта, 2011. – 336 с.
14. Ревізькі казки Старобільського повіту 1850 року. – ДАХО, ф. 31, оп. 141, спр. 383.
15. Ревізькі казки Старобільського повіту 1858 року. – ДАХО, ф. 31, оп. 141, спр. 491.
16. Договори між Старобільським окрвиконкомом і релігійними громадами, 1924-1925 роки. – ДАЛО, ф. Р-1168, зв. 36, спр. 1157.

НАРОДЖЕННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ ОСВІТИ ІЗЮМЩИНИ

І. Економіка Ізюмщини кінця ХІХ століття

На кінець ХІХ ст. на Ізюмщині діяв ряд підприємств харчової та легкої промисловості (цегельні, салотопні, воскобійні, олійниці, винокурні) – всього 15 заводів і фабрик із річним обігом понад 300 тис. карбованців. 1875 року під Ізюмом у Вікніно було відкрито завод мінеральних фарб. У Слов'янську продовжувався видобуток солі, з 1832 для її випарювання почали застосовувати вугілля замість дров. Як писав К. Щелков у 1882: *«На 72 фабричних заведень було занято 451 работник; Богодухов, Валки, Волчанск, Краснокутск, Золочев и Недригайлов не имеют никаких заведений. Выше прочих городов по промышленности стоят Изюм, Лебедин и Харьков».*

Кустарне виробництво Ізюмського повіту підтримувалося повітовим земством і швидко розвивалося. Уже 1879 року до повіту було надіслано кустарну комісію з Харкова, що дослідила стан дрібного виробництва. Періодично відкривалися кустарно-ремісничі виставки. Як зазначалося, *«у масштабах всієї губернії найбільш успішно пройшла в 1901 р. кустарно-ремісничя виставка у м. Слов'янську. На ній промисловикам було вручено 150 нагород, у тому числі 3 золоті та 40 срібних медалей».* Організовували земства і більш практичні заходи, зокрема збут кустарних товарів для селян. 1901 року був створений Ізюмський земський склад сільськогосподарських машин. Завдяки дотаціям селяни купували тут вироби зі знижкою 25%. Одночасно створювалася мережа кредитно-споживчих товариств. Ізюмщина у цьому напрямі селянської кооперації була лідером на Слобожанщині. Ще 1873 року Ізюмське земство започаткувало таке товариство, його основний капітал складав 1908 року 14,2 тис. крб. 1892 року ним же було створено Товариство взаємної допомоги приватній праці, яке активно фінансувало

місцевих кустарів. 1904 року на Ізюмщині було створено Слов'янську школу керамічного виробництва, де викладалося «гончарство» як окрема спеціальність. Власне, з цього часу можна рахувати початок професійної робітничої освіти на Ізюмщині. Але не в Ізюмі. На 1914 рік в місті було 1259 ремісників, з яких 623 майстри, 365 робітників і 271 учень. Серед поширених галузей виробництва були: теслярство – 98, ковальство – 62, маляр-покрівельні – 62, пічницькі – 56 тощо. Але великих промислових підприємств не було.

Економічна ситуація в Ізюмі радикально змінилася після будівництва залізничної гілки Північно-Донецької залізниці через місто Ізюм у 1910 і Головних залізничних майстерень у 1912-1914 – першого великого ізюмського підприємства. Спочатку планували будувати майстерні в Балаклії. Але лише після того, як ізюмські підприємці викупили у Миської Управи землі біля залізниці, у селища Гнидівка німецькою фірмою „Карл Брандт” навесні 1912 розпочалося будівництво майстерень. Відкрилися вони в серпні 1915. Того року відремонтовано було три паровоза серії О-В (їх робітники називали „овечками”). У роки Першої світової війни майстерні виконували замовлення переважно військового відомства по ремонту рухомого складу для перевезення військ. Однак їм гостро не вистачало професійних кадрів, про що свідчать численні оголошення.

Требуется во вновь построенных и открытыя Главных Мастерских Северо-Донецкой желѣзной дороги, находящіяся у узѣднаго города Изюма Харьковской губ. и станціи Северо-Донецкой ж. д. того же названія, **Мастеровые** по механическому, кузнечному, литейному и вагонному цехамъ. Приемъ производится въ Изюмъ въ мастерскихъ. Въ линейныхъ депо имѣются также свободныя вакансии мастеровыхъ по ремонту паровозовъ и вагоновъ. Обращаться лично или письменно: Изюмъ Северо-Донецкой жел. д., въ Мастерскія или Харьковъ, въ Управление службы Тяги Сев.-Дон. жел. дор. Вознесенская пл., № 7. 2№3-ЗР14100

(Лл. 1)

II. Перші спроби створити професійні навчальні заклади

На території підросійської України вже 1869 року приватним особам було дозволено відкривати технічні школи після погодження з відповідним державним міністерством та губернатором. Коли суспільні потреби щодо підготовки кваліфікованих робітничих кадрів стали особливо гострими, російським урядом було створено декілька систем підготовки кваліфікованих спеціалістів. З 80-х років XIX ст. почала закладатися нормативна база для системи підготовки робітничих кадрів. Зокрема в Україні формувалися системи нижчої професійної освіти: промислово-технічна освіта, підготовка спеціалістів для водного та залізничного транспорту, сільськогосподарська освіта, жіноча професійна освіта, мережа курсів на виробництві. Між цими системами не було стійкого горизонтального й вертикального зв'язку. Масово поширювалися нижчі ремісничі школи, в яких здійснювалася підготовка робітничих кадрів для кустарного та промислового виробництва [1].

У звіті засідання Ізюмського повітового земства докладно описані проекти, які мали втілюватися з 1914 року на Ізюмщині. Поміщик О. Д. Іванов [2] відкрив ткацьку школу-майстерню, де викладали 10 вчителів. На цю діяльність самоврядування виділяло 1300 руб.

Також Міністерство торгівлі й промисловості планувало відкрити три професійні заклади: в Ізюмі деревообробне, у Барвінковому сільськогосподарське, у районі Слов'янська-Краматорська металообробне. На кожне з них земство асигнувало 1500 руб. В Ізюмі місцевою владою також було відкрито жіночу професійну школу.

А от у Бугаївці мали відкрити школу ім. Толстого з слюсарською, ковальською і теслярською майстернями та інтернатом на 30 учнів. Кошти на її відкриття виділив меценат Годованников [3].

На цей період припало й зародження професійної і технічної освіти Ізюма, який був адміністративним центром нинішньої

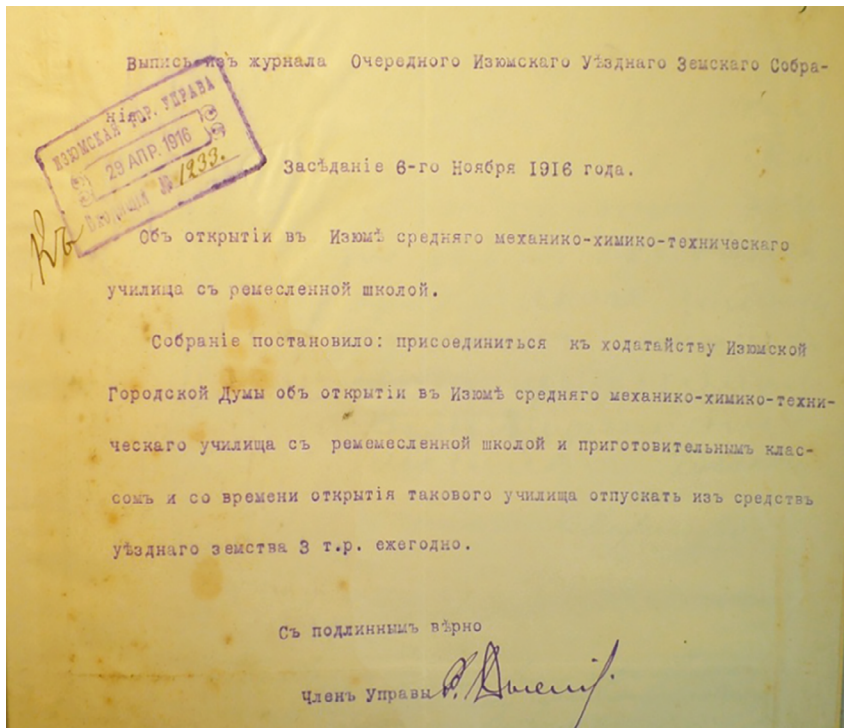

північної Донеччини. На півдні повіту зростав промисловий центр хімічної та керамічної промисловості – Слов'янськ. Навколо залізничних станцій стрімко виникали металообробні й машинобудівні підприємства Краматорська, Ново-Слов'янська, Барвінкового, Лиману. І всюди потрібні були кваліфіковані кадри. Якщо потребу в фахових інженерах задовольняли, запрошуючи переважно іноземних спеціалістів, то фахівців робочих спеціальностей не вистачало. Таких у той час готували технічні училища, найближчим із яких для Донбасу було Ростовське. Зрозуміло, що його було вкрай недостатньо. Для вирішення такої важливої проблеми виникла ідея відкрити в Ізюмі середнє механіко-хіміко-технічне училище, орієнтоване на підготовку відповідних фахівців для Донбасу.

(Лл. 2)

(Лл. 3)

Сказано – зроблено. 2 грудня 1915 Ізюмська міська дума виносить відповідне рішення і на початку 1916 (у розпал війни!) звертається до Міністерства освіти з проханням дозволити відкрити Ізюмське механіко-хіміко-технічне училище з ремісничою школою при ньому. Воно мало розміщуватися в будівлі Ізюмської жіночої гімназії (нині міська поліклініка). Відкрити училище планували у 1917/18 навчальному році. Та через відомі події лише в роки НЕПу на його базі деякий час діяла Індустріально-технічна професійна школа.

Того ж 1915 в Ізюмі з ініціативи викладачок Ізюмської жіночої гімназії та повітового Земства відкривається Жіноча професійна школа. Як зазначала харківська газета «Утро»: *«Въ Изюмъ женская гимназія давно уже переполнена за недостаткомъ мѣстъ. Въ городе хотя и существуетъ женское начальное училище, но оно не можетъ удовлетворить... спросъ въ дѣль - учрежденія и содержанія женской профессиональной школы... поднять вопросъ объ открытіи въ Изюмъ женскаго профессиональнаго училища. Отдѣль промышленныхъ училищъ признаетъ открытіе въ Изюмъ женскаго профессиональнаго училища желательнымъ ...»* [4]. Далі у статті докладно розповідалося, як ще 1911 року Ізюмська міська дума спільно з повітовим земством (самоврядуванням) порушила питання відкриття у місті жіночого професійного училища. На 1912 земство виділяє на це 1500 рублів, міська Дума – 2 тис. Проте міністерство народної освіти вважало суму недостатньою, і земство вже на 1913 виділило 3000 рублів.

У матеріалі від 12 листопада 1915 року [5] розповідається про всі перипетії появи в Ізюмі професійної освіти. Питання про це стояло давно. До жіночої гімназії все частіше віддавали своїх доньок прості ізюмчани, яким потрібні були не латина чи французька мова, а практичні компетентності, які б знадобилися в житті. Так саме членкиня батьківського комітету Жіночої гімназії Е. М. Чернова 1911 підняла питання про професійну освіту для «дівчат з неінтелігентних родин». Її ініціативу підхопило і керівництво Жіночої гімназії, де навчалося чимало дівчат, які хотіли отримати практичне, а не класичне виховання. 20 березня 1911 на засіданні батьківського комітету було вирішено провести зібрання з цього питання міської Управи (виконкому Думи). І вже 14 квітня на велелюдних зборах Е. М. Чернова робить доповідь з питання відкриття Жіночого ремісничого училища в Ізюмі. Незабаром депутація у складі самої Чернової, вчительки О. Н. Новацької, голови Педради Жіночої гімназії М. С. Протопопова та громадського діяча Г. І. Хаджопуло їде до Харкова, до Харківського навчального округу, де клопочеться про дозвіл на відкриття

(Лл. 4)

такого закладу. Далі, як вже відомо, кілька років вирішувалися фінансові питання. Жіноче професійне училище в Ізюмі відкривалося на початку війни, 1915 року, коли уряд додатково виділив на витрати ще 6000 рублів. У 1917-1918 школа вже діяла, про що свідчать наявні документи [6].

Ці процеси описав ізюмський історик В. Авіловим. Так, він пише *«Згодом було організовано ремісниче училище. Поміщалось воно на нижньому поверсі реального училища, де був гімнастичний зал. Директором училища була Федорова. У ремісничому училищі, яке було відкрито 1914-1915 рр., навчалися лише дівчатка. В училищі викладалися: російська мова, арифметика, Закон Божий, малювання, спів, в'язання, шиття, мережка, художня вишивка, крій. Серед викладачів були: Підлуцький, сестри Любарські, Мішон, Лозинська та ін. Закрилося ремісниче училище у 1918 р. Майже одночасно з відкриттям ремісничого училища (з ініціативи Чернової) було відкрито в будинку Дементьєва технічне училище, яке за проектом мало вилитися в Технологічний Інститут. Під училище відводилася велика площа неподалік заводу. У роки радянської влади училище було перейменовано на технікум з механічним та хімічним відділеннями. Однак у 1921 році зусиллями Тихона Федоровича Павленка, який був інспектором*

Учпрофосв, технікум було реорганізовано у профшколу. А потім через недалекоглядність виконкому був ліквідований. У 1930-му – хімтехнікум, реорганізований у 1928 році з профшколи. Згодом училище перейшло до будинку Хаджопуло, за Пушкінською вулицею, а в школі Бишенка були виробничі майстерні. Через кілька років знову було відкрито технікум, і після одного повного випуску його закрили назавжди» [7].

Влітку 1918 року відомий харківський громадський та освітній діяч, голова Харківського товариства грамотності Сергій Раєвський виділяє маєток своєї матері, відомої художниці М. Раєвської-Іванової для відкриття сільськогосподарської школи [8]. Проте виділення землі та подальші роботи не могли здійснити через дві проблеми – маєток був обтяжений боргами, непосильними для місцевої громади, а умовою мецената було викладання російською мовою. Проти «русифікації» закладу гостро виступили члени земського зібрання Т. Коркушко та М. Андрієвський. Немає даних про реалізацію цього плану, тим більше за кілька місяців на Ізюмщині відновилися бойові дії. Врешті перемагають більшовики – тепер вже остаточно надовго. Саме з їхньою діяльністю і пов'язане постановня сучасної професійної освіти Ізюмської громади.

З початку 1920-х організовано було навчання технічних кадрів. Для цього робітників заводу направляли на „рабфак” (робітничий факультет) Харківського технологічного інституту. 1929 року майстерні було реорганізовано в Паровозоремонтний завод – ІПРЗ, що увійшов до Всесоюзного об'єднання ремонтних заводів (ВОРЗ). Активно йшло житлове будівництво: з 1926 Залізничну та Заводську вулиці Верхнього селища почали забудовувати новими комфортабельними будинками для робочого активу ІПРЗ.

Одночасно на Ізюмщині активно розвивалося скловарне виробництво. У вересні 1920 до міста приїхав перший директор ІЗОЛу латиш Ян Петрович Віксне. Поки будувалися корпуси та виробничі потужності, паралельно проводилися дослідження щодо розробки технології варіння оптичного скла. Перше

оптичне скло, що відповідало світовим стандартам, було зварено 13 травня 1923. Цей день став справжнім днем народження заводу і початком розвитку всієї галузі оптичного скловаріння в Україні. Оволодівши секретами виробництва, спеціалісти заводу під керівництвом Г. Ю. Жуковського зуміли практично за три роки забезпечити оптико-механічну промисловість країни власним склом. Завдяки ІЗОСу СРСР увійшов у першу п'ятірку країн світу, що освоїли його виробництво.

Швидко відроджувалася і невелика кустарна промисловість, передусім за рахунок здачі в оренду, часто колишнім власникам. Так, 1921 року колишні власники млина на станції Ізюм (тоді це було окреме смт Ізюм-Залізничний) Ланицький і Лінецький взяли його в оренду, що продовжилось до 1927. А от млин Венгеровського орендував Сільськогосподарський кооперативний союз. Орендовано були й олійниці, типографія (Перша Радянська друкарня на вул. Замостянській, зараз зруйнована окупантами), фарбовий завод. Вже 1922 року в місті діяло 187 підприємств (великих і дрібних), де працювало 1393 особи, у першому кварталі 1923 року – 226 підприємств (1440 робітників і службовців). Також розвивалося кустарне приватне виробництво, частково об'єднане в артілі. 1925 діяло 8 артілей: 3 хлібопекарні, кравецька, чоботарська майстерні, цирульня, кузня. Але більшість працювало самостійно – 159 ремісників, 30 інвалідних та багато інших одноосібних підприємств [9].

Одночасно з відбудованими підприємствами в Ізюмі виникли й нові: фосфатні копальні тресту «Хімвугілля», вугільні копальні, підприємства переробки сільськогосподарської продукції, деревообробні заводи. У листопаді 1922 в Ізюмі відкрився єдиний в Україні суперфосфатний завод. В 1925 року промислових підприємств стало на вісім більше, ніж 1924. Промисловість випустила валової продукції на суму 8 096 488 карбованців (проти 4 015 900 карбованців 1924). 1926 року промисловість Ізюма відновила дореволюційний рівень.

(Л. 5)

III. Школа заводського учнівства при Залізничних майстернях (1923-1930)

Керівники – Рогозинський М. М., Іванов П. М., Коробов Б. М.

Звичайно, що для такого значного зростання мала бути й відповідна підготовка робітників. І вона постала в нашому місті.

В УСРР у 1920-х роках було вже створено власну освітню систему, однією із її складових була нижча професійна освіта. Цей період завершився уніфікацією освітньої системи УСРР з РСФРР. 11 вересня 1929 в Україні було оголошено постанову ЦВК і РНК СРСР „Про встановлення єдиної системи індустріально-технічної освіти”, на підставі якої визначалося триєдині форми підготовки й перепідготовки кваліфікованих робітників у системі індустріально-технічної освіти:

- шкільне навчання, додаткова (курсова) освіта для зайнятих на виробництві, заочне навчання;
- два типи освітніх закладів – школи «фабрично-заводського учнівства» (школи ФЗУ) та нижчі професійно-технічні школи.

Історія сучасного Центру професійної освіти у Ізюмі починається наприкінці 1922, коли 2 жовтня було засновано навчальні майстерні у складі Головних залізничних майстерень, де відбувався ремонт паровозів Північно-Донецької залізниці. Було спочатку набрано 19 учнів. Згодом їх стало 27. Навчалися вони на 33 розбитих тисках і на одному старому токарному верстаті [10]. Станом на 1 вересня 1923 було набрано 89 учнів – з освітою не нижче семи класів. Школа отримала назву «Школа учнівства № 2 Донецької залізниці». Майстерні займали другий поверх механічного цеху. Тут були вже слюсарні та металорізальні верстати, ковальські горна. Теоретичні заняття проходили у будиночку біля ливарного цеху. Спочатку готували лише слюсарів і токарів широкого профілю 6-7 розрядів.

Першим організатором школи став Михайло Михайлович Розинський.

Першим начальником школи ФЗУ було призначено Пилипа Миколайовича Іванова. З 1927 по 1929 начальником школи був Б. М. Коробов, полковник танкових військ, персонаж роману М. Стаднюка «Війна». У перші роки окремого навчального корпусу не було, і заняття проводилися на території Головних майстерень. Загальноосвітні предмети викладалися в обсязі середньої школи вчителями реального училища та шкіл міста, а спеціальні – інженерами та техніками. Всі учні отримували стипендію відповідно до першого (учнівського) розряду, яка складала 18-20 карбованців на місяць, підручники та зошити купували за власний рахунок.

Викладачі школи ФЗУ того часу:

- А. М. Розен (близький родич декабриста) – викладав математику, був завідувачим навчальною частиною;

- М. П. Сірий – механік, викладав технологію металів, мав вищу інженерну освіту;
- Ю. Г. Ковалевський – викладач української та російської мови й літератури.

Майстри:

- Жмокін – майстер токарної справи;
- М. І. Бабарика – майстер слюсарної справи;
- І. А. Зарубін – фахівець з ремонту паровозів.

Було створено три групи: основна – на базі 7 класів, група «А» – на базі 6 класів та група «Б» – на базі 5 класів.

У числі випускників першого випуску були:

- А. П. Гергель – майбутній Герой Радянського Союзу;
- І. Л. Федоренко, який в роки війни займався військово-транспортними перевезеннями, після війни був начальником військових сполучень Московського військового округу;
- М. П. Шульц, який після закінчення школи працював майстром виробничого навчання, а згодом і директором училища:
- серед перших випускників були і дівчата – Хаярова, Костильова, Слюсарева.

Заняття проходили так: 4 години практики і 4 години – теоретичні заняття. Якою була виробнича база? Система центрального опалення не працювала, у цехах були встановлені великі чавунні печі з витяжними трубами крізь освітлювальні ліхтарі на покрівлях. Устаткування застаріле, верстати зразку 1887 та 1890 року. Для майстерень школи було відведено другий поверх механічного цеху, для теоретичних занять – прилаштована половина одноповерхової будівлі – майстерні, де виготовляли варене мастило. Кімната, де проходили заняття, освітлювалася погано, а крізь щілини взимку вітром задувало сніг.

1923 року навчальна майстерня була реорганізована в школу фабрично-заводського учнівства – ФЗУ № 2, де велася підготовка слюсарів, токарів, а згодом і всі основні професії гарячої та холодної обробки металів, що застосовувалися у ІПРЗ. Того року в школі ФЗУ Ізюмських майстерень навчалося 64 учні [11].

(Лл. 6)

Харківська газета «Комуніст» дала докладний звіт про роботу Ізюмської ФЗУ цього періоду. Отже, на квітень 1925 року 97 учнів (з них 8 дівчат) мали у розпорядженні 30 нових тисків і 14 гарно обладнаних верстатів різного призначення. Водночас не вистачало нового інструменту. З 97 попередніх випускників 4 і 5 розряди мали лише 14 робітників. У майстерні не було електричного освітлення, у двох змінах випадало дві години робочого часу [10]. Проте життя не обмежувалося навчанням і роботою. Молоді паровозоремонтники видавали стіннівку «Молодий транспортник», брали активну участь у роботі Клубу (згодом Палацу) залізничників, їх представники були обрані до культкомісії, у правління клубу тощо [12].

1926 року учнями було відремонтовано перший паровоз, 1927 – побудовано перший пасажирський вагон. Тоді ж, 11 бе-

(Л. 7)

резня 1926 з воріт заводу урочисто виїхав перший відремонтований учнями паротяг. А 1927 з ремонту випущено перший пасажирський вагон першого класу (м'який).

У липні 1927 відбувся перший випуск зі школи ФЗУ молодих кваліфікованих робітників після 4-річного навчання з двох спеціальностей: слюсарі й токарі-верстатники 6-7 розряду. 1928 року випустили перших ливарників і ковалів. Іспити полягали у складній практичній роботі та виконанні професійних креслень.

Згідно Довідника «Озюмська округа» (саме так тоді називали місто) 1926 року в Ізюмі було чотири заклади професійної освіти:

- Педагогічний технікум – 11 викладачів, 102 учня.
- Індустріально-технічна профшкола – теж 11 викладачів, 120 учнів.

- Сільськогосподарська профшкола – 11 викладачів, 96 учнів.
- Школа фабрично-заводського учнівства – 22 викладача, 265 учнів.

Варто зазначити, що всі цифри подано станом на 1 грудня 1925 року.

Як бачимо, школа ФЗУ вже на початку своєї роботи була наймасовішим закладом проф. освіти міста та й усього регіону.

Школа готувала кадри в першу чергу для залізничних майстерень.

Взагалі професійну і спеціальну освіту в період НЕПу та індустріалізації в Ізюмі надавала значна кількість навчальних закладів. Зокрема В. Авілов у своїх записках згадує: *«Варто сказати, що до 1930 року в Ізюмі були такі спеціальні навчальні заклади: Технікум механізації та електрифікації сільського господарства. Молочарський технікум; Педагогічний технікум; Фельдшерська школа; Робфак харківського інституту механізації та електрифікації сільського господарства; Вечірній технікум з ремонту паровозів; Робфак харківського інституту інженерів залізничного транспорту; Технікум з хімічним і механічним відділеннями (перетворений із профшколи). Все це поступово переводилося в інші*

2. Установи професійної освіти.

Міста та селища	Типи установ	Види професійної освіти	Число установ	Число викладачів	Учні
Озюм, м.	<i>Технікуми</i>	Педагогічні	1	11	102
Озюм, м.	<i>Профшколи</i>	Індустр.-техн.	1	11	120
Озюм, м.		Сільське-госп.	1	11	96
Барвінково, с.—Барвінк. р.		"	1	4	43
Вся округа		"	3	26	259
В т. ч. міста та селища міськ. типу	"	—	2	22	216
Озюм, м.	<i>Школи фабзавучу</i>	Індустр.-техн.	1	22	265

(Лл. 8)

(Лл. 9)

міста, а Ізюм став втрачати своє значення як центр культури та освіти. Рабфак перевели до Лозової, Молочарський технікум – до ст. Шидловської, технікум при ІПРЗ - у Вороніж, робфак залізничного транспорту закрили. Так Ізюм і втратив спеціальні навчальні заклади...» [7, с. 128-129].

Та попри все школа ФЗУ залишилася, і пережила всі війни й окупацію, зміни вождів і режимів, економічну кризу й навалу росіян – і зараз продовжує свою діяльність як Державний навчальний заклад «Ізюмський регіональний центр професійної освіти», який об'єднує всю професійну освіту об'єднаного Ізюмського району. Центр зберіг і примножив матеріальну та навчальну базу й надалі підготує спеціалістів численних гостродефіцитних професій.

СПИСОК ІНФОРМАЦІЙНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Михайло Гончар. Проблема періодизації підготовки кваліфікованих робітників в Україні у дорадянський період // Аркасівські читання: історичні дослідження на сучасному етапі розвитку гуманітарної науки: матеріали VII міжнародної науковопрактичної конференції (26 квітня 2017 р.). – Миколаїв: МНУ імені В.О. Сухомлинського, 2017. – 144 с. URL: https://www.academia.edu/32774485/%D0%90%D1%80%D0%BA%D0%B0%D1%81%D1%96%D0%B2%D1%81%D1%8C%D0%BA%D1%96_%D1%87%D0%B8%D1%82%D0%B0%D0%BD%D0%BD%D1%8F_2017?auto=download&email_work_card=download-paper (дата звернення: 17.04.2024)

2. Іванов Олександр Дмитрович – дворянин, на 1906 маєтки у сс. Нікольське, Пригоже і Сухий Торезь Гаврилівської вол. (нині Барвінківська громада) мав 1851 дес. землі. Член Ізюмського повітового земського зібрання на поч. ХХ ст. Фотограф.

3. Газета «Южный Край» № 11663 від 5-го жовтня 1913 р., стаття «Изюм. Земское собрание». URL: <http://karazin.back2news.org/?newspaper=11661> (дата звернення: 10.03.2024)

4. Утро № 2594 від 04.03.1915, стор. 6, стаття «Женское профессиональное училище в Изюме».

5. Утро № 2843 від 12.11.1915, стор. 5, стаття «Культурное торжество»

6. А. К. Ісіченко. Боротьба робітників і селян під керівництвом більшовиць за встановлення радянської влади у Ізюмському повіті (1917-1918 рр.) // Наукові записки ХДПУ ім. Г. С. Сковороди, 1957 р., С. 71

7. Авілов В. М. Старий Ізюм. Записки краєзнавця. Харків: Факт, 2021, СС. 127-128.

8. Земське діло № 138 від 26 липня 1918 р., статті «Совещание о создании с.-х. школы в Изюмском уезде» та «Подарунок С. А. Раєвського URL: <http://newspapers.historyrussia.org/harkov/%D0%97%D0%B5%D0%BC%D1%81%D0%BA%D0%BE%D0%B5%20%D0%B4%D0%B5%D0%BB%D0%BE/1918/318> (дата звернення: 19.02.2022)

9. В. М. Жмака. Промисловість міста Ізюм у період нової економічної політики // ВІСНИК Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe#gsc.tab=0 (дата звернення: 17.04.2024)

10. Коммунист № 95 від 29.04.1925, стаття «Непробудный сон администрации. Главные мастерские».

11. Южный гудок № 207 від 16.09.1923, сторінка 3.

12. Харьковський пролетарий № 45 від 10.06.1924, стаття «Культработа среди молодежи».

ВАРВАРА ЯКІВНА КОВАЛЕВСЬКА І МАЄТОК В СЕЛІ ІВАНІВКА

У сучасному селі Сквородинівка Богодухівського району Харківської області покоїться прах педагога, викладача, письменника й філософа Григорія Савича Сквороди. Нині могила перебуває на території Національного літературно-меморіального музею Г. С. Сквороди. Усім відомо, що музей розташований на колишній садибі Ковалевських, а поруч із могилою Сквороди стояла каплиця-усипальниця, де були поховані представники родини Ковалевських. Зокрема приятель Сквороди – Андрій Іванович Ковалевський; його дружина Варвара Яківна, котра за першим чоловіком була Каразіна; та Петро Андрійович Ковалевський. І от виникає важливе питання: чому представники громадськості, Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна не увічнюють пам'ять цих людей під час заходів у Сквородинівці? Та й сам музей чомусь не дуже активно просуває цих осіб, похованих на території музею, – не зрозуміло чому. Може, їм «вистачає» тільки могили Сквороди, а інші діячі взагалі не цікавлять? Тому і з'явилась ця публікація, присвячена матері засновника Імператорського Харківського університету Варварі Яківні Ковалевській.

Варвара народилася 1756 року в родині підпрапорного Якова Івановича Ковалевського і його дружини Марії Василівни Магденко. Батько рано помер і мати вдруге вийшла заміж – за майора Миколу Амвросієвича Логачова. Варвару Яківну Ковалевську в 16 років віддають заміж за полковника Назара Олександровича Каразіна (1731-1783), в 17 років вона народила первістка Василя (1773), слідом Григорія (1775), Віру (1776) та Івана (1778) [1]. Чи було за нею придане, невідомо.

1777 року Варварі Каразиній переходить у спадок частина батьківських маєтностей, точніше, маєтків діда – полковника

Івана Васильовича Ковалевського. Йдеться про село Іванівку, сьому частину села Кадниця, хутір Ключов у Вільшанських дачах, пустки Бабенкову та Дейнечину та Воєводські луки. Усе це їй дісталось після розподілу з рідним дядьком капітаном Костянтином Івановичем Ковалевським [2]. І хоча власницею маєтку була Варвара Каразіна, що ми бачимо за межевою книгою та геометричним планом, але фактично всі ці маєтності перебувають у власності її чоловіка – Назара Каразіна. Це підтверджує низка документів, зокрема сповідний розпис Іоанно-Предтечинської церкви села Кадниця, до парафії якої входило і село Іванівка [3].

Після смерті 1776 року матері Варвара Яківна хоче отримати батьківський маєток у селі Кадниця і ґрунти у Вільшанських дачах, які згідно із заповітом батька повинні були перейти спочатку матері, а потім їй. Справа перебувала в державній вотчинній колегії й тривала довго, поки 1781 року не помер вітчим Варвари Яківни – майор Логачов. І тут виявляється, що головний батьківський маєток, четвертина села Кадниця, переходить у спадок її малолітньому зведеному братові Василю Миколайовичу Логачову. Найімовірніше, розпочати судові справи за цей маєток – то була ідея її чоловіка Назара Каразіна. Він справді трохи шкодував втрачати такий ласий шматок. Мовилося насамперед про садибу в Кадниці, де поруч із селом на дві вулиці і дерев'яною церквою були: *«господский двор от двух улиц огорожен деревянною решоткою внем деревянного же строения зал один малых покоев шесть канторка одна сенцы адны ледник один амбаров хлебных три погреб походной один людских изб четыре баня одна конюшня одна и шапарля одна все оное строение покрыто гонтою кузница одна гумно одно подле двора большой яблуневоу и вишневоу сад другой сад близ села Кадницы ниже оноу ж двора на речки Каднице плотина и срибноу ловлею на коей один амбар в нем наоду наодном колесе один мучной камень, да ниже оной плотины вынокуренной в четырёх колах завод совсею принадлежащею к нему посудю...»* [4]. До цього маєтку належало 687 десятин 85 сажнів ґрунтів, з яких понад 361 десятину ріллі та понад 250

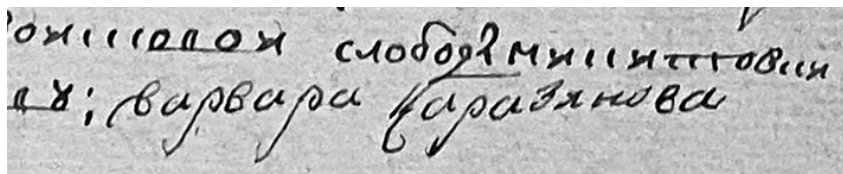
десятин сіножатеї, на якій проживали у 30 дворах 127 чоловіків та 137 жінок.

Спроба відібрати маєток у молодшого брата була марною: Харківська палата цивільного суду отримала докази, що маєток в Кадниці незадовго до смерті викупив батько Василя Логачова в поручика Івана Яковича Дробицького. Цей поручик доводився двоюрідним братом Варварі Каразіній, бо народився від її рідної тітки – дружини прапорщика Уляни Іванівни Дробицької, уродженої Ковалевської. Судові справи щодо цього конфлікту були припинені, оскільки 14 березня 1783 року помирає Назар Олександрович Каразін і Варвара Яківна не мала бажання займатись спірними маєтностями. Вона постійно проживає з дітьми в маєтку померлого чоловіка – у Кручику – в статусі опікунки старшого сина, який мусив увійти у спадок після повноліття. У спірному питанні із колезьким асесором Іваном Яковичем Ковалевським вона на початку 1786 року примирилася.

У Кадниці за Варварою Яківною Каразіною на 1785 рік залишилась сьома частина села – 346 десятин 624 сажнів, з яких значна частина складала сосновий ліс; а також 56 підданих черкас.

Наприкінці 1785 року в житті Варвари Каразіної з'являється троюрідний брат – капітан Андрій Іванович Ковалевський (1755 р. н.), і наприкінці 1785 року вона вдруге виходить заміж. Родина мешкає в Кручику, де народжуються наступні діти: 1786 року – Надія, 1787 року – Любов, 1788 року – Олександр [5]. Тут же, в Кручику, 1791 року народився й син Петро.

Другий чоловік умовив Варвару Яківну продовжити судові справи за суперечливі землі з родичами: чоловіки XVIII ст. – вони

Варвара Яковича Каразінова

Автограф Варвари Яківни Каразіної

Крестилъ его въ 1789 году въ церкви св. Николая, по повелению
почетливой ея величества государыни императрицы, по повелению
ея величества, по повелению ея величества, по повелению ея величества,
Исх. Высочайшимъ Вашему Императорскому Величеству

Автограф Андрія Івановича Ковалевського

такі! 1789 року відновилася судова баталія з Василем Логачовим за Кадницю і ґрунти у Вільшанських дачах. Власне кажучи, всі листи від імені дружини став подавати Андрій Іванович Ковалевський. На той час він отримав чин генерал-провіантмейстера-лейтенанта і доручення на ведення справ від Варвари Яківни.

Між тим Андрій Іванович провадить ще декілька судових тяжб за маєтності зі своєю ріднею. За землі в дачах села Семенів Яр Богодухівського повіту із рідною сестрою Олександрою, яка вийшла заміж за майора Івана Агафонова. А окрім неї – за ці ж землі із колезьким асесором Тимофієм Щоголевым. Тоді ж він почав конфліктувати із другим чоловіком своєї рідної сестри Агрипини – писарем Антоном Аксюком, який не погоджувався з тим, що дружина продавала братові ґрунти в селах Переходівка та Редьківка, що дістались їй від першого чоловіка – вахмістра Олексія Єршова.

Андрія та Варвару Ковалевських можна зрозуміти: маєток Кручик от-от перейде у власність Василю Назаровичу Каразіну. А в них підростають діти – що передати нащадкам? Метушня родини поміж маєтками зрозуміла: вони в пошуках, де саме буде їхня головна, родова садиба, яка даватиме доходи в майбутньому. Андрій Іванович Ковалевський позбавляється своїх дрібних володінь, особливо там, де поруч живуть його родичі. У чомусь поступається, щоби мировими справами завершити розділення земельних дач, а потім їх продати.

Після знайомства Ковалевських із Григорієм Савичем Сковородою, яке сталося в Харкові або в Кручику, і через його прохання пожити десь у глухому кутку вони переїздить 1790 року до села Іванівка, що належить Варварі Яківні. Сковорода в захваті

від цього маєтку, що розкинувся фактично на самому Муравському шляху. Мабуть, саме закоханість Григорія Сковороди в Іванівські дачі призвела до того, що подружжя Ковалевських остаточно обрало для себе місце для родового маєтку.

За IV ревізією 1782 року в Іванівці, яка належала Варварі Каразиній, було 54 двори, де жили 267 чоловіків та 282 жінки підданих черкас [6]. 1785 року земельна дача Іванівки нараховувала до 1753 десятини землі, з яких більшість, 1215 десятин, була орною, також 360 десятин лісу та 131 десятина сінокосів, решта під поселенням та незручними землями [7]. Упорядник «Економічних приміток Золочівського повіту 1785 року» відзначив багато сусідніх землеволодінь, які вважались спірними (понад 330 десятин). Автор не зазначає, що в Іванівці є панський будинок, фіксує лише млин на річці Розсоховатій. Селяни займаються хліборобством, сіють здебільшого жито, овес, гречку, причому для поміщиці обробляють тільки 50 десятин, решту для себе. У лісі, переважно дров'яному, росли дуби, осики та клени.

Однак того ж 1785 року при затвердженні земельної дачі села Іванівка за Варварою Яківною Каразиною зустрічаємо більш детальний опис садиби в Іванівці: «...в коей деревне двор господский, в нем строение ветхая светлица с комнатою одна, чрез сени кухня и чулан на дворе три амбара и конюшня все покрыты соломой подданических шестьдесят пять дворов в них живущих написанных по нынешней 1782 года ревизии подданных мужеска пола двести шестьдесят семь женская двести восемьдесят две души во оной же деревне на колодызе Завалином плотина с рыбною ловлею на коей один амбар в нем находит один мучной камень да внутри ивановских дач плотины одна ниже села Ивановки на Расоховатом срыбною ловлею на коей один амбар внем находит два мучных камня другая на речке Каднице срыбною ловлею на коей один амбар в нем находит три мучных камней и при той плотине мирошницкий двор...» [4].

На геометричному плані на Іванівку 1788 року ми бачимо, що садиба розміщувалась на тому ж місці, де й сьогодні стоять

пізніші будівлі цього маєтку. А значить, саме в цьому дерев'яному будиночку зі світлицею і жив 1790 року Григорій Савич Сковорода. Невже не цікаво сучасним музейникам у Сковородинівці, де ж саме на території садиби він стояв? Настільки, що вони нехтують проведенням археологічних розкопок.

Перебуваючи під впливом Сковороди, подружжя Ковалевських вирішує переїхати на постійне проживання до Іванівки. Для цього на початку 1791 року Варвара Яківна бере в борг 12000 рублів у Державному позиковому банку строком на 8 років під заставу 267 підданих селян чоловічої статі в Іванівці та 33 чоловіків з села Кадниця. Отже, того ж року вони розпочали зводити кам'яний одноповерховий будинок на підвальному поверсі. Він зберігся до наших часів, його було побудовано на одній лінії з майбутньою Преображенською церквою та греблею ставка. Вперше ми зустрічаємо відомості про будинок в «Економічних примітках на Харківський повіт за 1804 рік» [8]. Ба більше, жодних інших кам'яних будинків у маєтку Андрія Ковалевського на 1804 рік не зафіксовано. Саме в ньому і міг бувати або жити 1794 року Григорій Сковорода. Після смерті Сковороди, на 1795 рік, ми бачимо, що родина Ковалевських – підполковник Андрій Іванович, Варвара Яківна та їхні діти Надія, Любов, Олександр, Петро та Олена живуть у маєтку Іванівка, тобто в новому кам'яному будинку [9].

1792 року Варвара Яківна продає маєток в Іванівці своєму чоловіку, скоріш за все, це робилось для того, щоб на цей маєток не міг висунути претензії син від першого шлюбу – Василь Назарович Каразін. І вже того ж року Андрій Іванович розпочинає масштабні зміни в економіці маєтку.

У радянські часи справжній будинок Андрія Ковалевського отримав назву «будинку управителя» і називається так помилково досі. Під цією ж назвою його взято на облік в офіційних документах наказом Міністерства культури України за № 1669/0-16-07 від 13.12.2007 року за № 55/7-Ха як пам'ятку архітектури місцевого значення.

*Садибний будинок родини Ковалевських ув Іванівці.
Фото А. Парамонова, 2021 рік*

Тут цікаво, що після Другої світової війни Харківський обласний відділ у справах архітектури взяв 1951 року на облік будинок у колишній садибі Ковалевського, який тоді не використовувався і перебував у власності місцевого колгоспу, що носив ім'я Сквороди [10]. На той час у будинку, де з 1972 року відкрили музей, була школа і про нього навіть не йшлося. 1955 року цей будинок взагалі вилучають зі списку пам'яток архітектури як не збережений в первинному вигляді і передають на облік обласному відділу культури [11]. Ну і, власне, тут розмістили місцевий Будинок культури і правління колгоспу.

Те, що старий будинок Ковалевських не використовували під музей Сквороди, дуже прикро. Адже варто тільки спуститись у підвальне приміщення, і ви ніби машиною часу опиняєтесь у XVIII столітті. Вік будинку підтверджує і великоформатна цегла (завдовжки 29-30 см, завширшки 13,5-14 см, завтовшки 6-6,5 см), характерна для кінця XVIII століття.

План підвального поверху свідчить про те, що він був типовим будинком і на свій час не дуже багато поміщиків могли собі дозволити кам'яні будинки такого типу. Підвал має загальну площу 357 м². Склепіння підвалу – висотою близько 3 м, на вікні збереглися фігурні ґрати. Підвал до 2000 року

використовували у господарстві місцевого колгоспу, а потім агропідприємства.

Також за змінами вигляду цегли в підвальному поверсі можна простежити, як цей будинок було розширено, коли маєтком наприкінці XIX століття володів Олександр Антонович Крінер. Саме його клеймо «ААК» відбито на цеглі, покладеній деінде в нових розширених приміщеннях підвального поверху.

Сьогодні будинок стоїть на території меморіального комплексу Г. С. Сковороди. Зі сходу – великий колишній поміщицький, пізніше колгоспний господарчий, двір, на протилежному боці двору, симетрично до будинку – дерев'яна комора. Західний бік будинку виходить на вулицю Приозерну. З південного боку асфальтова алея з'єднує його з будинком Національного літературно-меморіального музею Г. С. Сковороди. Паркова огорожа прилягає до споруди з північного боку. Сучасний стан будинку такий, що він має довжину 29 м, ширину 16,4 м, висоту 7 м, товщину стін 50-60 см. Дах перекритий шифером. Будинок має чотири входи. Три ганки зі східцями – зі сходу, заходу й півдня. Фасад пофарбований червоною вохрою, розписаний під шлакоблок. У двох кімнатах на стелі і по верхній частині стіни збереглися ліпні прикраси.

Село Іванівка належало до парафії дерев'яної церкви Іоанна Предтечі в селі Кадниця. Перший її варіант побудував Яків Іванович Ковалевський. З часом дерев'яна церква занепадала і в спорудженні нової церкви (1777 рік) брала участь Варвара Яківна, тоді ще Каразіна, виділивши будівельний ліс зі свого маєтку. Як пізніше писав Андрій Ковалевський, храм у Кадниці був недобудований з самого початку, зокрема там не було підлоги. Храм для Іванівки був начебто й недалеко, проте 1793 року підполковник Андрій Ковалевський запропонував поставити нову Преображенську церкву в своєму селі.

Дерев'яна церква на кам'яному фундаменті була зведена лише в серпні 1797 року, вже після смерті Сковороди, як пише Ковалевський, *«через нескорую постройку церкви подрядчиком»* [12].

Тоді ж він звернувся до Харківського духовного правління про видачу «просительной книги» для збору пожертв на оздоблення церкви. Можна припустити, що Григорій Савич був присутній на закладці храму і спостерігав перші місяці його будівництва, оскільки весною 1794 року перебував у Іванівці, 3 квітня цього року він відправив звідси лист до Михайла Коваленського.

Преображенський храм в Іванівці освятив 17 грудня 1797 року префект протоієрей Андрій Прокопович [13]. Побудований він був за класичними стандартами – з трьома дверима та 26 вікнами з шибками та металевими решітками. На одній бані стояв металевий чотирикінцевий хрест без півмісяця. Іконостас був різьблений, пофарбований різними фарбами з позолотою; з трьома дверима; з місцевими іконами Спасителя, Божої Матері та храмовою. Усе церковне начиння було куплене новим, як і книги, підписані в дар цьому храму від Андрія Ковалевського. Дзвони (7 пудів 20 фунтів; 3 пуди; півтора пуда) були перевезені із Кадниці і висіли на чотирьох стовпах. Храм оточувала біла нова дерев'яна огорожа. Будівля до наших часів не збереглася, її зображення відоме нам за фотографіями Стефана Таранушенка, зробленими в Пан-Іванівці 1910 року.

Недалеко від храму Андрій Іванович будує і доволі велику кам'яну каплицю-усипальницю роду Ковалевських, вона стояла поруч із сучасною могилою Григорія Савича Сковороди. Вже 1800 року в ній поховують Варвару Яківну Ковалевську. Померла вона в першій половині 1800 року, оскільки 1799 року жінка ще згадується в документах на маєток. У своєму проханні від 22 серпня 1800 року господар уже пише, що дружина його померла [14]. Сам Андрій Іванович Ковалевський помер між 1825 та 1827 роками і теж був похований в каплиці.

2022 року російські вояки влучили ракетою в будівлю музею в Сковородинівці. Внаслідок воєнного злочину музей понівечило, проте, з іншого боку, дослідникам відкрилася історія цього будинку, який взагалі не має стосунку до родини Ковалевських. Як видно по його стінах, він з'явився в 1840-і роки, коли маєт-

*Могила Григорія Савича Сковороди. За спинами місцевого священника і його дітей – стіни каплиці-усипальниці родини Ковалевських.
Фото С. Таранушенка, 1910 рік*

ком володіли Кузіни. Ця споруда тоді була нічим іншим, як парковим павільйоном. А у 1880-і роки останній власник маєтку Олександр Крінер добудував до нього праве крило. Кімната ж, котру з 1972 року показували відвідувачам як ту, де жив і помер Григорій Сковорода, взагалі не існувала до 1962 року.

І от сьогодні в поціновувачів Григорія Савича Сковороди є шанс дочекатися того, що експозиція музею все ж таки буде розміщена в справжньому будинку Ковалевських, а не в міфічному «житлі Сковороди», що насправді є парковим павільйоном. А в шанувальників засновника Харківського університету ім. В. Н. Каразіна теж з'явиться причина відвідувати Сковородинівку: поклонитися місцю вічного спочинку його матері – Варвари Яківни Ковалевської.

СПИСОК ІНФОРМАЦІЙНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. ЦДІАК України. Ф. 1990, оп. 1, од. зб. 19-а. Арк. 158. Исповедная роспись Крестовоздвиженской церкви с. Кручик, 1785 год.
2. ЦДІАК України. Ф. 1953, оп. 1, од. зб. 449. Арк. 12 зв. По прошению подполковника Андрея Ковалевского и жены его Варвары о выдаче им на имение их состоящее Харьковской округи в селе Ивановка для заемного банка свидетельства, 1799 год.
3. ЦДІАК України. Ф. 2007, оп. 1, од. зб. 3245. Арк. 206. Исповедная роспись Иоанно-Предетчевской церкви села Кадницы, 1777 год.
4. ЦДІАК України. Ф. 646, оп. 1, од. зб. 131. Арк. 34, 48. Дело по челобитью помещицы Золочевского округа полковницы В. Каразиной по отцу Ковалевской об утверждении за ней и её родным малолетним братом В. Логачевым наследного недвижимого имения в Золочевском округе села Кадницы и в других местах, 1782-1785 годы.
5. ДАХО. Ф. 31, оп. 141, од. зб. 49. Арк. 389 зв. Ведомость о находящихся в Краснокутской округе селениях дворянах их женах и детях, 1790 год.
6. ДАХО. Ф. 31, оп. 141, од. зб. 15. Арк. 447-456 зв. Ревизская сказка деревни Ивановки, 1782 год.
7. РДАДА. Ф.1355, оп. 1, од. зб. 1938. Арк. 26-27. Экономические примечания на Золочевский уезд, 1785 год.
8. ДАХО. Ф. 24, оп. 3, од. зб. 21. Арк. 76 об-77. Экономические примечания на Харьковский уезд, 1804 год.
9. ДАХО. Ф. 31, оп. 141, од. зб. 116. Арк. 97 зв. Ведомость о жительствующих в Золочевской округе действительных дворянах, 1795 год.
10. ДАХО. ФР. 5696, оп. 1, од. зб. 96. Арк. 5. Материалы о ремонтно-реставрационных работах памятников архитектуры (списки памятников, обследования и пр.), 1951 год.
11. ДАХО. ФР. 5696, оп. 1, од. зб. 185. Арк. 60. Материалы по реставрации памятников архитектуры (сведения об обследовании памятников и пр.), 1955 год.
12. ЦДІАК України. Ф. 2009, оп. 1, од. зб. 4001. Арк.1-6. Дело по прошению Харьковского уезда села Ивановки помещика подполковника Андрея Ковалевского о выдаче книги для испрошения от добротных дателей подаяния на разные приходские онога села Преображенской церкви надобности, 1797 год.
13. ЦДІАК України. Ф. 2009, оп. 1, од. зб. 3916. Арк.6. Дело по доношению Харьковского духовного правления о освящении Харьковского уезда села Ивановка вновь устроенного деревянным зданием церкви Преображения Господня, 1797 год.
14. ЦДІАК України. Ф. 1953, оп. 1, од. зб. 449. Арк. 34.

КАРТОПЛЯ В ХАРКІВСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ: ПОЧАТОК ІСТОРІЇ

Сьогодні більшість людей вважає, що картоплю в Україні вирощували майже з сивої давнини, адже на її основі готують силу-силенну наших страв. Годі й уявити без картоплі борщ або куліш. Але реальність щодо цього коренеплоду трохи інакша.

Якщо на території Гетьманщини картоплю пробували розповсюдити ще в другій половині XVIII ст. з настановами з вирощування, зберігання та використання [1], то на землях слобідських полків про картоплю більшість населення навіть не знала. Так, в Острогозькій провінції про неї лише читали в газетах, в той час як у Харкові можна було купити на ярмарках і саму картоплю, і крохмаль, і картопляне борошно, й картопляну крупу. Вирощували невеличкими обсягами картоплю тільки в Сумській провінції, в найзахіднійшій її частині. Це цілком зрозуміло, зважаючи на сусідні Полтавщину й Чернігівщину, де до картоплі вже звикли. Її культивували в останній чверті XVIII ст. нагородах жителі Чернігова, Ромен, Гадяча, Зінькова [2]. Водночас інформацію про вирощування картоплі ми не зустрінемо в жодному з видань «Економічних приміток» по всіх повітах Харківського намісництва за 1785 рік, так само і пізніше в повітах Слобідсько-Української губернії за 1804-1805 роки.

Перший суттєвий крок для розповсюдження картоплі в Слобідсько-Українській губернії уряд зробив у 1810-ті роки: з Харкова було відправлено декілька різних сортів коренеплоду для безкоштовного роздавання поміщикам. Таким чином їх заохочували вирощувати картоплю і використовувати її для виробництва спирту. Серед іншого зазначалось, що картопля займає менше місця, ніж зернові культури, дає стабільні врожаї, вихід спирту з неї більше. Якщо картопля ставала вже непридатна для виробництва спирту, її пропонували згодувати худобі.

Нова культура в поміщицьких маєтках губернії потроху приживалась. Використовували її на кухнях у дворян і для приготування страв – тут стали в пригоді німецькі й французькі кулінарні книги. У деяких маєтках, приміром, у Шидловських, Донець-Захаржевських, фон Буксгевдена і фон Мінстера, губернатора Бахтіна картоплю додавали до різних страв запрошені іноземні кухарі. Жителі Харкова та повітових міст використовували її в їжу зрідка, але їм уже було відомо, як додавати до тіста картопляне борошно, вони мали уявлення про призначення крохмалю. Починала поширюватись і картопляна крупа, котру виготовляли як з крохмалю, так і з картопляного борошна.

Ставлення до картоплі більшості населення губернії влучно показує Григорій Квітка-Основ'яненко. В одному зі своїх творів за 1831 рік при описі ярмарки в Липцях він відзначає: *«Тут же був хрін, ріпа, картохлі, що вже швидко хліб святий з світу божого зженуть»* [3].

Сільське населення губернії зазвичай не сприймало за необхідність вирощувати картоплю, тим більше докладати її в страви. Дещо змінилось після голоду, який прокотився на півдні імперії у 1832-1833 роках, ускладнений епідемією холери. Знову ж таки в повітах на північному заході губернії селяни навчилися споживати і вирощувати картоплю завдяки досвіду з сусідніх Полтавщини й Чернігівщини. Але говорити про масштабні зміни у ставленні до картоплі ще не можна. Селяни Охтирського, Лебединського та Сумського повітів зрозуміли, що картопля за неврожаю може врятувати від голоду. В інших повітах картоплю почали висаджувати кріпаки на своїх городах завдяки поміщикам, які оцінили цей коренеплід саме під час голоду як засіб виживання своїх селян.

Після неврожаїв початку 1830-х років активно вирощувати картоплю починає населення Харкова. Більшість міщан, цехових, державних селян мали свої городи і їм сподобалось, що рослина не займає багато місця та дає урожай в декілька разів більше, ніж висаджено.

До популяризації картоплі долучився й Василь Назарович Каразін. Хоча його публікація в харківській газеті і мала в собі дещо раціональне, проте автор пропонував селянам щось дивовижне: вирізати з картоплі паростки та висаджувати їх у полі [4]. Бульби ж із вирізаними паростками пропонував переробляти на крохмаль, продавати, або використовувати в їжу. Складно уявити собі як таку кількість картоплі, так і час, витрачений, щоби вирізати багато паростків, а потім сам процес садження їх, а не коренеплодів. Ще складніше уявити, що таку кількість картоплі можна продати швидко або зготувати. Власне кажучи, це не єдина оригінальна порада В. Н. Каразіна – з тих, які він вряди-годи просував у газетах та в листах до керівництва губернії чи уряду.

Якщо після голоду 1832-1833 років у поміщицьких маєтках кріпаки під впливом господарів почали так чи інакше саджати картоплю, в казенних селах, де проживали державні селяни, ситуація була гіршою. У серпні 1840 року Міністерство державного майна почало розсилати циркуляри з указом від 8 серпня, згідно з якими керівництво губерній мусило звернути увагу на ситуацію з неврожаями [5]. Йшлося про те, щоби в кожному казенному селі виділити з громадських ґрунтів частину для садження картоплі, причому цю картоплю купити було необхідно в рахунок капіталу продовольства з поверненням грошей від продажу надлишків вирощеної картоплі. Там, де громадських ґрунтів не було, волосних начальників зобов'язували відокремити по одній десятині від товариства для вирощування картоплі. Щоб заохотити селян до висаджування картоплі, Міністерство державного майна виділяло на три роки 25 000 рублів щорічно, аби нагороджувати землеробів за успіхи в вирощуванні. Також планувалось друкувати короткі рекомендації з вирощування. Керівництво губерній просили також повідомити про наявність громадських ґрунтів для картоплі та про те, чи зможе хтось із державних селян агітувати за вирощування картоплі серед односельців.

На жаль, всі ініціативи уряду щодо Харківської губернії були марними: ми бачимо, що 1850 року картоплю в казенних селах

вирощували мешканці все тих самих північно-східних повітів та міста Харкова. Голод від неврожаїв 1848-1849 років, ускладнений подекуди холерою, подекуди цингою, наочно показує, що картопля ще не досягла популярності серед державних селян центральних та південно-східних повітів Харківської губернії. Смертність на цих територіях була високою. Саме тому в другій половині XIX ст. картоплю в Харківській губернії нарешті починають визнавати.

Статистичні відомості за 1850-1851 роки показують нам, яка ситуація з вирощуванням картоплі складається по повітах Харківської губернії [6]. Показово, що відомості про вирощування картоплі для Міністерства державного майна подавали предводителі повітового дворянства через губернатора. І справді, якщо здебільшого картоплю вирощували в дворянських маєтках, саме цей виборний чиновник міг зібрати подробиці від своїх дворян.

Тож на 1850 рік ми бачимо, що по всій губернії було висаджено 22 182 чверті картоплі (одна чверть дорівнювала приблизно 141 кг). Найбільше вирощувалось в Харківському повіті – 7 950 чвертей, далі йшли Охтирський – 3 450 чвертей, Валківський – 2 428 чвертей, Лебединський – 2 250 чвертей, Сумський – 1 980 чвертей, Старобільський – 1 118 чвертей. Решта – менше тисячі. Цікаво, що в Богодухівському повіті було висаджено 130 чвертей. Урожай цього року був не дуже вдалим: як правило, в повітах картоплі збирали вдвічі більше, ніж саджали, проте в Лебединському та Охтирському повітах збрали менше, ніж посадили. А в Старобільському та Богодухівському – навпаки: втричі більше.

Статистичні відомості за 1851 рік свідчать про розділення на вирощування картоплі в полі й на городах: усього в Харківській губернії було висаджено 7 590 чвертей в полях та 13 722 чверті на городах. Харківський та Богодухівський повіти збільшили площі для висаджування, інші або залишались на тому ж рівні, або зменшили його. Знову ж таки урожай в багатьох повітах був

удвічі-втричі більше, ніж висаджено, Валківський, Куп'янський та Богодухівський повіти досягли урожаю в 5 разів більше. Загалом по всій губернії зібрали 19 497 чвертей в полі та 46 813 на городах.

Детальніше за 1850 та 1851 роки подані відомості по Вовчанському повіту і жодне село з державними селянами картоплю в ці роки не вирощувало, тільки в маєтках місцевих дворян. Всього по Вовчанському повіту 1850 року було висаджено 846 чвертей картоплі переважно в колезького асесора Івана Бекарюкова і в родині Донець-Захаржевських – 445 чвертей. У господарствах декого з дворян висадили по одній-дві-три чверті. У деяких маєтках урожайність склала всемеро більше, ніж було висаджено.

Як же використовували картоплю жителі Харківської губернії? Тут варто розрізняти кухню шляхетну й селянську. На кухнях місцевого дворянства та містян Харкова готували супи, пюре, молоду картоплю, салати, котлети, крокети, пироги, фаршировану картоплю, супи з фруктами на основі картопляного крохмалю, пекли хліби з картопляного борошна. Різниця із сучасною кулінарією була суттєвою: так, молоду картоплю варили на водяній бані, картоплю на суп варили окремо і додавали тільки в кінці, пюре готували через тертку.

Селяни варили картоплю чищеною або в шкiрці, заправляючи її конопляним маслом, салом, зеленню. Смажили на салі чи з м'ясом. Пекли млинці, оладки, хліби і навіть короваї, змішуючи картопляне борошно із зерновим у співвідношенні 1:3. У 1860-і роки картоплю стали додавати до кулешу. За 1870-і роки є згадки про додавання картоплі до борщу, а на рубежі XIX-XX століть стали відомі вареники з картоплею.

СПИСОК ІНФОРМАЦІЙНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. *Волошин Ю.* Парафіяльна спільнота. Пирядинська протопопія другої половини XVIII ст. (соціально-історичний та історико-демографічний виміри). Львів: Український католицький університет. 2023.
2. *Шафонский А.* Черниговского наместничества топографическое описание. К. 1851. С. 230, 305, 405, 530, 558, 576, 632, 647, 671.
3. *Квітка-Основ'яненко Г. Ф.* Зібрання творів. К. 1981. Т. 3. С. 14.
4. Прибавление к Харьковским губернским ведомостям. 1838 год. № 9. С. 81-82.
5. Державний архів Харківської області, далі ДАХО. Ф. 3, оп. 120, од. зб. 1028, Арк. 1-14. О разведении картофеля в казенных селениях, 1840 год.
6. ДАХО. Ф. 3, оп. 170, од. зб. 231. Арк. 45-58. О посеве картофеля, 1852 год.

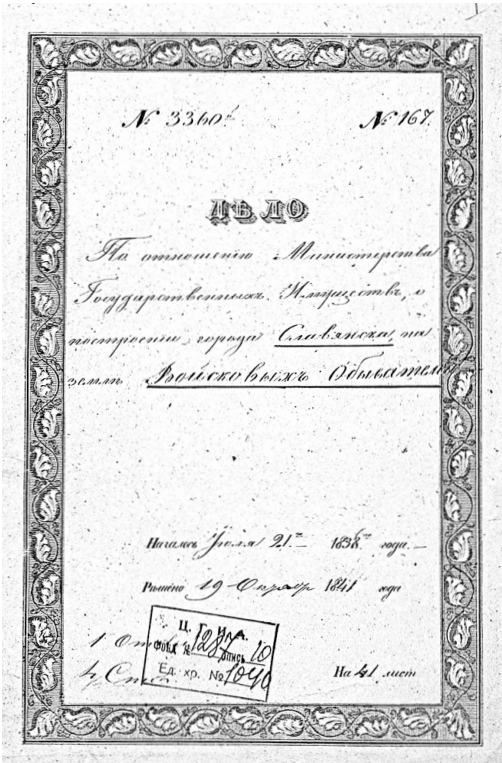

ДѢЛО ПО ОТНОШЕНІЮ МИНИСТЕРСТВА ГОСУДАРСТВЕННЫХЪ ИМУЩЕСТВЪ, О ПОСТРОЕНІИ ГОРОДА СЛАВЯНСКА НА ЗЕМЛѢ ВОЙСКОВЫХЪ ОБЫВАТЕЛЕЙ

У статті розглянуто архівний документ (41 аркуш), який стосується будівництва у м. Слов'янську на прилеглих землях військових мешканців.

З огляду на те, що в листуванні між відомствами по земельному питанню, викладеному в документі, присутні повтори текстів з попередніх листів, в статті згадано лише основні відомості, які в сукупності з описами в інших документальних джерелах дозволять слов'янським краєзнавцям-документалістам (йдеться не про членів НСКУ Донеччини, більшість з яких зазвичай ототожнюють свої художні винаходи з документальними фактами), відновити плани міста 18-19 століть, що може бути цікавими як для сучасних слов'янців, так і для тих, хто буде жити в цьому місті в майбутньому.

У статті подано опис документу з аркушів 1,

1 зв, 2, 17, 17 зв, 18, 18 зв, 19, 28, 28 зв, 29, 29 зв, 30, 30 зв, 31, 31 зв, 32, 38, 38 зв, 39, 39 зв та 40.

--- * ---

*Министерство Государственных Имуществъ
Первый Департаментъ
Отдѣленіе 1-е, Стол 2
19 Іюля 1838 года, № 1299
О занятіи городомъ Славянскомъ, земли,
принадлежащей Войсковымъ обывателямъ.
Господину Министру Внутреннихъ Делъ.*

Старшій членъ Харьковской приуготовительной Комиссіи для приема Государственныхъ Имуществъ Надворный Совѣтникъ Можневскій донесъ, что заштатный городъ Славянск, въ прежнее время находился близъ Соляного озера Вейсова, при которомъ нынѣ выстроены солеваренные заводы, съ правой же стороны города, проходила почтовая и транспортная дорога изъ Харькова въ Таганрог, по земль, принадлежащей Войсковымъ обывателямъ. Въ послѣдствіи времени, нѣкоторые изъ жителей города Славянска, подъ предлогомъ непріятности отъ соляныхъ испареній, заняли по дорогѣ мѣста, и выстроили постоянные дворы, которые доставляютъ имъ выгоду; примѣру ихъ последовали другіе, и такимъ образомъ, почти всѣ купцы и мѣщане, построили свои жилища по обѣимъ сторонамъ дороги, на общественной земль Войсковыхъ обывателей, безъ всякаго за то вознагражденія послѣднихъ, и городъ продолжаетъ строится, не имѣя Высочайше утвержденного для себя плана, какъ видно по дѣламъ Губернской Чертежной, а только по одобренному бывшимъ Харьковскимъ Гражданскимъ Губернаторомъ Муратовымъ. Городовая же Ратуша, продаетъ дворовыя мѣста въ пользу городскихъ доходовъ и распоряжается ими, какъ бы собственностію города.

Имѣя честь сообщить изложеннымъ обстоятельства, на разсмотрѣніе Вашего Превосходительства, я покорнѣйше прошу Вас, Милостивый Государь, почтить меня увѣдомленіемъ о

заключені Вашемъ, какъ въ отношеніи продаваемой Славянскою Ратушею земли, принадлежащей Войсковымъ обывателямъ и застраиваемой жителями, так и въ отношеніи той, которая застроена уже домами.

Министръ Государственныхъ Имуществъ
Генераль-Адъютант Киселевъ (поідпис) [1, арк. 1-2]

Далі в документі (арк. 3-16): Запити Міністра внутрішніх справ до губернатора про роздачу Ратушею м. Слов'янська землі, повторний лист міністра держ. майна про надсилання висновку, повідомлення про збирання матеріалів.

Министерство Государственныхъ Имуществъ

Первый Департаментъ

Отдѣленіе 1-е, Стол 2

10 Генваря 1840 года, № 37

О застроенной обывателями

гор. Славянска, казенной земль

Господину Управляющему Министерствомъ Внутреннихъ Дель

Изъ затребованныхъ мною, въ следствіе отзыва Вашего Сиятельства, отъ 24 Іюня сего года о земляхъ, застроенныхъ жителями города Славянска, отъ Управляющаго Харьковскою Палатою Государственныхъ Имуществъ сведеній, видно:

1-е, что заштатный городъ Славянскъ, Высочайше утвержденнаго плана не имѣетъ, а утвержденный Губернаторомъ Муратовымъ, распространяется на земли, замежіваннныя Генерально за войсковыми обывателями. Если и будетъ признано, что перешедшія съ прежнихъ местъ жители, отъ соляныхъ озер на новыя, поселились на выгонной земль города, то не менше того вновь отведенный за таковымъ заселеніемъ выгонъ, вдался въ пахотныя поля крестьянъ;

2-е, что войсковыя обыватели, не переставали жаловаться, какъ прежде, такъ и нынѣ на распоряженіе Ратуши землями ихъ,

и объясняютъ, что она раздаётъ не только дворовыя мѣста на сторонѣ новой площади, занимаемой мѣщанами и купцами, но даже застраиваютъ старобазарную ихъ площадь, гдѣ стоитъ Волостное Правленіе и общественныя хлѣбныя магазины, которые отъ того могутъ истребится, въ случаѣ пожара.

3-е, что дѣйствительно близъ сихъ магазиновъ, отведены Ратушею на означенной площади, обширныя мѣста Секретарю Ратуши, Титулярному Совѣтнику Петренкѣ, и купцу Рѣзникову, которыя завели тамъ огороды, чѣмъ стеснена крестьянская площадь, базаръ мало по малу переходитъ на мѣщанскую, къ явному ущербу казенныхъ крестьянъ; и пошлины за землю, поступаютъ въ пользу Ратуши.

Усматривая изъ сего, что застраиваемая городомъ Славянскомъ земля, принадлежитъ по планамъ Генеральнаго межеванія Войсковымъ обывателямъ; отдана же она подъ выгонъ городу, по плану, утвержденному однимъ только Гражданскимъ Губернаторомъ, я обязанностію почитаю покорнѣйше просить Ваше Сіятельство: для устраненія могущихъ возникнуть дальнѣйшихъ затрудненій, и прекращенія жалобъ поселянъ, поручить кому слѣдуетъ при бытности чиновника со стороны Министерства Государственныхъ Имуществъ, произвести на мѣстѣ изслѣдованіе: кому принадлежитъ земля, раздаваемая Славянскою Городовою Ратушею; до окончательнаго же рѣшенія дѣла сего, воспретить Городской Ратушѣ дальнѣйшую раздачу городскимъ жителямъ дворовыхъ мѣстъ; и о послѣдующемъ, почтитъ меня Вашимъ, Милостивый Государь, отзывомъ.

Министръ Государственныхъ Имуществъ

Генераль-Адъютантъ Графъ: Киселевъ [1, арк. 17-19]

Далі в документі:

- відповідь Господарського департаменту Міністру Державного майна про зроблені розпорядження (арк. 20).

- Лист Управляючого МВС Графа Строгонова (18 січня 1840) Харківському цивільному губернатору (арк. 21-22 зв).

- Запит Міністра держмайна Міністру ВС (31 травня 1840) про результати (арк. 23).
- відповідь МВС (14 червня 1840) про неотримання результатів до вказаного часу (арк. 24-25).
- нагадування МВС (14 червня 1840) Харківському цивільному губернатору (арк. 26-27).

*Министерство Внутреннихъ дѣлъ
Департаментъ Хозяйственный по
Губернскому Правленію
IV Отделение, Столъ 4
Іюля 6 дня 1840*

*Исправляющаго должность
Харьковскаго Гражданскаго Губернатора
По предмету раздачи мѣстъ
Славянскою Городовою Ратушью подъ
постройку домовъ*

*Господину Управляющему Министерствомъ Внутреннихъ
дѣлъ*

Въ следствіе предписанія Вашего Сіятельства отъ 18 Генваря за №100-мъ о земель, оспариваемой у Города Славянска войсковыми обывателями, я имѣю честь объяснить Вашему Сіятельству слѣдующія обстоятельства.

1-е Ваше Сіятельство во время исправленія Вами должности Черниговскаго, Полтавскаго и Харьковскаго Генералъ Губернатора, по вступившему отъ Славянскаго Мещанина Радькова прошенію, жаловавшася на Членовъ тамошней Городовой Ратуши въ томъ, что оныя противузаконно дозволили Купцу Григорію Ръзникову застроить площадь въ Городъ Славянскъ и что онъ съ многими жителями согласенъ бы дать за каждую квадратную сажень не по 4 к, какъ Ратушею уступлена Ръзникову, а по 50 к и Ръзниковъ допущенъ уже оною Ратушею къ постройкѣ на оной площади, - изволили предписывать Губернскому Правленію

обстоятельства таковыя, сообразивъ съ прошеніемъ Радькова, поставитъ на законномъ основаніи заключеніе. Но домогательство мѣщанина Радькова не удовлетворено, потому что сія площадь, по вновь прожектированному плану, вошла въ составъ кварталовъ, назначенныхъ подъ постройку обывательскихъ домовъ, а какъ изъ прошенія мѣщанина Радькова видно, что купецъ Рѣзниковъ допущенъ будто бы къ постройкѣ на старой площади въ противность 12 тома свода законовъ статьи 7-й, то предписано Славянской Городовой Ратушѣ представить объясненіе, утверждено ли высшимъ начальствомъ распоряженіе объ отдачѣ мѣста Купцу Рѣзникову и за какую цѣну отдано ему место? Дѣйствительно ли Купецъ Рѣзниковъ допущенъ къ постройкѣ дома, имѣются ли на это разрѣшенія Харьковской Строительной Комисіи. На что Ратуша рапортомъ донесла сему Правленію, что за вступленіемъ отъ Купца Рѣзникова въ ратушу прошенія объ отводѣ ему на старой Ярморочной площади подъ постройку дома мѣста, Ратуша по учиненной прошлаго 1838 года Іюня 4-го резолюціи заключила отдать просимое Рѣзниковымъ мѣсто желающимъ съ торговъ, для чего желающіе вызывались въ ратушу двукратно чрезъ тамошнаго Частного Пристава, но по случаю неявки для того желающихъ предоставлено оное мѣсто во владеніе Рѣзникову по оцѣнкѣ присяжныхъ оцѣнщиковъ, оцѣнившихъ то мѣсто за каждую квадратную сажень по 4 к, а за всѣ заключаюіеся въ томъ мѣсте 880 квадратныхъ сажень, получено въ Городовой доходѣ съ Рѣзникова 35 р. 20 к и въ отводѣ сего мѣста выдано отъ Ратуши ему Рѣзникову Свидѣтельство съ тѣмъ, чтобы онъ на владѣніе его испросилъ себѣ, отколь слѣдуетъ, данную утвержденія же за Рѣзниковымъ прописаннаго мѣста отъ высшаго Начальства испрашиваемо не было; потому что она Ратуша въ отводѣ мѣстѣ руководствовалась силою Высочайше утвержденнаго въ 22 день Іюня 1837 года изданнаго для Города Калуги и повсѣместно для руководства распубликованнаго положенія 512 пункт: 1, 2 и 3; Купецъ же Рѣзниковъ дѣйствительно на отведенномъ мѣстѣ началъ

производить постройку дома съ дозволенія Частнаго Пристава, но имѣеть ли онъ Приставъ на то разрѣшеніе отъ Строительной Коммисіи, Ратуша свѣденія не имѣеть и наблюденіе за производствомъ построекъ возложено Начальствомъ на Частнаго Пристава.

и 2-е Здѣшняя Строительная Коммисія не приступила къ утвержденію представленнаго Частнымъ Приставомъ фасада на постройку деревяннаго флигеля Купца Рѣзникова безъ надлежащаго со стороны Губернскаго Правленія разсмотренія, о правѣ на владѣніе купцомъ Рѣзниковымъ безъ крѣпостнаго Акта, отведеннымъ ему мѣстомъ для застройки, а для зависящаго распоряженія и постановленія, всю переписку, производившуюся въ оной Коммисіи препроводила въ оное Правленіе, изъ которой видно, что Купцу Рѣзникову отведено Славянскою Городовою Ратушею на старой ярмарочной площади противъ дома Титулярнаго Совѣтника Петренкова и мѣщанина Василя Дятлова дворовое мѣсто, заключающее въ себѣ по перечнику 17 саженьей 2 аршина, възяди огорода 26 саженьей 1 аршинъ, а въ длину вовнутрь квартала 40 саженьей, а всего 880 квадратныхъ сажень за что получены съ него въ Городовой доходъ по оцѣнкѣ съ каждой сажени по 4 к а всего на ассигнаціи 35 р. 20 к ѣ и выдала ему свидѣтельство на полученіе гдѣ слѣдуетъ установленнаго законнаго акта. Но посему и отъ Губернскаго Правленія удовлетворительнаго постановленія не послѣдовало по слѣдующимъ случаямъ:

Вопервыхъ: въ слѣдствіе Отношенія Харьковской Палаты Государственныхъ Имуществъ, коимъ она извѣстна, что по распоряженію Славянской Городовой Ратуши часть площади въ Городѣ Славянскѣ, на которой построено въ 1820 году Волостное Правленіе и хлѣбные запасные Магазины, застроили назадѣ тому четыре года Купецъ Григорій Рѣзниковъ и Титулярный Совѣтникъ Григорій Петренковъ, в Маіѣ же мѣсяцѣ 1839 года, по назначенію же Ратуши, Мѣщанинъ Данило Мамаренко, занявъ огорожею ту площадь для двороваго мѣста подлѣ самаго Волостнаго Правленія и запасныхъ Магазиновъ, такъ стѣснилъ

оны, что несчастный случай отъ пожара легко можетъ ихъ уничтожить и просила воспрещенія Славянскои Городовой Ратушь распорядиться раздачею на сей Площади мѣст, ибо она на томъ мѣстѣ, где построены хлѣбныя магазейны стѣсне-на строеніемъ до такой степени, что въ случаѣ пожара угрожаетъ магазейнамъ опасностью а Во вторыхъ потому, что въ слѣдствіе предписанія Вашего Сіятельства по распоряженію бывшаго Г. Начальника Губерніи Шереметева составляется новой планъ Городу Славянску, который еще не оконченъ и долженствуетъ представленнымъ быть Вашему же Сіятельству для поднесенія на Высочайшее Его Императорскаго Величества утвержденіе.

По симъ обстоятельствамъ Губернское Правленіе сдѣлало слѣдующее распоряженіе:

1-е Произведеніе аккуратнѣйшимъ образомъ слѣдствія а)* о томъ, кому именно принадлежитъ земля, раздаваемая Славянскою Городовою Ратушею, обывателямъ ли Города Славянска, или самому Городу в)* дѣйствительно ли по вновь прожектированному плану и какому именно старобазарная площадь предположена была къ уничтоженію, чего изъ имѣющихся въ Правленіи плановъ на городъ Славянск не видно и с)* имѣетъ ли Городовая Ратуша на уничтоженіе и на раздачу мѣстъ на оной площади предписаніе отъ высшаго Начальства, вмѣстѣ съ симъ поручаетъ Изюмскому Земскому Исправнику, предписатьъ ему, дабы такое слѣдствіе произведено было имъ при депутатъ со стороны Харьковской Палаты Государственныхъ Имуществъ, по окончаніи котораго представилъ бы въ оное Правленіе въ самомъ непродолжительномъ времени и 2-е) Какъ же изъ дѣла сего открывается обстоятельство, что Славянская Городовая Ратуша, производя раздачу мѣстъ на старой Ярморочной площади подъ постройку обывательскихъ домовъ стѣснила оную такъ, что отъ несчастнаго случая пожара легко могутъ пострадать тамошніе Волостное Правленіе и хлѣбныя запасныя магазейны, то какъ по сему, такъ и потому, что на городъ Славянскъ составляется

новый планъ который не оконченъ и долженъ еще быть представленъ на утверждение Его Императорскаго Величества, Купцу Ръзникову на отвѣденномъ мѣстѣ постройку деревяннаго дома не дозволяетъ и предписываетъ Ратушѣ, дабы она всякое * - (використано латинську нумерацію а, в, с – О. П.)

дѣйствіе ея въ отводѣ мѣстѣ под постройку и огороды пріостановила и безъ разрѣшенія начальства ни подѣ какимъ предлогомъ на то не поступала, а отъ Славянскаго Частнаго Пристава требуетъ объясненіе: чѣмъ онъ руководствовался, не выждавъ предписанія ни Строительной Коммисіи ни онаго Правленія, въ дозволеніи Купцу Ръзникову постройки дома на отвѣденномъ ему мѣстѣ [1, арк. 28-32].

Далі в документі:

- Листування між МВС, МДМ та Харківським генерал-губернатором про виконання наказів, супровідний лист до скарги Радькова (скарга відсутня) до Харківського Губернського Правління (арк. 33-37).

Министерство Государственныхъ Имуществъ

1-й Департаментъ

Отдѣленіе V, Столъ 2

25 Сентября 1841 года №43217

О спорной землѣ при городѣ Славянскѣ

Отвѣтъ на №905

Господину Управляющему Министерствомъ Внутреннихъ Дѣлъ

Ваше Сіятельство, въ отношеніи отъ 18-го Апреля сего года, увѣдомляя Г. Министра Государственныхъ Имуществъ, что произведенное изслѣдованіе по дѣлу о спорной землѣ состоящей при заштатномъ городѣ Славянскѣ окончено и препровождено въ Харьковскую Палату Государственныхъ Имуществъ, изволили присовокупить, что какъ оспориваемая войсковыми обывателями у города Славянска земли, при обходѣ слѣдователями

городской дачи, оказались размежеванными въ сію дачу, еще при генеральномъ размежеваніи въ 1779 году, то по сему претензію войсковыхъ обывателей, Губернское Правленіе признаетъ не заслуживающую уваженія.

Харьковская же Палата Государственныхъ Имуществъ по разсмотрѣніи слѣдственнаго дѣла, находитъ: что на Генеральномъ планѣ Заштатнаго города Славянска, показано подѣ строеніемъ города только 553 дес., подѣ солонцами, дорогами, озерами и прочими мѣстами 409 дес., а 2119 дес. сѣнокоса, показано особо и что хотя городова Ратуша, руководствуясь новымъ таковымъ, составленнымъ бывшимъ Вице Губернаторомъ Муратовымъ, и раздавала людямъ разнаго званія мѣста, на старобазарной площади безъ разрѣшенія даже Начальства; но какъ на означенный планъ Высочайшаго утвержденія еще не послѣдовало, то и дозволять застроить площадь и выгонную землю, Ратуша права не имѣла, а равно и собственно городскою, до того времени, земля названа быть не можетъ; а потому Палата, не соглашаясь съ заключеніемъ Губернскаго Правленія, относительно принадлежности выгонной земли городу Славянску, всего означеннаго количества, полагаетъ: полагаетъ: обстоятельства дѣла сего передать на разсмотрѣніе и законное постановленіе: кому должна принадлежать спорная земля: войсковымъ ли обывателямъ, или купцамъ и мѣщанамъ города Славянска.

Разсмотрѣвъ обстоятельства дѣла сего и принимая въ уваженіе, что Харьковское Губернское Правленіе и тамошняя Палата Государственныхъ Имуществъ, въ мнѣніяхъ своихъ, относительно принадлежности спорной земли, между собою не согласны; я полагаю бы: обстоятельства дѣла сего передать на разсмотрѣніе судебного мѣста, а до окончательнаго рѣшенія онаго раздачу той земли для дворовыхъ мѣстъ, согласно прежде сдѣланному о семъ распоряженію, – приостановить.

Сообщая о семъ Вашему Сіятельству, имѣю честь покорнѣйше просить о заключеніи Вашемъ, Милостивый Государь, по сему

предмету, почтитъ меня увѣдомленіемъ. – Опредѣленіе Губернскаго Правленія, и равно и планы съ межевою книгою, при семъ возвращаются.

Товарищъ Министра

Підпис

Государственныхъ Имуществъ

Підпис

Директоръ

Підпис

[1, арк. 38-40].

Министерство Государственныхъ Имуществъ

Министерство Внутреннихъ дѣлъ

Департаментъ Хозяйственный

19 Октября 1841 года

Имѣю честь увѣдомитъ Васъ, что какъ мнѣніе Харьковскаго Губернскаго Правленія и тамошней Палаты Государственныхъ Имуществъ о принадлежности земли, оспариваемой Войсковыми Обывателями у г. Славянска, между собою несогласны, то я полагаю обстоятельства дѣла сего предоставить рассмотренію судебнаго места, до окончательнаго решения котораго раздачу земли приостановитъ.

Министр Внутреннихъ дѣлъ Перовскій

Підпис

[1, арк. 40-41 зв].

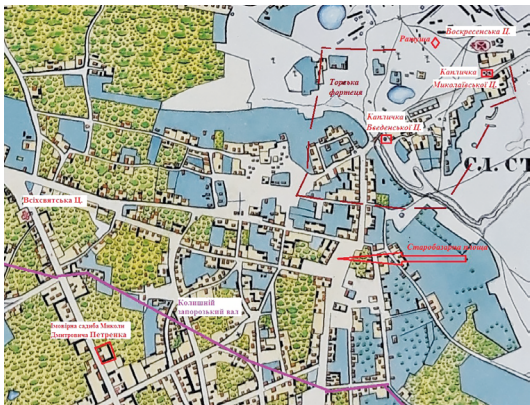
Згаданий у «Дѣлѣ ...» Григорій Дмитрович Петренко (дядько поета Михайла Миколайовича Петренка), на час розгляду документу (1838-1841) служив Секретарем у Слов'янській Городовій Ратуші.

У документі немає орієнтирів, які дозволяють припустити де саме був розташований будинок Григорія Дмитровича, але відомо, що Секретар Ратуші проживав недалеко від місця служби (район Старобазарної площі).

На плані Слов'янська відмічено місце Старобазарної площі [2].

Немає документального підтвердження, де саме у Слов'янську проживали батьки Михайла Петренка. Відомо, що й батько

СПИСОК ІНФОРМАЦІЙНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. РГИА, Ф. 1287, оп. 10, д. 1040
2. Планъ заштатнаго города Славянска, 1857 г.
3. Г. Г. Пушкарев. Тор-Славянск. История в фотографиях. Донецк. ООО «ИПП «Промінь», 2011. – 208 с.

Поета-романтика Микола Дмитрович (рідний брат Григорія Дмитровича) свого часу служив секретарем Слов'янської Рагуші.

У своїй книзі дослідник Г. Пушкарьов посилається на двох слов'янських краєзнавців Д. Колесникова та М. Колодяжного, які стверджували, що родина Миколи Дмитровича проживала на вулиці Ізюмській (сьогодні – вул. Шевченка, 14) [3, с. 77].

Можливе місце садиби сім'ї Миколи Дмитровича Петренка також відзначено на плані міста [2].

ДІЯЛЬНІСТЬ ДЕРЖАВНОЇ ВАРТИ В КРАМАТОРСЬКУ В ЛИПНІ-ЛИСТОПАДІ 1918 РОКУ МОВОЮ ДОКУМЕНТІВ

Під час Української національно-визвольної революції 1917-1921 років, в ніч з 29 на 30 квітня 1918 року, представник української земельної аристократії і нащадок знаного українського козацького старшинського роду, бойовий генерал Павло Скоропадський, за підтримки союзницьких німецько-австрійських військ, здійснив державний переворот в Українській Народній Республіці – Всеукраїнський з'їзд хліборобів проголосив його Гетьманом України.

У день свого обрання Павло Скоропадський звернувся з «Грамотою до всього українського народу» й оприлюднив «Закони про тимчасовий державний устрій України», в основу яких була покладена ідея короткочасної сильної влади. Закони Центральної Ради й Тимчасового російського уряду скасовувалися. За Україною закріплювалася нова офіційна назва «Українська Держава». Також повною мірою в Україні поновлювалися права приватної власності, а Гетьман наділявся всією повнотою законодавчої, виконавчої і судової влади (офіційно в руках Павла Скоропадського була зосереджена внутрішня і зовнішня політика, армія і поліція, освіта й культура, суд). Тобто фактично, «до обрання Сейму», в країні встановлювався тимчасовий авторитарно-диктаторський режим, покликаний швидко подолати гостру системну кризу в незалежній Україні: *«Прихід до влади Павла Скоропадського був умотивований намаганнями відновити правопорядок, скасувати «соціалістичні експерименти» Центральної Ради»* [1, с. 270].

Здобувши владу, гетьман Павло Скоропадський скористався нетривалим мирним періодом для зміцнення основ незалежної

української державності. Насамперед Гетьман зайнявся організацією дієздатного адміністративного апарату, який зміг би навести елементарний лад у суспільстві. У період Гетьманату була швидко розбудована дієва регіональна адміністрація.

Створюючи міцну вертикаль виконавчої влади в державі, Павло Скоропадський негайно запровадив зміни в правоохоронних органах. Вже 18 травня 1918 року Рада міністрів Української Держави приймає Закон «Про Державну Варту» [2], на підставі якого міську та повітову народну міліцію часів УНР (засновану на принципах самоорганізації та самооборони озброєного народу, насамперед, робітників) було підпорядковано губернським і повітовим старостам, які призначалися Гетьманом, та перейменовано на Державну Варту Української Держави (так за часів Гетьманату почала називатися українська поліція, яка правоохоронні функції виконувала не на самодіяльних, як міліція, а на професійних засадах).

У статті 3 Закону зазначалося, що основними сферами діяльності вартових Державної Варти були:

1. *«Оперативно-чатувальна діяльність»* (полягала в «регулярному перебуванні в державних чатах, первинному врегулюванні конфліктів, допомозі в інтеграції новоприбулих, застереження осіб від публічних порушень в чатах, а також накладанні стягнень на злісних порушників порядку в межах своїх повноважень або оперативному повідомленні про такі порушення до вищих службовців».

2. *«Слідчо-обвинувальна діяльність»* (включала «контроль за відповідністю діяльності як посадовців, так й інших громадян законному порядку та інтересам Спільноти, а також діяльність пов'язана з слідчими процедурами і подальшим державним обвинуваченням щодо протиправних діянь громадян у судовому процесі» [2]).

Стаття 5 Закону встановлювала: «Варта складається з внутрішніх структур (ланок та відділень), паралельної структури – Слідчого Корпусу та спеціального автономного бюро Державної

Варти (далі – Спеціальне Бюро). Персональний склад Варти формують Вартові різних звань». Зокрема, стаття 7 Закону інформувала, що «Слідчий Корпус – це паралельна ланкам і відділенням структура Державної Варти, що складається виключно з Вартових слідчої служби та Вартових особливої слідчої служби». Стаття 8 Закону визначала: «Спеціальне Бюро – це автономний підрозділ Державної Варти, який уповноважений на здійснення діяльності виключно у слідчо-обвинувальній сфері, незалежно від діяльності решти Державної Варти» [2].

Отже, Державна Варта, на яку покладалися охоронні, розвідувальні, контррозвідувальні, наглядові, силові й карні функції [1, с. 275], в сукупності своїх трьох основних самостійних структур, тобто через діяльність вартових-чатовиків, вартових-слідчих агентів (вартових Слідчого Корпусу) й вартових-особливих слідчих агентів (вартових Спеціального Бюро), спочатку поєднувала в собі функції охорони правопорядку та державної безпеки (поліції та служби безпеки).

Аналогом Департаменту Державної Варти в складі Міністерства внутрішніх справ Української Держави за завданнями, функціями та організаційною структурою був Департамент поліції у складі Міністерства внутрішніх справ Російській імперії. В цілому Державна Варта МВС складалася із підрозділів загальної варти (з функціями забезпечення громадського порядку), карно-розшукової варти, освідомчої варти (з функціями політичної контррозвідки), залізничної варти, кордонної варти й розвідувальних підрозділів [3, с. 25, 30]. Згодом, у зв'язку зі створенням нових охоронних структур Української Держави (кордонні війська, митна служба, гетьманська служба безпеки, військова розвідка), коло первинних повноважень Державної Варти суттєво звужилося, але вона продовжила виконувати поліцейні та охоронні функції [4].

Серед різноманітних службових завдань підрозділів Варти слід виділити три основних – забезпечення громадського порядку, оперативно-розшукова й контррозвідувальна діяльність [3, с. 31].

Саме від цих напрямів діяльності Державної Варти як правоохоронного органу залежала ефективна ліквідація гострої анархо-кримінальної ситуації зими-весни 1918 року, яка дісталася Українській Державі в «спадщину» від Української Народної Республіки під урядуванням Центральної Ради та Генерального Секретаріату. Бо УНР, без створення ефективної системи місцевих органів влади й, зокрема, правоохоронних органів, була неспроможна дієво контролювати як політичну і соціально-економічну ситуацію в країні, так і ситуацію в сфері правопорядку. По суті, це був час безупинного зростання криміногенності, хаосу, анархії і безвладдя в молодій українській державі. Так само, без подолання розгулу організованої і неорганізованої злочинності, забезпечення відновлення прав власників і орендарів, політичного розшуку й попередження та відвернення антидержавних провокацій, диверсій, саботажу й підбурювання населення, оперативного придушення масових заворушень і заколотів годі було сподіватися на успішний розвиток Української Держави гетьмана Павла Скоропадського.

Діяльність і штати Департаменту Державної Варти МВС визначав ухвалений Радою міністрів 13 серпня 1918 року «Статут про організацію Департаменту Державної Варти», який був затверджений Гетьманом 15 серпня 1918 року [5]. Згідно із цим Статутом Державна Варта займалася наступними справами: (мовою оригіналу) «1) попередження і запобігання злочинств і охорони громадської безпечності і порядку; 2) устрою установ Варти і догляду за їх діяльністю і за правильним провадженням справ в цих установах; ... 4) охорони і спостереження за прикордонною смугою; 5) постачання чужоземцям свідоцтв на проживання в межах Української Держави і висилки чужоземців; ... 7) догляду за питними й трактирними закладами; 8) прийняття мір безпечності від вогню і догляду за виготованням, хороненням, торгівлею і перевозкою пороху і інших вибухових речей; 9) догляду за виконанням законів і правил відносно паспортів і про втікачів і 10) іншими, докладно зазначеними в відповідних

частинах Збірника Зведених Законів і в особливих законах» [5]. Тобто під наглядом правоохоронного органу Української Держави опинилися питання громадянства і паспортного режиму, виробництва, зберігання та продажу вибухонебезпечних речовин, заклади громадського харчування на предмет реалізації ними алкогольних напоїв. «Важливим завданням Державної Варти була також охорона стратегічних підприємств і залізниць» [6, с. 196].

Згідно положень Статуту на загальнодержавному рівні очільником Державної Варти був Директор Департаменту Державної Варти МВС (на цю посаду Гетьманом Павлом Скоропадським був призначений Петро Аккерман), підлеглий особисто Міністру внутрішніх справ (див. іл. 1), на рівні губернії – помічник-інспектор Державної Варти, який підпорядковувався губернському старості, а на рівні повіту – начальник повітової Державної Варти, підлеглий повітовому старості. Начальник Варти повіту керував начальниками Варти районів, на які була поділена сільська місцевість повіту (до неї відносилися усі населені пункти, що не мали статусу міста: села, хутори, селища). Наприклад, документально ствердженим фактом є перебування і діяльність у заводському селищі Краматорській в серпні - листопаді 1918 року управління Державної Варти Краматорського заводського району, яке підпорядковувалося управлінню Державної Варти Ізюмського повіту Харківської губернії [6, с. 202, 222].

Тему перебування протягом 1918 року в досовецькому Краматорську управління Державної Варти, тобто правоохоронців Української Держави гетьмана Павла Скоропадського, в місцевий публічний і краєзнавчий дискурс першим увів краматорський краєзнавець Володимир Коцаренко 2009 року. У своїй тодішній публікації «Державная варта в поселке Краматорская», надрукованій в місцевій газеті «Поиск» [7], він уперше оприлюднив інформацію про унікальний фотодокумент, виявлений ним в одному з сімейних архівів краматорчан. Це була старовинна фотокартка-посвідчення особи кадрового робітника-верстатника

машинобудівного заводу Краматорського Металургійного Товариства Сергія Семеновича Коробкіна (працював на машинобудівному заводі КМТ токарем із 1898 року). На цій фотокартці, під світлиною робітника, на лицевій стороні знімку скорописом був зроблений напис, продовжений і закінчений на зворотній стороні: (мовою оригіналу) «Сергей Семенович Коробкин, 45 лет. Изображенный на сей карточке есть действительно Сергей Семенович Коробкин – 45 лет, что удостоверяю 9/IX». На зворотньому боці фотокартки, там де закінчувався цей напис, він був завірений круглою печаткою для документів і засвідчений підписом посадової особи, уповноваженої на такі юридичні дії, із зазначенням її посади – (мовою оригіналу) «Началник Державної Варти» (посада позначена за допомогою відбитку відповідного штампу, розміщеного нижче відбитка печатки й вище підпису). Сам підпис є очікувано нерозбірливий, але Володимиром Коцаренком він прочитується як «Ковальський».

Унікальну інформацію повідомив тоді, 2009 року, й напис на круглій печатці для документів, який Володимир Коцаренку вдалося прочитати, попри не досить чіткий її відбиток. В центрі печатки розміщено напис: (мовою оригіналу) «Начальник Державної Варти У(країнської). Д(держави).», зверху по колу – «Краматорської Завод(ської). Округи», по колу знизу – «Ізюмськ(ого). пов(іту). Хар(ківської). з(убернії).» (див. іл. 2). У цілому напис на круглій печатці з фотокартки-посвідчення особи робітника С. С. Коробкіна читається як – «Начальник Державної Варти Української Держави Краматорської Заводської Округи Ізюмського повіту Харківської губернії».

Використання особистої фотографії людини в якості посвідчення її особи ще на початку ХХ століття на теренах України було вже доволі поширеним явищем і звичною практикою. В якості прикладу наводимо фотокартку-посвідчення особи, датовану 1905 роком, із міста Олександрія, повітового центру Херсонської губернії: (мовою оригіналу) «Александрийское уездное полицейское управление удостоверяет, что изображенный на этой

карточке есть действительно дворянин Владимир Алексеевич Царн. Августа 12 дня 1905 г.» [8, с. 34]. Тобто, видача подібних посвідчень особи робітникам, міщанам, дворянам, службовцям була звичною поліцейською практикою в Російській імперії, яка перейшла також і в практику Державної Варти МВС Української Держави.

Отже, знайдений фотодокумент на початку 2000-х років повідомив краматорчанам унікальну інформацію про те, що тимчасове посвідчення особи Сергія Семеновича Коробкіна, верстатника машинобудівного заводу Краматорського Металургійного Товариства, було засвідчене 9-го вересня 1918 року Начальником Державної Варти Краматорського заводського району Ковальським.

Таким чином, 2009 року з'явився перший неспростовний документальний доказ факту діяльності в заводському селищі Краматорській Державної Варти, яка 1918 року уособлювала тут, насамперед, владу Української Держави гетьмана Павла Скоропадського. Саме такий невідомий на той час факт краматорської історії й засвідчила виявлена старовинна фотокартка-посвідчення особи.

Коли на початку 2000-х років в Україні з багатьох архівних фондів було знято гриф «таємно» й вони стали цілком доступними для дослідників, у розпорядженні краматорського краєзнавця Володимира Коцаренка опинився ще один унікальний документ того періоду краматорської історії, коли селище Краматорська перебувало в складі Української Держави й було місцем діяльності її правоохоронного органу – Державної Варти. У Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України в м. Києв, серед інших архівних справ був виявлений *«Журнал наказів начальника управління Державної Варти Краматорського заводського району за серпень-листопад 1918 р.»* [9] (далі – *«Журнал наказів»*). Про існування цього документального джерела краматорський краєзнавець дізнався ще 1992 року, але тоді саме гриф «таємно» завадив Володимирі Ко-

царенку отримати доступ до цього архівного документа й унеможливив роботу над ним (досліднику довелося роками чекати на появу такої можливості).

Використані матеріали з цього документального джерела дали змогу невтомному досліднику більш об'єктивно й повно висвітлити історію діяльності Державної Варти в селищі Краматорській у серії авторських публікацій в місцевій газеті «Поиск» протягом квітня-червня 1913 року (стаття «1918 год, Краматорская. Державная варта» друкувалася 7-ма частинами) [10-16]. Подальша робота над матеріалами «Журналу наказів» була висвітлена дослідником у статті «Державная варта и ее деятельность в Краматорском заводском районе в 1918 году», що була надрукована на сторінках «Святогірського альманаху» 2015 року [17, с. 107-120]. У своєму найповнішому вигляді результати дослідження «Журналу наказів» подані Володимиром Коцаренком у публікації «Краматорська Державна варта» в науковому збірнику «Перші Янківські читання» 2017 року [6, с. 195-225].

Записи в *«Журналі наказів начальника управління Державної варти Краматорського заводського району»* охоплюють період серпня-листопада 1918 року й присвячені повсякденному життю та діяльності правоохоронного органу: кадрові призначення та звільнення, реагування на поточні події, приписи та розпорядження, накази, критика недоліків у роботі підлеглих та оголошення їм подяки за сумлінну роботу тощо.

Згідно з *«Журналом наказів»* під охороною Державної Варти Краматорського заводського району знаходилися: Краматорська поштово-телеграфна контора [6, с. 204], машинобудівний завод Краматорського Металургійного Товариства [6, с. 203], цементний завод «Пушка» [6, с. 206, 210], а також цементний і цегельний завод «Грануліт» (виробляв цеглу з гранульованого доменного шлаку) [6, с. 212]. Усі три заводи були для України важливими стратегічними об'єктами й тому опинилися в списку підприємств, які ретельно охороняються державою.

Пости вартових при охороні заводів поділялися на два види: зовнішні і внутрішні. Вони знаходилися як поблизу найважливіших заводських об'єктів, так і всередині великих цехів. Зокрема, за інформацією *«Журналу наказів»*, для підтримки порядку й охорони краматорських заводів управлінням Державної варти було встановлено 29 постів: 18 зовнішніх і 11 внутрішніх [6, с. 212-213].

Перед управлінням Краматорської Варти також ставилося завдання спостереження за порядком і на залізниці, бо станція Краматорська була важливим залізничним вузлом, де сходилися дві залізниці – Південні залізниці і Північно-Донецька залізниця (в 1918 році вони були вже об'єднаними й мали загальну назву – Слобідські залізниці). Тому під охороною вартових перебував й залізничний міст через р. Маячку (*«Краматорський міст»*) та паровозне депо на станції Краматорській [6, с. 212]. В якості припущення висловлюємо думку про те, що під охороною Краматорської Варти мав опинитися й залізничний міст через р. Казенний Торець, збудований в 1877 році з великих металевих клепаних конструкцій (*«Бахмутський міст»*), бо він, безумовно, вважався тоді стратегічним об'єктом (був значно більшим за розмірами від мосту через р. Маячку). Наприклад, в спогадах краматорського більшовика Івана Крячека, надрукованих у 1927 році в місцевій газеті *«Краматорська Домна»* (№ 4), зазначено, що після окупації селища Краматорської російськими більшовиками в середині січня 1919 року, ними були виставлені охоронні пости біля краматорських мостів: *«Коли совєцька влада в Краматорській стала міцною, робітничий загін Лисицького охороняв мости та залізницю»* [18, с. 498]. Найвірогідніше, що тут йшлося про вищезгадані залізничні мости через місцеві річки Маячка та Казенний Торець.

Як це впливає зі змісту *«Журналу наказів»*, Краматорська Державна Варта успішно виконувала завдання, поставлені перед нею урядом молодої Української Держави. За свою роботу

краматорські вартові отримували 200 карбованців жалування на місяць, як, до речі, й у сусідньому м. Слов'янську [6, с. 203].

Точну дату початку служби Державної Варти в заводському селищі Краматорській матеріали «Журналу наказів» не повідомляють: збереглися далеко не всі матеріали діловодства й до архіву надійшла тільки їхня частина. Враховуючи те, що Закон Української Держави «Про Державну Варту» був прийнятий 18 травня 1918 року, а перший збережений запис у «Журналі наказів» (наказ № 43) датований 7-м серпня 1918 року [6, с. 202], можна припустити, що Краматорська Державна Варта з'являється в тутешньому заводському селищі орієнтовно наприкінці червня – початку липня 1918 року. Місяць червень, на нашу думку, в основному припав на перехідний період – не простий процес реорганізації структур народної міліції часів УНР під урядкуванням Центральної Ради в структури Державної Варти МВС та їх перепорядкування новим регіональним органам влади в Українській Державі – губернським і повітовим старостам, які призначалися Гетьманом.

Також усі оприлюднені краєзнавцем Володимиром Коцаренком документальні свідчення діяльності Краматорської варти (фотокартка-посвідчення особи робітника С. С. Коробкіна; «Журнал наказів начальника управління Державної варти Краматорського заводського району») не дають чіткої відповіді на питання, коли її діяльність у селищі Краматорській була остаточно припинена. Остання дата реєстрації вхідної документації, зафіксована в «Журналі наказів» – 18 листопада 1918 року: «А це означає, що і в середині листопада Державна варта в Краматорському заводському районі виконувала свої функції, а службовці канцелярії управління все ще продовжували вести діловодство» [6, с. 221]. На початку грудня 1918 року українська Донеччина була вже окупована російськими більшовиками, які ще 13 листопада 1918 року анулювали підписаний ними Брестський мирний договір і тим самим відмовилися надалі визнавати Україну незалежною державою, чим відкрили собі шлях до своєї нової

збройної агресії проти України. Отже, маємо підстави припускати, що управління Державної варті Краматорського заводського району діяло в селищі Краматорській з кінця червня і до кінця листопада 1918 року, тобто протягом 5-ти місяців поспіль.

«Журнал наказів начальника управління Державної варті Краматорського заводського району» також уперше дозволив скласти уявлення щодо персонального складу керівництва Державної варті на території нашого міста влітку-восени 1918 року. На підставі документально встановлених фактів тепер відомо, що, ймовірно, першим (на думку краєзнавця Володимира Коцаренка) начальником Державної варті Краматорського заводського району в період не пізніше 7 серпня до 14 вересня 1918 року був Левкович (ім'я та по-батькові не відомі) [6, с. 202, 213], із 15 вересня до 3-го жовтня 1918 року – Ковальський Дмитро [6, с. 213, 215], із 3-го жовтня до 18 листопада 1918 року – Гриньов Володимир [6, с. 215, 222].

Тобто Краматорську Державну Варту за часів Української Держави гетьмана Павла Скоропадського очолювали три начальники: Левкович, Д. Ковальський, В. Гриньов. Але увагу привертає те, що в пам'яті місцевого населення селища Краматорської залишився чомусь лише Ковальський, про що свідчать збережені спогади краматорських більшовиків-підпільників, надруковані 1929 і 1957 року [19-21] й докладно проаналізовані Володимиром Коцаренком у 2017 році [6, с. 197-199], в яких відсутні будь-які згадки про Левковича і Гриньова. Слід зазначити, що й пам'ять про Ковальського в цих тенденційних спогадах тутешніх «старих більшовиків» подана в доволі перекрученому вигляді: він фігурує в них то як «Коваленко» (в спогадах місцевого революціонера Олексія Чекірісова, опублікованих 1929 року), то як «Ковалевський» (в плані-хроніці майбутньої книги з історії Краматорського машинобудівного заводу письменника В. В. Матвеева-Сибіряка, виданій 1933 року, та в спогадах краматорських більшовиків Івана Дрожняка та Леоніда Скряги, надрукованих 1957 року в місцевій газеті «Краматорская правда») [6, с. 197-200].

Враховуючи те, що Левкович більшу частину серпня і початок вересня 1918 року перебував у відрядженні, за межами селища Краматорської і Краматорського заводського району, а із середини вересня 1918 року він вже не був очільником краматорських вартових і покинув Краматорську, то часу на плідну співпрацю, достатнього для того, щоби у Левковича склалися особливі товариські стосунки з підлеглими, про що неспростовно свідчить його останній наказ-прощання [6, с. 213], просто не залишається. Адаже за лічені дні серпня і вересня 1918 року саме такі теплі стосунки начальника й підлеглих скластися не могли. Тому припускаємо, що Левкович очолював правоохоронців Краматорської значно довший час. Вірогідно, саме він був Начальником міліції Краматорських заводів (начальником народної міліції Краматорського заводського району) восени 1917 року та навесні 1918 року, тобто в ті буремні місяці доби українського революційного романтизму й загального піднесення, коли Харківська губернія перебувала в складі Української Народної Республіки й загалом тривав важкий історичний процес модерного українського державотворення, дуже ускладнений соціалістичними експериментами ліво-популістської Української Центральної Ради. Можливо Левкович очолював краматорських правоохоронців (українську міліцію) і в перехідний період кінця травня-кінця липня 1918 року. Тоді на базі народної міліції відбувалося становлення української поліції шляхом переформування міліційних підрозділів Української Народної Республіки (з їх демократичним духом козацької вольниці, на противагу попередньої деспотичної атмосфери російсько-імперської «поліцейщини» і «жандармщини») у дисципліновані структури Державної Варти МВС Української Держави. Якщо виходити із запропонованої гіпотези, стає зрозумілою та неприхована товариська близькість Левковича з підлеглими, яка випромінює з рядків його останнього звернення до своїх ветеранів-побратимів, з якими було так багато спільно пережитого в незабутні бурхливі часи мітингової стихії, заворушень і заколотів, розбурханого

хаосу, розгулу анархії та злочинності, на які була так багата історія УНР за урядування Центральної Ради: *«Їдучи до себе на батьківщину, я залишаю спільну з вами службу; за службу вам спасибі, сподіваюся, що і в майбутньому будете чесними і справедливими охоронцями порядку, особи і майна громадян. Нач(альник). Держ(авної). В(арти). Левкович»* [6, с. 213]. Доволі влучно, на наш погляд, охарактеризував стилістику останнього наказу Левковича по Краматорському управлінню Державної Варти від 14 вересня 1918 року краєзнавець Володимир Коцаренко, сприймаючи його як *«наказ, що більше нагадує напучення батька-командира, ніж службовий документ»*, [6, с. 213]. Власноруч написаний Левковичем на аркуші з учнівського зошиту в клітинку та підклеєний в журнал наказів по управлінню, це його останнє звернення до підлеглих породжує певну асоціацію із січовими традиціями військово-родинних відносин у козацьких підрозділах-куренях, коли виборний командир сприймався товариством як «батько-отаман», а його підлеглі – як «синки-козаки», до яких слід проявляти батьківські піклування і напучення. До речі, таких унікальних демократичних військових традицій як в Козацькій Україні, ніколи не було і не могло бути в російських військових традиціях, з їх незмінним деспотизмом начальства та холопством підлеглих.

Краматорський краєзнавець Володимир Коцаренко, за відсутності згадок щодо інших документально підтверджених персоналій, які б передували правоохоронній діяльності Левковича в Краматорській, вважає саме його *«ймовірним першим начальником управління варті»* в Краматорському заводському районі [6, с. 213]. Враховуючи все вищесказане, поділяємо цю думку Володимира Коцаренка та вважаємо, що дійсно існують достатні підстави сприймати постать Левковича в якості першого начальника Краматорської Державної Варти й пропонуємо певне обґрунтування саме такої точки зору.

Які ще документальні джерела має в своєму розпорядженні краматорське краєзнавство станом на 1.01.2024 р. з теми

діяльності Краматорської Державної Варти, окрім виявлених та оприлюднених краєзнавцем Володимиром Коцаренком двох документів – фотокартки-посвідчення особи робітника С. С. Коробкіна та *«Журналу наказів начальника управління Державної варти Краматорського заводського району за серпень-листопад 1918 р.»?* Із оприлюднених, на жаль, жодного. Тому подальше розкриття історії Краматорської Державної Варти цілком залежить від виявлення краматорськими краєзнавцями та введення в науковий обіг нових документальних джерел із даної теми, насамперед нових архівних документів, які ще терпляче чекають на своїх першовідкривачів, публікаторів і дослідників.

Наприкінці 2010-х років у розпорядженні краєзнавця Володимира Коцаренка опинилися декілька неопублікованих архівних справ, які містять цікаві й раніше невідомі документальні матеріали щодо оперативно-розшукової діяльності Краматорської Державної Варти. Особливість цього нового документального матеріалу дослідник у приватному листуванні охарактеризував наступними словами: *«Він цікавий – не «аналітичний», а важливіший – історично-правдивий і дійсно – життєвий, відображаючий те, що ми досі всі майже не знаємо: чим і як жило селище у той час»*. Виявлені архівні справи автором цих рядків були люб'язно надані Володимиром Коцаренком у 2021 році для опрацювання та опублікування, за що йому висловлюється щира вдячність. Обставини дозволяють лише 2024 року реалізувати наш намір здійснити першопублікацію цих досі ще невідомих документів Краматорської Державної Варти.

Отже, в Центральному державному архіві вищих органів влади й управління України (ЦДАВО України), у фонді 117 зберігається декілька архівних справ, які містять документальні матеріали щодо оперативно-розшукової діяльності Державної Варти Краматорської заводської Округи Ізюмського повіту (селище Краматорська, Харківська губернія). Зокрема йдеться про архівну справу № 4 *«Донесення начальників ділень ізіумської Державної Варти, 9.01-31.08.1918 р.»* (397 стор.), архівну справу

№ 5 «Донесення начальників дільниць ізюмської Державної Варти, 2.09-20.10.1918 р.» (302 стор.) та архівну справу № 6 «Донесення начальників дільниць ізюмської Державної Варти, 7.10-30.12.1918 р.» (240 стор.). Переважно це справи про крадіжки, вбивства, розбої та пограбування. Серед основного масиву цих документів певну його частину складають рапорти начальників Державної Варти Краматорської заводської Округи, а саме – Дмитра Ковальського і Володимира Гриньова.

Першопублікація документів щодо оперативно-розшукової діяльності Краматорської Державної Варти:

– Із донесення Начальника Ізюмської повітової міліції від 25 травня 1918 року, № 751, Ізюмському повітовому старості:

(мовою оригіналу) *«Доношу, что в ночь года 18 сего в поселке при станции Краматорской не выясненными тогда разбойниками, с целью грабежа убит в своей квартире директор цементного завода бельгийский подданный Вальтер Карлович Гейнз. После убийства разбойники скрылись, и личность их тогда установить не удалось.*

Произведенными розыскными чинам заводской милиции удалось выяснить, что убийство совершил житель поселка Краматорского Дмитрий Иванович Житин 35 лет и деревни Петровки Белянской волости Андрей Воронов 17 лет и что сторожом онной квартиры был житель деревни Маякь Андрей Владимирович Пастернак 46 лет и деревни Шабельковки Артем Павлов 30 лет.

24 мая они задержаны и в преступлении сознались. Дознание Начальника милиции Краматорских заводов передано судебному следователю 2 участка, о чем донесено участковому Товарищу Прокурору, а разбойники переданы в распоряжение Германского Коменданта в поселке Краматорском согласно его требования для предания военно-полевому суду» [22].

Підписане донесення Начальником повітової міліції та Керуючим справами міліції.

Коментар публікатора: Увагу привертає те, що згідно з даним документом 25 травня 1918 року за правопорядок у селищі Краматорській відповідав Начальник міліції Краматорських заводів, підпорядкований Начальнику Ізюмської повітової міліції, який, в свою чергу, був підлеглим Ізюмського повітового старости. Тобто, нові органи регіональної влади в Українській Державі були вже створені й діяли. Повітова міліція за Законом «Про Державну Варту» від 18 травня 1918 року була вже передана під начало губернським і повітовим старостам та перейменована на повітову Державну Варту Української Держави, але відповідні офіційні розпорядження від Харківського губернського старости та Ізюмського повітового старости про здійснення такого перейменування до селища Краматорської, вірогідно, ще не надійшли, і тому місцева міліція Краматорських заводів станом на 25 травня 1918 року ще не перейшла на нову назву – «Державна Варта Краматорської заводської Округи».

Також документально підтверджується і факт перебування наприкінці травня 1918 року в селищі Краматорській німецької військової комендатури на чолі з військовим комендантом, уповноваженим на встановлення німецького військово-польового суду (тимчасових колегіальних органів правосуддя, які діяли на окупованих німецькими військовими підрозділами територіях) і передання під його юрисдикцію обвинувачених цивільних осіб. У спогадах сучасників таке німецьке військове судочинство в Україні описується наступним чином: *«Судовий процес відбувався без особливих формальностей і дотримання законів. Суд на свій розсуд підвищував або знижував види й строки покарання, передбачені німецьким законодавством. У відповідності до норм окупаційного права, особливими повноваженнями та судовими функціями наділявся командир військової частини, який мав право не затверджувати і змінювати вже оголошені вироки суду. Від нього залежало допущення на судові засідання захисників, віддання справи до суду, призначення засідань судів»* [23].

- Из рапорту Начальника Державної Варти Краматорської заводської Округи від 12 липня 1918 року, № 1377, Начальнику Ізюмської повітової Державної Варти:

(мовою оригіналу) «*Доношу, что за исконную неделю из выдающихся преступлений были следующие:*

1. 6 июля правлением об-ва потребителей Краматорского Металлургического общества заявлено о присвоении помощником бухгалтера Прохором Кандыва 27.000 рублей, симулируя кражу у него этих денег в Харькове.

2. Касир Краматорского общества ... (нерозбірливо – О. С.) Вакуленко найден вблизи кассы, по признакам покончил самоубийством, но родственники его подозревают убийство, а правление заявило о растратах 13 тысяч рублей.

3. На заводе Краматорского Металлургического общества неизвестно кем совершена кража ремня, стоящего 2000 рублей.

У жительницы поселка Краматорского Христины Тарановой обнаружили 2 четверти самогона и аппарат. И 10 случаев по мелким преступлениям» [24].

Підписаний цей рапорт виконуючим посаду Начальника Державної Варти Краматорської заводської Округи і, судячи з підпису, схоже, що це «Ковальський».

Коментар публікатора: Починаючи з рапорту від 12 липня 1918 року, № 1377, усі інші рапорти начальників управління Державної Варти Краматорського заводського району мають у лівому верхньому куту відбиток однакового штампу наступного змісту:

(мовою оригіналу)

«Министерство внутренних дел

Начальник Державной Варты

Краматорского заводского

Округа»

Нижче цього напису в штампі залишені місця для проставлення вручну відповідної дати й номера кожного конкретного рапорту.

- Из рапорту Начальника Державної Варти Краматорської заводської Округи від 26 липня 1918 року, № 1829, Начальнику Ізюмської повітової Державної Варти:

(мовою оригіналу) «*Доношу, что в ночь с 24 сего июля на заводской территории Краматорского Metallургического общества произошло столкновение двух заводских паровозов, везущих по путям железной дороги с одной стороны две платформы, а с другой стороны ящик со шлаком. При столкновении паровозов убиты на повал машинист Станислав Граевский и сцепщик вагонов Карп Печерский. Кроме случившегося других видных происшествий не случилось. Передать по телефону не могла быть произведена, так как телефон не работал*» (написано іншим кольором й почерком – О. С.) [25].

Підписаний цей рапорт Начальником Державної Варти Краматорської заводської Округи.

- Из рапорту Начальника Державної Варти Краматорської заводської Округи від 21 серпня 1918 року, № 2648, Ізюмському повітовому начальнику Державної Варти:

(мовою оригіналу) «*В ночь на 6-ое сего Августа, из закрытой мелочной лавки, находящейся на Базарной площади Краматорского заводского района, в поселке Языковом неизвестным злоумышленником похищено товары, принадлежащие гражданину Могилевской губернии, Гомельского уезда, Велявской волости, села Романовки, проживающему в поселке Краматорский Еремею Тимофеевичу Голифаеву.*

1. Бритва – 2.

2. Кисточка для бриття – 6.

...

Всего на сумму 1200-1300 рублей» [26].

Підписаний цей рапорт Начальником Державної Варти Краматорської заводської Округи.

- Из рапорту Начальника Державної Варти Краматорської заводської Округи від 23 серпня 1918 року, № 2381, Ізюмському повітовому начальнику Державної Варти:

(мовою оригіналу) «Вследствии предписания от 13-го сего августа за № 3682, доношу, что во вверенной мне Варте имеется следующее оружие:

Винтовок 3-х лин.12 шт.

Берданок 5 шт.

Револьверов 6 шт.

Шашек 18 шт.

Все это оружие находится на руках у чинов Варты, которого до потребного количества не достаёт (по штату 32 человека вартовых и 6 человек агентов).

Кроме того, находится на хранении в Державной Варте отобранное от населения Германскими войсками:

Двухстволок дроб. центр. боя – 1

Двухстволок дроб. шомпольных – 3

Винтовок калибра 6 м/м – 1

Одноствольных дроб. шомп. – 6

Монтекристо калибр 6 м/м – 1

Шомпольный пистолет – 1

Одноствольный пистолет центр. боя – 1» [27].

Підписаний цей рапорт Начальником Державної Варти Краматорської заводської Округи.

Коментар публікатора: Увагу привертає документальне засвідчення штатної кількості особового складу Державної Варти Краматорського заводського району – 32 вартовых і 6 агентів. Вірогідно, мова йде про постових і кінних вартовых та про кримінальних агентів, які працювали в кримінальній частині Управління Краматорської Державної Варти (інформація про них є в «Журналі наказів начальника управління Державної варти Краматорського заводського району за серпень-листопад 1918 р.» [6, с. 217-219, 221]), разом: 38 правоохоронців. Для порівняння, можемо навести документально встановлені факти щодо штатної кількості краматорської міліції у 1925 році (тобто, через 7 років після краматорських вартовых), оприлюднені Володимиром Коцаренко 2018 року: «Охрану правопорядку в Краматорській та

районі із загальним населенням трохи більше 45,5 тис. осіб забезпечували 12 працівників міліції, включаючи начальника, 3-х наглядачів, 2-х кінних і 4-х піших міліціонерів, 1 діловода й 1 агента кримінального розшуку. Для поїздок по району в розпорядженні краматорських міліціонерів були 3 коні» [28, с. 110].

– Із рапорту Начальника Державної Варти Краматорської заводської Округи від 9 вересня 1918 року, № 2855, Ізюмському повітовому начальнику Державної Варти (текст надрукований на машинці, чорнило синє – О. С.):

(мовою оригіналу) «Доношу, что в течении истекшей недели были сделаны следующие заявления о преступлениях выдающего-ся значения:

1) Торговца пос. Краматорского Андрея Ивановича Стрельникова о краже в ночь на 2 сентября через взлом дощатой стены, из лавки разного товара на сумму 2466 руб.

2) Крест. Василия Наумовича Гуторова об ограблении его известным ему лицом на сумму 500 руб.

3) Служащего Краматорского завода Григория Дмитриевича Зарва, о краже прислугой Мариной Казановой разного белья и платья на сумму 4500 руб.

4) Луки Яковлевича Шиманского о краже у него денег 4000 рублей женой Акулиной Максимовой с ея сожителем Бондаренко.

5) Начальника Электрического отдела Краматорского Металлургического Общества о краже на 7-е сентября из подвала дома разного материала на сумму 700 рублей.

6) Начальника ст. Краматорской о краже с пакхауза табаку и мыла на сумму 1500 руб.

Совершено по подозрению Безкровным Иваном, Пономаревым Петром и Пономаренком Исааком.

7) Евдокии Андреевны Васильевой о краже у нее с квартиры инженера Белицкого неизвестными лицами разного белья и платья на сумму 1800 руб.» [29].

Підписаний цей рапорт виконуючим обов'язки Начальника Державної Варти Краматорської заводської Округи і, судячи з підпису, схоже, що це «Ковальський».

Цікаво, що нижче машинописного тексту рапорту далі йде текст, зроблений вручну, наступного змісту:

(мовою оригіналу) «Терміново.

Нач(альнику). Державной Варты Краматорского заводького района возвращено для указания: когда были совершены кражи (числа), при каких обстоятельствах и кому переданы дознания.

№ 2558, 17 сентября 1918» [29].

Коментар публікатора: Тобто 17 вересня 1918 року Дмитру Ковальському, який з 15 вересня 1918 року прийняв на себе керівництво вартою Краматорського заводського району [6, с. 213], було вказано на серйозні недоліки в роботі над звітною документацією, які потрібно було усунути.

– Із рапорту Начальника Державної Варти Краматорської заводської Округи від 20 вересня 1918 року Ізюмському повітовому начальнику Державної Варти (текст написаний вручну – О. С.):

(мовою оригіналу) «*Доношу, что 17 сего сентября, как сообщено было Германским Комендантом при ст. Краматорской, было вооруженное нападение на колонию Лурне при деревне Белая-Кузьминовка и Германскими войсками задержаны следующие мятежные крестьяне:*

1. Иван Вогаев
2. Иван Ст (нерозбірливо – О. С.)
3. Николай Куликов
4. Прокофий Куликов
5. Трофим Яковенко
6. Петр Гер (нерозбірливо – О. С.)
7. ...Ризенков

Которые находились два дня при каземате вверенной мне варты Краматорского заводького района и затем отправлены Германской комендатурой в город Славянск для предания полевому военному суду.

О вышеупомянутом мною (два слова нерозбірливо – О. С.) донесено Т. Прокурора Харьковского Окружного Суда. Каких либо более подробных сведений у меня не имеется» [30].

Підписаний цей рапорт Начальником Державної Варти Краматорської заводської Округи й підпис читається як «Ковальський».

Коментар публікатора: Увагу привертає те, що згідно з даним документом німецький військово-польовий суд здійснював своє військове судочинство й призначав покарання в місті Слов'янську, зокрема й за поданням німецького військового коменданта при залізничній станції Краматорській.

Також невідомим раніше фактом є те, що будівля Управління Державної Варти Краматорського заводського району, розташована в селищі Краматорській, мала приміщення, спеціально обладнане для тимчасового (короткотривалого) взяття під варту осіб, затриманих за підозрою у вчиненні злочину або арештованих за вчинення адміністративного правопорушення – «каземат».

В умовах, коли краматорським краєзнавцям залишається невідомою та конкретна будівля в Старому місті, де 1918 року були службові приміщення управління Державної Варти Краматорського заводського району (канцелярія, казарма, зброярня, приміщення для тимчасового перебування взятих під варту осіб тощо), висловлюємо припущення, що такою будівлею був старовинний особняк в історичній частині Краматорська (Старому місті), що стоїть нині за будівлею Палацу культури імені Л. Бикова (десь за 150 метрів), і де в теперішній час розміщується 2-ге відділення краматорської поліції. Особняк цей кільком поколінням краматорчан відомий під народною назвою «Вілла Протце» в пам'ять про те, що в ньому не раніше 1902 року (більш точно датування документально не встановлене) і до 1917 року (тобто аж до більшовицького державного перевороту в Російській імперії) мешкав начальник комерційного відділу машинобудівного заводу КМТ («комерційний директор») Еміль Протце, який заради важливої посади переїхав 1902 року до селища Краматорської Харківської губернії з польського міста Томашов Петроковської губернії [31, с. 63, 69]. Документальні матеріали, виявлені та оприлюднені 2019 року краматорським краєзнавцем

Віктором Івановим, свідчать, що будинок, який краматорчани традиційно називають «Вілла Протце», був у власності Краматорського Металургійного Товариства [31, с. 70], а Еміль Протце просто орендував його для свого проживання (або на безоплатній основі, або за помірну орендну плату). Особняк збудований в неоготичному стилі на достатній відстані від машинобудівного заводу КМТ і залізничної станції. На нашу думку, в тодішніх умовах він ідеально відповідав функціональним вимогам, які висуваються до будівель для розміщення місцевого правоохоронного органу: окрема будівля на західній околиці заводського селища Краматорської й поза районом його щільної забудови (це наочно демонструється аматорською панорамною світлиною-триптихом Краматорівки, зробленою 1917 року службовцем заводу КМТ, начальником ливарного цеху Вітольдом Форстом, чехом за національністю, яка зберігається в міському Музеї історії), 2-поверховий особняк з високим кам'яним цоколем, оточений 2-метровим дерев'яним парканом (демонструється лівим фотознімком зазначеної світлини-триптиху), наявність великого підвалу, респектабельний архітектурний вигляд будівлі, добре відомої в Краматорському заводському районі. Також, його безпосередня близькість від умовної межі між Базарним та Язиківським селищами (двома з трьох основних житлових районів тодішньої Краматорської), незначна відстань (майже навпроти) як від залізничної станції, так і від машзаводу й селища Поштового (третього з основних житлових районів Краматорської). До того ж будинок був майже на однаковій відстані як від «Бахмутського мосту» через р. Казенний Торець, так і від «Краматорського мосту» через р. Маячку, які були крайніми постами в системі охорони стратегічних об'єктів у Краматорському заводському районі, відповідно на його північній та південній околицях. Із «Вілли Протце» можна було реально контролювати все заводське селище, оперативно реагувати на порушення правопорядку та умов охорони стратегічних об'єктів. Саме така максимальна зручність особняка «Вілла Протце» для розташування тут місцевого

правоохоронного органу забезпечила цій будівлі загальновідому в Краматорську особливість – починаючи із середини січня 1919 року, коли, за спогадами краматорського більшовика Івана Крячека («Краматорська Домна, 1927 р., № 4»), в селищі Краматорській була створена місцева «надзвичайна комісія з боротьби із контрреволюцією» [18, с. 498], у колоритному особняку «Вілла Протце» почергово розміщувались місцеві управління різних каральних і правоохоронних органів: ЧК (1919-1922 рр.), ГПУ (1922-1924 рр.), ОГПУ (1924-1934 рр.), НКВД (1934-1946 рр.), німецьке гестапо (1941-1943 рр.), МВД (1946-1991 рр.), МВС України (2-ге відділення міліції: 1991-2015 рр.; 2-ге відділення поліції: з 2015 року) [32]. Вважаємо, що згадану традицію для «Вілли Протце» започаткувала Краматорська Державна Варта 1918 року.

Отже, маємо вагомі підстави припускати, що саме в особняку «Вілла Протце» розміщувалося управління Державної варти Краматорського заводського району з кінця червня до кінця листопада 1918 року, тобто, в період перебування заводського селища Краматорської у складі Української Держави гетьмана Павла Скоропадського (див. іл. 3). Особняк, яким від імені власника, акціонерної компанії «Краматорське Металургійне Товариство», розпоряджалося заводоуправління машинобудівного заводу КМТ на чолі з директором-розпорядником Юзефом Бернацьким, на нашу думку, винаймався (орендувався) в машзаводу управлінням Державної Варти Краматорського заводського району за помірну плату. Приблизне уявлення щодо розміру такої орендної плати може дати приклад управління Конотопської Міської Державної Варти, яке за найм відповідної будівлі під свої службові потреби сплачувало місту 1100 карбованців на рік [33].

– Із рапорту Начальника Державної Варти Краматорської заводської Округи від 23 вересня 1918 року, № 3085, Начальнику Ізюмської повітової Державної Варти (текст написаний вручну – О. С.):

(мовою оригіналу) «Сего числа в 7 часов вечера двое неизвестных подошли к квартире Андрея Степановича Стрельникова, торговца, и стали его поджидать, а когда он пришел из лавки домой, втащили его в комнату и стали душить, требуя 30 рублей денег, после чего забрали часы, кольцо, запонки и продолжали требовать деньги, угрожая револьвером. Затем вытащили связаного Стрельникова в первую от входа квартиры комнату и задушили его, а жену, тоже связана и придушена перевязью шеи, оставили во второй комнате. В скорости к Стрельникову пришел родственник и стал стучать, прося разрешения войти. Это услышала Стрельникова, пришедшая в себя и ответила стучавшему посетителю, войдя оказал ей помощь, освободив от связок. Когда уже жена Стрельникова бросилась к мужу, то он оказался уже не жив.

Кроме вещей, взято у Стрельникова рублей 300 денег виручки и охотничье ружье. До моего прихода на место происшествия соседи слышали выстрелы, что были около 7 $\frac{3}{4}$ часов вечера.

Дознание проводится, меры к розыску приняты» [34].

Підписаний цей рапорт Начальником Державної Варти Краматорської заводської Округи.

– Из рапорту Начальника Державної Варти Краматорської заводської Округи від 24 вересня 1918 року, № 3119, Начальнику Державної Варти Ізюмського повіту (текст написаний вручну – О. С.):

(мовою оригіналу) «Доношу, что 23 сего месяца в 11 ч. ночи к Анастасии Семеновне Щербина, проживающей на карьере завода «Пушка», явился неизвестный человек и, войдя в ея квартиру под предлогом передать ей телеграмму, угрожая револьвером, потребовал у нее ключи и получив их, взял у нее из корзины 5450 рублей и трое часов, скрылся.

По произведенным розыскам подозреваемый в ограблении Митрофан Андреев Коровко, 18 лет, бывший рабочий, задержан и при нем найдены 3300 рублей денег, а при обыске квартиры – патроны и револьвер.

В совершении преступления сознался. Дальнейшие дознания производятся» [35].

Підписаний цей рапорт Начальником Державної Варти Краматорської заводської Округи.

– Из рапорту Начальника Державної Варти Краматорської заводської Округи від 24 вересня 1918 року, № 3190, Ізюмському повітовому начальнику Державної Варти (текст написаний вручну – О. С.):

(мовою оригіналу) *«Доношу, что в течении истекшей недели во вверенном мне Краматорском заводском районе были заявлены и возбуждены преследования по следующим более выдающимся преступлениям.*

1. *О стороже Тимофее Цехманеве, попавшего под маневровый поезд на ст. Краматорской, которому отрезало правую ногу.*

2. *О краже из электроустановочной будки неизвестными злоумышленниками различных предметов на сумму 1300 руб.*

3. *О краже из мастерской электрического оборудования крапов при механическом цехе на сумму 1300 руб.*

4. *О краже в ночь на 18-ое с/м из стола весовой будки 2х шуллеров и других предметов и керосина на сумму 1800 руб.*

5. *Об убийстве неизвестными злоумышленниками торговца Андрея Стрельникова с ограблением на сумму свыше 4000 руб.*

6. *Об ограблении с оружием Анастасии Щербины на сумму 5450 руб.*

И кроме того произведены дознания в различных мелких кражах по поступившим за эту неделю 43 заявлениям» [36].

Підписаний цей рапорт Начальником Державної Варти Краматорської заводської Округи, підпис читається як «Ковальський».

– Из рапорту Начальника Державної Варти Краматорської заводської Округи від 1 жовтня 1918 року, № 3250, Ізюмському повітовому начальнику Державної Варти (текст написаний вручну – О. С.):

(мовою оригіналу) *«Доношу, что 28-го с/м в открытое окно домовладельца Андрея Семеновича Васина, подброшена была за-*

писка, писанная карандашом, с требованием под угрозой смерти положить в водосточную трубу 5000 руб. Установив наблюдение, которым были выявлены два неизвестных подозреваемых, бродивших возле дома Васина, и, очевидно заметивши об установленном за ними наблюдением, почему и не взяли положенный пакет. Собранные сведенья о заподозренных дали основание произвести обыски, и во время обысков обнаружили у Петра Макаровича Коцевалова, 20 лет, крестьянина Путивлевского уезда, Николаевской волости, села Черепова, штык, а у Федора Семеновича Козебородова, 17 лет, жителя Изюмского уезда, Сергеевской волости, деревни Николаевки, патроны. Оба проживают в Краматорской.

Козебородов работает на заводе, а Кацевалов без занятия. Во время большевизма оба служили в Красной гвардии. Дальнейшие дознания о них производятся» [37].

Підписаний цей рапорт Начальником Державної Варти Краматорської заводської Округи, підпис читається як «Ковальський».

– Из рапорту Начальника Державної Варти Краматорської заводської Округи від 2 жовтня 1918 року, № 3183, Изюмському повітовому начальнику Державної Варти (текст написаний вручну – О. С.):

(мовою оригіналу) «Доношу, что 22 сего Сентября на железнодорожных путях на ст. Краматорская был ограблен тремя неизвестными лицами Андрей Иванович Сыромятников, у которого отобрали пальто стоимостью 250 рублей и портфель с деньгами на сумму 3200 рублей.

О чем доложено Товарищу Прокурора по Изюмскому участку и сообщено судебному следователю 2 участка Изюмского уезда» [38].

Підписаний цей рапорт Начальником Державної Варти Краматорської заводської Округи, підпис читається як «Ковальський».

– Из рапорту Начальника Державної Варти Краматорської заводської Округи від 8 жовтня 1918 року, № 3365, Изюмському

повітовому начальнику Державної Варти (текст написаний вручну – О. С.):

(мовою оригіналу) *«Доношу, что в ночь на 6 октября сего года из магазина Михаила Сергеевича Чележенко, находящегося на базарной площади Краматорского поселка, посредством пролома крыши и потолка, неизвестными злоумышленниками похищены разные галантерейные товары на сумму 10000 руб. Дознание производится, о чем мною доложено Товарищу Прокурора по Изюмскому уезду и судебному следователю 2 участка сего 8 октября»* [39].

Підписаний цей рапорт виконуючим посаду Начальника Державної Варти Краматорської заводської Округи і, судячи з підпису, схоже, що це *«Ковальський»*.

– Из рапорту Начальника Державної Варти Краматорської заводської Округи від 8 жовтня 1918 року, № 3403, Изюмському повітовому начальнику Державної Варти (текст написаний вручну – О. С.):

(мовою оригіналу) *«Доношу, что в ночь на 8-е с. м. неизвестными злоумышленниками посредством взлома крыши, похищены из магазина об-ва потребителей завода Краматорского Металлургического общества разного товара на сумму 5000 руб. и из кассы разменных денег около 400 р. Одновременно с сим донесено Товарищу Прокурора по Изюмской части и сообщено Судебному Следователю 2 участка. Дознание производится»* [40].

Підписаний цей рапорт виконуючим посаду Начальника Державної Варти Краматорської заводської Округи і, судячи з підпису, схоже, що це *«Ковальський»*.

– Из рапорту Начальника Державної Варти Краматорської заводської Округи від 17 жовтня 1918 року, № 3608, Изюмському повітовому начальнику Державної Варти (текст написаний вручну – О. С.):

(мовою оригіналу) *«Доношу, что между 12-15 октября из запертой мастерской Краматорского завода «Гранулит» через подбор ключа, неизвестными злоумышленниками похищен приданной ремень стоимостью 2000 рублей»*.

Дознання і розыск производятся. Донесено Т. Прокурора Харьковского Окружного суда по Изюмскому уезду и сообщено Судебно-Медикальному Следователю 2 участка Изюмского уезда» [41].

Підписаний цей рапорт Начальником Державної Варти Краматорської заводської Округи, підпис читається як «В. Гринев».

Коментар публікатора: Починаючи від 17 жовтня 1918 року всі рапорти Начальника Державної Варти Краматорського заводського району підписані вже Володимиром Гриньовим, як новим очільником Краматорської Варти. На підставі опрацювання матеріалів документального джерела – «Журналу наказів начальника управління Державної варти Краматорського заводського району», краєзнавець В. Коцаренко встановив факт звільнення 3-го жовтня 1918 року Дмитра Ковальського з посади Начальника Державної Варти Краматорського заводського району, як і те, що до фактичного вступу на цю посаду нового очільника Володимира Гриньова (з 9 жовтня 1918 року), Дмитро Ковальський продовжував керувати Краматорською Вартою у статусі «виконуючого посаду» [6, с. 215-216], Саме про це й свідчать підписи 2-х рапортів Дмитра Ковальського від 8-го жовтня 1918 року (дивитися вище).

Також звертаємо увагу на запис у наказі по Управлінню Державної Варти Краматорського заводського району від 16 жовтня 1918 року (з вищезгаданого «Журналу наказів»): «Наказом Изюмського повітового старости від 2-го жовтня за № 123, Начальник Державної Варти 5-го району Изюмського повіту Володимир Гриньов призначений Начальником Державної Варти Краматорського Заводського району з 2-го цього жовтня» [6, с. 215]. Отже, тиждень знадобився Володимирі Гриньову, щоби дочекатися прибуття нового очільника Державної Варти 5-го району Изюмського повіту, передати йому всі службові справи, вирушити до Краматорської згідно нового свого призначення та прийняти там справи від колишнього очільника Державної Варти Краматорського заводського району Дмитра Ковальського.

- Из службової записки Начальника Державної Варти 9-го району Изюмського повіту від 17 жовтня 1918 року, № 1339, Начальнику Изюмського повіту Державної Варти (текст написаний вручну на бланку службової записки – О. С.):

(мовою оригіналу) *«Доношу, что 15-го октября с/г за моим отсутствием по поручению Начальника Державной Варты Краматорского Заводского района по указанию кр. Деревни Красноторка Марины Печеной был извлечен из воды труп в мешке безвести пропавшей Прасковьи Печеной 71 года. Убийца Василий Печеный задержан. Дознание производится. Одновременно сообщено г. Товарища Прокурора Харьковского Округного Суда Изюмского уезда, Судебному Следователю 2-го участка Изюмского уезда и начальнику Державной Варты 9-го района Изюмского уезда» [42].*

Службова записка підписана Начальником Державної Варти 9-го району Изюмського повіту.

- Из рапорту Начальника Державної Варти Краматорської заводської Округи від 5 листопада 1918 року, № 3983, Изюмському повітовому начальнику Державної Варти (текст написаний вручну – О. С.):

(мовою оригіналу) *«В ночь на 5 сего ноября из запертого магазина Федора Федоровича Тимановского, находящегося на базаре Краматорского поселка, неизвестные злоумышленники, посредством вынимания болта перемета двери, похищено 20 шт. козьего меха светло коричневого цвета, горжеток и 20 шт. таких-же муфт, 23 шт. таких-же смушек, 10 шт. смушек той же кожи белого цвета, 10 шт. смушек черного цвета и 2500 шт. папирос высшего сорта, всего на сумму до 2000 рублей, о чем доношу Вам Высокоблагородие.*

Дознание и розыск производятся. Сообщено Судебному Следователю 3 участка Изюмского уезда и донесено Т. Прокурора по Изюмскому участку» [43].

Підписаний цей рапорт Начальником Державної Варти Краматорської заводської Округи.

- Из рапорту Начальника Державної Варти Краматорської заводської Округи від 6 листопада 1918 року, № 3934, Ізюмському повітовому начальнику Державної Варти (текст надрукований на машинці – О. С.):

(мовою оригіналу) «Доношу Вашему Высокоблагородию, что в ночь на 6-е ноября с/г в заводе красок товарищества «Пигмент», находящегося в пос. Краматорском, неизвестными злоумышленниками посредством взлома замка на двери амбара, похищено два приводных ремня на сумму 3602 рубля.

Дознание и розыск производятся. Донесено Товарищу Прокурора Харьковского окружного суда по Изюмскому уезду и сообщено Судебному Следователю 3 участка Изюмского уезда. О розыске сообщено всем соседним чинам Варты» [44].

Підписаний цей рапорт Начальником Державної Варти Краматорської заводської Округи, підпис читається як «В. Гринев».

- Из рапорту Начальника Державної Варти Краматорської заводської Округи від 6 листопада 1918 року, № 3935, Ізюмському повітовому начальнику Державної Варти (текст надрукований на машинці – О. С.):

(мовою оригіналу) «Доношу Вашему Высокоблагородию, что в ночь на 6-е ноября с/г из запертой кладовой магазина завода Краматорского Металлургического общества, неизвестными злоумышленниками посредством взлома окна и двух замков на ящике, похищено: 1 шевровая кожа в 4 $\frac{3}{4}$ фунта, стоимостью 380 руб., 16 пар вытязек на 446 руб. 72 коп., шевровой имитации кожи на 884 руб., 9 пар передов юфтевой кожи на 91 руб. 26 коп., ниток черных и белых – 56 катушек на 112 руб., 15 кусков алюминия 2 пуда 32 $\frac{1}{2}$ фунт., на 376 руб. 87 коп., а всего на сумму 5386 руб. 87 коп.

Дознание и розыск производятся. Донесено Товарищу Прокурора по Изюмскому уезду и сообщено Судебному Следователю 3 участка Изюмского уезда. О розыске сообщено всем соседним чинам Варты» [45].

Підписаний цей рапорт Начальником Державної Варти Краматорської заводської Округи, підпис читається як «В. Гринев».

- Из рапорту Начальника Державної Варти Краматорської заводської Округи від 13 листопада 1918 року, Ізюмському повітовому начальнику Державної Варти (текст написаний вручну – О. С.):

(мовою оригіналу) *«Доношу Вашему Высокоблагородию, что в ночь на 13 ноября с/г на базаре Краматорского поселка из магазина Степана Даниловича Бильчева, неизвестными злоумышленниками посредством взлома двери похищено разных домашних вещей на 1820 рублей и наличными деньгами 2000 руб., а всего на сумму 3820 руб. Дознание производится. О розыске сообщено всем чинам Варты Изюмского уезда и чинам Варты соседних уездов. Сообщено Судебному Следователю 3 участка Изюмского уезда и донесено Т. Прокурора Харьковского окружного суда по Изюмскому уезду»* [46].

Підписаний цей рапорт Начальником Державної Варти Краматорської заводської Округи, підпис читається як *«В. Гринев»*.

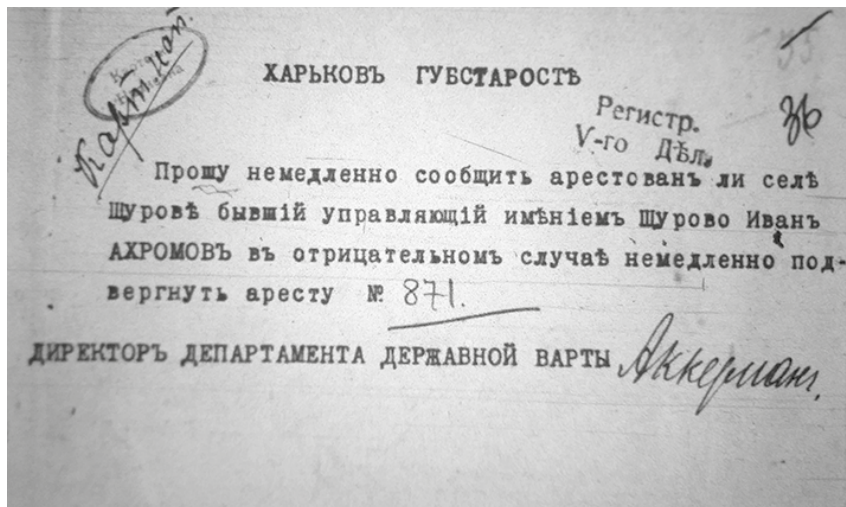
Коментар публікатора: Даний рапорт Володимира Гриньова від 13 листопада 1918 року документально свідчить про те, що в середині листопада 1918 року Державна Варта Краматорського заводського району продовжувала сумлінно виконувати свої функції, покладені на неї Українською Державою, зокрема у сфері оперативно-розшукової діяльності. Це підтверджує такий самий висновок краматорського краєзнавця Володимира Коцаренка, зроблений ним на підставі аналізу матеріалів документального джерела – *«Журналу наказів начальника управління Державної варти Краматорського заводського району за серпень-листопад 1918 р.»* [6, с. 221].

Отже, об'єктами першопублікації нині стали 19 раніше невідомих документів, присвячених оперативно-розшуковій діяльності Краматорської Державної Варти. Переважно це справи про крадіжки, вбивства, розбої та пограбування, викладені в рапортах начальників Державної Варти Краматорської заводського району, а саме – Дмитра Ковальського і Володимира Гриньова, адресованих Начальнику Ізюмської повітової Державної Варти,

в період із 25 травня і до 13 листопада 1918 року. Новий документальний матеріал дає змогу не лише більш об'єктивно і повно висвітлити історію діяльності Державної Варти в селищі Краматорській, але й по-новому побачити тогочасне життя селища, зрозуміти чим і як воно жило в той історичний період, коли входило до Української Держави гетьмана Павла Скоропадського.

ІЛЮСТРАЦІЇ ДО СТАТТІ:

Ілюстрація 1. Розпорядження Директора Департаменту Державної Варти МВС Української Держави П. О. Аккермана Харківському губернському старості щодо термінового арешту в селі Щурове Ізюмського повіту Харківської губернії Івана Ахромова (колишнього управляючого поміщицьким маєтком у селі Щурове). Фото взято з краєзнавчого Форуму газети «Поиск».

Ілюстрація 2. Тимчасове посвідчення особи Сергія Семеновича Коробкіна, верстатника машинобудівного заводу Краматорського Металургійного Товариства, засвідчене 09.09. 1918 року Начальником Державної Варти Краматорського заводського району Дмитром Ковальським.

Фото взято з краєзнавчого Форуму газети «Поиск».

Ілюстрація 3. Старовинний особняк «Вілла Протце» – вірогідне місце постійного перебування управління Державної Варти Краматорського заводського району, м. Краматорськ (Старе місто). Сучасний вигляд. Фото взято з відкритих джерел.

СПИСОК ІНФОРМАЦІЙНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Іванов В. М. Історія держави і права України: Підручник. Київ, 2007. 552 с.
2. Закон Української Держави «Про Державну Варту». Книга І. Загальна частина. URL: <https://telegra.ph/Zakon-pro-Derzhavnu-Vartu-06-18> (дата звернення: 27.10.2023).
3. Тимошук О. В. Державна Варта Української Держави (історико-юридичний аналіз. Київ, 1998. 72 с.
4. Державная варта. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Державна_варта (дата звернення: 16.04.2023).
5. Статут про організацію Департаменту Державної Варти; штати Державної Варти Міністерства внутрішніх справ Української Держави. 15 серпня 1918 р. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. Ф. 1064. Оп. 1. Спр. 288. Арк. 110. URL: https://tsdavo.gov.ua/gmedia/03-1064-1-288-118-3_110-jpg/ (дата звернення: 27.10.2023).
6. Коцаренко В. Ф. Краматорська Державна варта. *Перші Янківські читання: Матеріали 1-ї краєзнавчої конференції «Північна Донеччина: з минулого до сьогодення»*. Житомир, 2017. 400 с. С. 195-225.
7. Коцаренко В. Державная варта в поселке Краматорская. «Поиск». 2009. 5 серпня. № 31. С. 9.
8. Кохан А., Сурженко Л. Стара Олександрія в листівках і фотографіях. Кіровоград, 2007. 52 с.
9. Журнал наказів начальника управління Державної варти Краматорського заводського району за серпень-листопад 1918 р. *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України)*. Ф. 2092. Оп. 1. Спр. 1.
10. Коцаренко В. 1918 год, Краматорская. Державная варта. Часть 1. «Поиск». 2013. 30 квітня. № 18. С. 8.
11. Коцаренко В. 1918 год, Краматорская. Державная варта. Часть 2. «Поиск». 2013. 8 травня. № 19.
12. Коцаренко В. 1918 год, Краматорская. Державная варта. Часть 3. «Поиск». 2013. 15 травня. № 20.
13. Коцаренко В. 1918 год, Краматорская. Державная варта. Часть 4. «Поиск». 2013. 22 травня. № 21.
14. Коцаренко В. 1918 год, Краматорская. Державная варта. Часть 5. «Поиск». 2013. 29 травня. № 22.
15. Коцаренко В. 1918 год, Краматорская. Державная варта. Часть 6. «Поиск». 2013. 5 червня. № 23.
16. Коцаренко В. 1918 год, Краматорская. Державная варта. Часть 7. «Поиск». 2013. 12 червня. № 24.
17. Коцаренко В. Ф. Державная варта и ее деятельность в Краматорском заводском районе в 1918 году. *Святогірський альманах 2015. Збірка наукових праць*. Харків-Слов'янськ, 2015. С. 107-120.
18. Юзвин А. А. Сказание о земле Северской. Краматорск, 2013. 678 с.

19. Чекирисов А. Краматорцы под сапогом оккупантов и белогвардейцев. *Борьба за Октябрь на Артемовщине. Сб. мат. и стат.* Харьков, 1929. С. 305-308.
20. Борьба за власть Советов в Краматорске, Воспоминания тов. Дрожняка И. Я. *Краматорская правда.* № 97. 16 августа. 1957. С. 3-4.
21. Из истории борьбы за Советскую власть в Краматорске. Воспоминания члена КПСС с 1918 года Л. Н. Скряги. *Краматорская правда.* № 122. 11 октября. 1957. С. 2.
22. ЦДАВО України. Ф. 117. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 22.
23. Гондельвейзер А. А. Из киевских воспоминаний. *Революция на Украине по мемуарам белых.* Москва – Ленинград, 1930. 435 с. С. 40-42.
24. ЦДАВО України. Ф. 117. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 178.
25. ЦДАВО України. Ф. 117. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 228.
26. ЦДАВО України. Ф. 117. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 359.
27. ЦДАВО України. Ф. 117. Оп. 1. Спр. 28. Арк. 49.
28. Коцаренко В. Ф. Истоки города-машиностроителя на реке Казенный Торец. *Слобожанщина. Погляд в минуле: збірник науково-документальних праць.* Житомир, 2018. 288 с. С. 87-117.
29. ЦДАВО України. Ф. 117. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 99.
30. ЦДАВО України. Ф. 117. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 138.
31. Иванов В. А. Последний коммерческий директор Краматорского металлургического общества Эмиль Протце. *Слобожанщина. Погляд у минуле: збірник науково-документальних праць.* Житомир, 2019. 379 с. С. 63-70.
32. Краматорськ. Архітектурна спадщина та чим привертає увагу туристів індустриальний центр? URL: <http://ua.trip-impresions.com/2021/01/kramatorsk-arhitektura.html> (дата звернення: 27.02.2021).
33. Иванущенко Г. Органи правопорядку та допоміжні формування на Сумщині в період Української революції 1917 – 1920 рр. *Сумський історичний портал.* 2014. 23 квітня. Середа. URL: <http://history.sumy.ua/research/article/791orhanypravoporiadkutadopomizhniformuvanniananasumshchynivperiodukrainskoirevoliutsii19171920rr.html> (дата звернення: 20.03.2024).
34. ЦДАВО України. Ф. 117. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 140.
35. ЦДАВО України. Ф. 117. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 155.
36. ЦДАВО України. Ф. 117. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 175.
37. ЦДАВО України. Ф. 117. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 187.
38. ЦДАВО України. Ф. 117. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 197.
39. ЦДАВО України. Ф. 117. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 17.
40. ЦДАВО України. Ф. 117. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 23.
41. ЦДАВО України. Ф. 117. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 6.
42. ЦДАВО України. Ф. 117. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 81.
43. ЦДАВО України. Ф. 117. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 145.
44. ЦДАВО України. Ф. 117. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 157.
45. ЦДАВО України. Ф. 117. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 158.
46. ЦДАВО України. Ф. 117. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 223.

УКРАЇНСЬКИЙ КОНСТРУКТИВІЗМ В АРХІТЕКТУРІ МІСТА КРАМАТОРСЬКА (1926-1933)

Місто Краматорськ сьогодні – це значний індустріальний і культурний центр сучасної Донеччини на півночі Донецької області. Краматорськ є відносно молодим містом Південної Слобожанщини (Північної Донеччини). Його офіційна історія починається 1868 року, від часу заснування тут безіменного залізничного роз'їзду на маршруті одноколіїної Курсько-Харківсько-Азовській залізниці (на середині відстані між станціями Слов'янськ і Дружківка), який вже 1870 року перетворився на важливу вузлову залізничну станцію Краматорську. І хоча перші постійні поселення (приватновласницькі хутори, слободи і села козацької старшини) засновані тут ще в 40-50-х роках XVIII століття, 2023 року місто Краматорськ відсвяткувало лише своє офіційне 155-річчя, фактично маючи майже 270 років власної історії.

Від 1896 Краматорськ існував і розвивався у вигляді невеличкого заводського селища Краматорська (Краматорівка) біля залізничної станції Краматорської та машинобудівного заводу «Товариства котельних і механічних заводів В. Фіцнер і К. Гампер» (пізніше – машинобудівного заводу Краматорського Металургійного Товариства). Тільки в червні 1932 Краматорівка набула статусу міста, яке стало називатися Краматорськ: *«Селища міського типу Красний Луч та Краматорівку віднести до категорії міст»* (із спільної постанови ВУЦВК і Раднаркому УСРР від 20 червня 1932) [1, с. 207]. Тому в сучасному Краматорську не зустріти ані ренесансної архітектури, якою пишається, наприклад, Львів, ані барокової архітектури (зокрема «козацького бароко») як у Ніжині, Переяславі, Харкові, Ізюмі та інших містах України, що існували або виникли за доби Козаччини. Тут не побачиш українського архітектурного модерну як у Полтаві, Києві, Одесі,

Чернігові, Умані. Натомість у Краматорську є свій конструктивізм, доволі рідкісний архітектурний стиль на теренах України, що активно розвивався в УСРР десь протягом 10-ти років, приблизно в 1922-1932 [2], і встиг стати настільки знаковим стилем авангардної архітектури тодішньої України, що почав сприйматися як особливе культурне явище – український конструктивізм. Вже на початку 1930-х пролетарський Краматорськ гордо демонстрував своїм гостям низку зразків місцевої авангардної архітектури в стилістиці українського конструктивізму.

Метою роботи є дослідити ті архітектурні будівлі Краматорська, які складають міську скарбницю українського конструктивізму. Наукова актуальність обраної теми полягає в тому, що вона є малодослідженою в краматорському краєзнавстві. Її лише побіжно згадали автори краєзнавчого нарису «Архитектура и градостроительство города Краматорска», підготовленого в електронній версії співробітниками Центральної міської публічної бібліотеки міста Краматорська 2010 [3], дослідник архітектури Семен Широчин у своїй електронній публікації «*Що ви знаєте про архітектуру промислових міст? Вона прекрасна. Подивіться на Краматорськ, якого ви ще не бачили*» 2021 [4] та автори краєзнавчого нарису «Історія Краматорська в топонімічних назвах (автобусна екскурсія): частина 4», підготовленого в електронній версії співробітниками Донецького обласного краєзнавчого музею 2022 року [5]. Спеціальні дослідження конструктивістської архітектури Краматорська станом на сьогодні відсутні.

Також недостатньо осмисленим у громадській думці сучасних краматорчан є сам факт того, що, крім загальновідомого харківського конструктивізму (Харків був столицею Совецької України в 1919-1934), київського конструктивізму (Київ був столицею Совецької України в 1934-1991) та конструктивізму деяких великих українських міст 1920-1930-х років (переважно обласних центрів), існує і краматорський конструктивізм. Враховуючи те, що Краматорськ у першій половині 1920-х років

залишався заводським селищем Краматорською (Краматорівкою), яке в період 1925-1932 років мало лише статус селища міського типу (снт.), тобто містечка (спільна постанова ВУЦВК і РНК УСРР від 13 березня 1925) [6, с. 196], його селищні будівлі в авангардному архітектурному стилі українського конструктивізму, притаманного великим містам України, є певним історичним парадоксом. Це робить обрану тему дослідження не лише актуальною, а й суспільно значущою, бо вона збільшує туристичну привабливість сучасного Краматорська та сприяє зміцненню почуття любові краматорчан до рідного міста і гордості за нього. Джерельну базу дослідження склали фотодокументи 1920-1930-х років, спеціальні мистецтвознавчі праці, краєзнавча література, спогади краматорських старожилів та інформаційні мережеві ресурси.

Краматорськ сьогодні складається з історичної частини, відомої під назвою «Старе місто» (з нерегулярними плануванням і забудовою) та нового міста як сучасної центральної частини – «Соцмісто», з прямокутною сіткою вулиць та сучасною забудовою з регулярним плануванням. Містоутворювальним центром Старого міста виступав Старокраматорський машинобудівний завод (СКМЗ, колишній «Машинобудівний, чавуноливарний, чавуноплавильний і прокатний завод Краматорського Металургійного Товариства»). Для Соцміста таку саму роль зіграв Новокраматорський машинобудівний завод (НКМЗ). Указані заводи стоять на протилежних берегах річки Казенний Торець, яка, відповідно, й розділяє Старе місто і Соцмісто.

У середині 1920-х років були об'єднані потужні заводи тодішньої Краматорівки: машинобудівний, металургійний і коксобензолний заводи 17 листопада 1920 року – в комбінат КДММЗ (Краматорський державний машинобудівний і металургійний завод), цементний завод ім. Радченка, два цегельних заводи – в завод «Грануліт» і завод Товариства «Шамот». Націоналізовані 1920 року, вони були повністю відбудовані, перевершили свій довоєнний рівень виробництва (рівень 1913 року) й вступили

в етап масштабної реконструкції та розширення. Тисячі нових заводчан швидко збільшували чисельність населення робітничого селища Краматорівки, в якому 1926 року вже проживало понад 12 тисяч осіб [7, с. 96], що й дозволило йому претендувати на статус селища міського типу. Це були неймовірні темпи зростання – вже через 14 років, за даними перепису 1939 року, в Краматорську проживало близько 94 тис. осіб (1940 – понад 100 тисяч) [7, с. 96]. Одночасно загострилися житлові та соціальні проблеми – зростаючий робітничий клас селища наприкінці 1920-х років відчував потребу в розширенні мережі шкіл, навчальних закладів післяшкільної освіти, робітничих клубів. Вирішувати ці нагальні соціальні проблеми совєцька влада дооручила місцевим заводам за їхні власні кошти.

Так, у Старому місті 1926-1927 роках поряд із ще дореволюційною (до 1917) забудовою смт. Краматорської, на його околиці виріс новий сучасний житловий район – селище імені 10-ї річниці Жовтня (пізніше – селище Жовтневе). Забудова здійснювалася коштом комбінату-тресту КДММЗ (1934 року підприємство було розділене на два окремі заводи: Старокраматорський машинобудівний і Краматорський металургійний) для своїх працівників: металургів, металістів і машинобудівників. Будівництво нового заводського селища було приурочене до ювілейної 10-ї річниці більшовицького Жовтневого державного перевороту 1917 року – «Жовтневої революції», за тогочасною більшовицькою офіційною термінологією (див. іл. 1, 2).

Автором генерального плану селища Жовтневого 1925 року став відомий російський архітектор-новатор Александр Дмитрієв (1878-1959), представник Петербурзької наукової школи. Він, як і більшість російських архітекторів-конструктивістів, розглядав тодішню Україну, з її урбанізованими пролетарськими регіонами Півдня і Сходу (Кривбас, Донбас) та потужними індустріальними центрами (Київ, Харків, Одеса, Дніпропетровськ (нині м. Дніпро), Сталіне (нині м. Донецьк), як унікальний масштабний експериментальний майданчик зі створення пролетарської

архітектури (як і пролетарської культури загалом), революційної за ідеями і новаторської за підходами, і тому вони охоче їхали працювати в Україну на запрошення місцевих владних структур. Тим більше, що тодішнє більшовицьке керівництво УСРР проводило в перші роки існування СРСР доволі послідовний курс на розбудову культурного автономізму Совецької України, який тоді вже втілювався в самобутню систему освіти в УСРР, українізацію замість «коренізації», широкі публічні літературні дискусії щодо завдань і напрямів розвитку української пролетарської культури тощо. Прихильність владних структур УСРР 1920-х років до архітектурного конструктивізму пояснюється, на нашу думку, насамперед тим, що він давав можливість Совецькій Україні сформулювати своє власне українське «архітектурне обличчя» в загальній пролетарській культурі СРСР. Він ставав архітектурним репрезентантом саме української пролетарської культури й, зокрема, українського авангарду в архітектурі – самобутнього, «неросійського».

Отже, спроектоване російським архітектором Александром Дмитрієвим 1925 року для робітників комбінату КДММЗ нове селище Жовтневе стало першим мікрорайоном Краматорська, збудованим за єдиним архітектурним проектом [7, с. 94]. При проектуванні А. Дмитрієв *«застосував принцип «міста-саду», що було особливо актуально в умовах промислового міста, яке створювалося в степовій зоні»* [4].

У листопаді 1927 селище Жовтневе вже складалося з шістнадцяти двоповерхових житлових будинків із червоної та сірої цегли (див. іл. 2-3), по 16 квартир у кожному будинку, розрахованому на 40 чоловік [5]. Такий 16-квартирний будинок складався з двокімнатних квартир із пічним опаленням, але без водопостачання, ванної кімнати та санвузлу (системи водогону та каналізації були тоді відсутні у всьому селищі міського типу Краматорській).

Унікальні для архітектури міста конструктивістські житлові будинки побудови 1926-1927 року були в плані Н-подібної

форми. Видовжені, вони мали під'їзди в обох бічних фасадах будинку (торцевих частинах), значно потовщені порівняно з основною (середньою) частиною будинку (див. іл. 3). За таку їхню особливість відомий краматорський краєзнавець Володимир Коцаренко доволі влучно прозвав ці будинки Н-подібної форми «будинками-гантельками». Усі вони чудово збереглися до сьогодні в селищі Жовтневому Старого міста, між вулицями Старгородською (колишня вул. Союзна) та Великою Садовою, зокрема на початку сучасних вулиць Петра Гайдамаки (колишня вул. Пролетарська, буд. 9, 11, 13), Ганни Тищенко (колишня вул. Комсомольська, буд. 13, 14, 15, 16), Спортивна (буд. 9, 11, 12, 14), Миколи Древетняка (колишня вул. Комінтерну, буд. 12, 14) та проспекті Металургів (колишній пр. Жовтневий, буд. 5, 7). Серед типових конструктивістських рис цих Н-подібних будинків увагу привертають як підкреслений геометризм форми цих будинків, так і вертикаль суцільно зашкелених сходових кліток у них (див. іл. 2, 4). У якості новаторських пошуків, на нашу думку, слід сприймати, не лише складність форми такого будинку в плані, а й розміщення під'їздів саме в бічних фасадах та архітектурне рішення цих двох під'їздів у вигляді ризалітів (див. іл. 4). Використання цього архітектурного елемента в конструктивістській будівлі саме в житловому будинку є доволі несподіваним рішенням у межах стилю конструктивізму.

Домінування червоного кольору в нових будинках (стіни, цоколь) повинно було символізувати працю краматорських металургів та металістів (прокатників, вальцювальників, бляхарів, ливарників, обрубників, зварників, монтажників металокопункцій тощо), бо він асоціювався з кольором розплавленого (розпеченого) металу, тобто з працею робітників металургійного заводу, для яких, насамперед, і будувалося комбінатом-трестом нове селище Жовтнєве. Наприклад, 1929 року в одному з таких нових Н-подібних будинків отримав житло досвідчений вальцювальник прокатного цеху металургійного заводу КДММЗ Федір Биков, батько знаного українського актора й кінорежисера

Леоніда Бикова, за адресою: сел. Жовтневе, проспект Жовтневий, буд. 130, кв. 8 (нині – вул. Спортивна, 12, кв. 8) (див. іл. 4). У цьому будинку, в двокімнатній квартирі на другому поверсі, Бикови мешкали з 1929 до 1936 року. Пізніше батько Леоніда Бикова побудував свій приватний будинок у селищі Прокатників – новоствореному 1936 року заводському житловому районі індивідуальної забудови на місці колишнього волосного села Білянського. Дані факти про сім'ю Бикових першим встановив і дослідив краєзнавець Володимир Коцаренко, виклавши їх 2002 року на сторінках своєї книги «Краматорская быль».

Отже, двоповерхові Н-подібні житлові будинки («будинки-гантельки»), якими в 1926-1927 роках забудовувалося нове селище Жовтневе, й стали першими зразками українського конструктивізму в архітектурі Краматорська.

Під час першої п'ятирічки (1928-1932) в селищі Жовтнево-му активно забудовувався район навколо скверу «Зірка» (нині – «Круглий сквер») (див. іл. 5). Тут радіально сходяться сучасні проспект Металургів та вулиці Квітуча, Алейна й Крайня (колишня вул. Будаєва). У районі цих вулиць, окресленому з півночі заокругленою лінією вулиці Райдужна, *«переважно розташовані лаконічні конструктивістські двоповерхові типові проекти. Такі ж двоповерхівки можна зустріти, наприклад, у Харкові та Києві»* [4]. Даним житловим будинкам притаманні характерні конструктивістські риси: широкі вікна, видовжені по горизонталі, та вертикаль суцільно заклопані сходової клітки в під'їздах (див. іл. 5-7).

На початку 1930-х у цьому ж районі селища Жовтневого з'явилися й перші чотириповерхові житлові будинки, теж зведені в стилі конструктивізму (вул. Свободи, 4; вул. Дмитра Мазура, 98, 102 та ін.) [5]. Взагалі, в другу п'ятирічку (1933-1937) нові будинки селища Жовтневого будувалися (1934-1935), переважно, чотириповерховими [4].

До цікавих зразків конструктивістської архітектури в краматорському селищі Жовтневе належить й довгий триповерховий

житловий будинок із сірої цегли по вул. Велика Садова, 73, що має п'ять під'їздів (див. іл. 8). У сучасному Краматорську його називають «Американський будинок», значно рідше – «Технічний будинок», або «Німецький будинок». Річ у тім, що побудували його спеціально для проживання іноземних інженерно-технічних спеціалістів («іноспеців») або «техніків», які у 1930-х роках працювали за вигідними контрактами в СРСР. Вони фахово консультували будівництво новітніх совєцьких підприємств, керуючи процесом монтажу імпортного промислового обладнання на таких заводах та налагоджуючи там виробничий процес за передовими західними технологіями, проектуючи, наприклад, для Крамкомбінату (КДММЗ) потужні блюмінги і слябінги. Хоча серед «іноспеців» були представники різних індустриально розвинених країн – американці, німці, чехи та інші, але в першій хвилі (1931 року) переважну більшість таких «техніків»-іноземців у тодішньому Краматорську склали саме громадяни США, що й спричинило появу відповідної народної назви – «Будинок американців».

Упродовж розгортання соціалістичної («сталінської») формованої індустриалізації під час першої п'ятирічки (1928-1932), для забезпечення величезних потреб совєцької промисловості в металі (чавуні, сталі, металопрокаті) краматорський металургійний завод у складі комбінату КДММЗ 1931 року зазнав масштабної реконструкції з метою суттєвого збільшення обсягів виробництва своєї профільної продукції. Для цього було закуплено передове іноземне обладнання, переважно американське та німецьке. На дуже вигідних фінансових умовах було запрошено американських інженерів для керівництва роботами щодо монтажу імпортного обладнання та навчання працювати з ним місцевого інженерно-технічного персоналу та робітничих кадрів КДММЗ. У 1933-1934 більшість серед іноземних «спеців» на КДММЗ вже склали німці, які погодилися тут працювати на значно гірших фінансових умовах нового дворічного контракту. Будинок, відповідно, стали називати «Німецьким».

За даними краматорського краєзнавця Сергія Сірика, дво-річний контракт американських фахівців для роботи на КДММЗ тривав з 1-го березня 1930 по 1-е березня 1932 року [8]. Отже, триповерховий житловий конструктивістський будинок по вул. Велика Садова, 73, спеціально призначений для проживання іноземців-«техніків» («Технічний будинок»), був збудований, вірогідно, 1929 року. Адже до початку робіт щодо монтажу американського обладнання в цехах КДММЗ, заводській адміністрації потрібно було підготувати відповідні побутові умови в смт. Краматорській (Краматорівці) для новоприбулих американських спеціалістів.

Типовими конструктивістськими рисами житлового будинку в селищі Жовтневому по вул. Велика Садова, 73 («Американський будинок», «Німецький будинок», «Технічний будинок») виступають: майже плаский дах, широкі вікна стіни переднього фасаду, вертикаль суцільного скління сходової клітки у всіх 5-ти під'їздах.

Відмінною рисою цієї конструктивістської споруди, яка робить «Американський будинок» унікальним у межах Краматорська, є наявність двох невисоких надбудов мансардного типу на горищі – одна у лівій частині, між 1-м і 2-м під'їздами, друга – у правій частині, між 4-м і 5-м під'їздами. За усними свідченнями краматорчан-старожилів мансардні надбудови призначалися для сушіння білизни та особистих речей мешканців будинку, що надавало йому рис підвищеної комфортності (див. іл. 8-9).

У другій половині 1940-х років, в період повоєнної відбудови Краматорська «Американський будинок» зазнав незначної реконструкції, покликаної умисно спотворити його конструктивістський вигляд. Найбільш впізнаний елемент, вертикаль суцільного скління сходових кліток, тоді штучно розділили на окремі фрагменти, до того ж різні за розміром (див. іл. 9).

Відомим у Краматорську 1930-1960-х років, міцно закарбованим в пам'яті кількох поколінь краматорчан, був триповерховий багатопід'їздний житловий будинок, розрахований на 100

квартир, за народною назвою – «Стоквартирний» (див. іл. 10). Збудований на розі вулиць Великої Садової та Шкільної, будинок мав «Г-подібну» форму: його коротка частина (100 м) виходила на вулицю Шкільну, а довга (120 м) – на вулицю Велику Садову (див. іл. 11), де «Стоквартирний» межував із середньою школою № 6 (збудована 1936 року).

Документально встановлений рік побудови «Стоквартирного» авторів цих рядків є невідомий, але краматорський краєзнавець Володимир Коцаренко нещодавно оприлюднив інформацію з газетної публікації в «Краматорской правде», надрукованої в одному з липневих її випусків 1932 року, яка засвідчує факт експлуатації цього житлового будинку вже в липні 1932: *«В «Крам. Правді» від 12.VII. № 154 була розміщена замітка «Негаймо дати роботу політемігрантові». Зазначеному політемігрантові надали квартиру в стоквартирному будинку. Працює він у ВКБ-і каменщиком»* [9]. Це дає підстави припустити час будівництва «Стоквартирного» будинку 1930-1931 роками.

Характерними конструктивістськими рисами «Стоквартирного» будинку виступають: його підкреслена асиметричність і складність форми в плані, вертикаль суцільного скління сходової клітки в усіх його під'їздах (див. іл. 10). Оригінальною рисою цього Г-подібного в плані будинку є архітектурне рішення його під'їздів у вигляді ризалітів (див. іл. 10), як і в згаданих вище Н-подібних будинках селища Жовтневого (див. іл. 2, 4).

До прикладів краматорського конструктивізму також належать й нежитлові будівлі інфраструктурного призначення. Одна з таких будівель на початку 1930-х років була споруджена в селищі Жовтневному на проспекті Металургів, б. 1. Це двоповерховий будинок із сірої цегли з майже пласким дахом, дуже широкими вікнами, видовженими по горизонталі, що має лише один під'їзд, в якому застосовано характерний прийом архітекторів-конструктивістів – суцільне скління сходової клітки. У даній будівлі після Другої світової війни тривалий час містилася головна контора «Харчторгу» (на 2-му поверсі) та гастроном

№ 1 (народна назва – «Третій гастроном»), що займав увесь 1-й поверх будівлі. Які установи чи організації первинно (з моменту побудови споруди) містилися в даній будівлі в довоєнний період, тобто в 1930-х роках, автору цих рядків поки що не відомо.

На початку 1930-х у селищі Жовтневому був зведений в стилі конструктивізму нежитловий двоповерховий із червоної цегли Г-подібний будинок на розі вулиць: довга його частина виходить на проспект Металургів (колишній пр. Жовтневий), а коротка – на вул. Перша Горна (колишня вул. Косіора) (див. іл. 12). Серед конструктивістських рис цього будинку – плаский дах, суцільне скління сходової клітки кожного з двох під'їздів і дуже широкі вікна стіни переднього фасаду, видовжені по горизонталі. Унікальним для Краматорська є розміщення вікон середньої частини фасадної стіни: два вікна другого поверху відносно до чотирьох вікон першого поверху розміщені в шаховому порядку (див. іл. 12).

Інфраструктурним об'єктом також є конструктивістська будівля 1929-1930 років побудови, в якій з кінця 40-х ХХ століття і донині розміщуються міський військкомат та бюро технічної інвентаризації (вул. Шкільна, буд. 7) [5] (див. іл. 13). Цей триповерховий будинок із червоної цегли на розі двох центральних вулиць тодішнього Краматорська має Г-подібну форму в плані: його коротка частина виходить на вулицю Шкільну, а довга – на вулицю Сіверську (колишня вул. Рози Люксембург). Тут також використано дуже характерний конструктивістський прийом – суцільне скління сходів в апсиді (див. іл. 14). Дана інфраструктурна будівля трохи пізніше, приблизно 1933 року, фактично зрослася з чотириповерховим житловим будинком по вул. Триумфальна, 10, який теж вирізняється типовим конструктивістським прийомом – вертикаллю суцільно заклоїненої сходової клітки в двох своїх під'їздах (див. іл. 15-16). Обидва будинки мають й інші виразні конструктивістські риси: широкі вікна, видовжені по горизонталі, прямолінійний геометризм, окреслений горизонтальними обрисами балконних основ тощо. Питан-

ня що саме розміщувалося в 30-40-х роках ХХ століття в будівлі сучасного міського військкомату і БТІ, донині залишається краматорською краєзнавчою загадкою.

Таким чином, вагоме місце в тодішній розбудові селища Жовтневе 1926-1933 років посіли якраз житлові будинки та інфраструктурні будівлі в авангардному стилі українського конструктивізму, надзвичайно модному на той час і по-справжньому революційному за своїми архітектурними ідеями. Саме конструктивістські будівлі, за задумом селищної влади Краматорської та заводського керівництва КДММЗ, покликані були стати своєрідною візитівкою, «рекламною вітриною» нового, совецького Краматорська, чіткими та яскравими архітектурними маркерами модернізованого пролетарського суспільства, будівничими якого оголосили себе російські більшовики.

Відомо, що конструктивізм як архітектурний стиль виник в рамках пізнього, або раціонального модерну. *«Виникнення конструктивізму відбувається не в обстановці послідовності, як це було раніше, коли змінювалося лише трактування, а суть залишалася незмінною. Конструктивізм знаменує собою революційні зміни в художній професійній свідомості»* [10, с. 61]. По суті, архітектурний конструктивізм (конструктивний модерн), будучи передовим напрямом архітектури 1920-х років, став втіленням естетики техніцизму. Він повністю заперечував архітектурну спадщину в цілому та ігнорував роль національних традицій і регіональних особливостей. Послідовники конструктивізму прагнули революційної перебудови архітектури й висунули гасло «виробничого мистецтва», наполягаючи на геометричній чистоті форм та проголошуючи нові естетичні ідеали простоти, демократичності й утилітарної доцільності предметного світу. Схиляючись перед можливостями новітніх будівельних технологій, конструктивісти пропагували естетичні особливості таких матеріалів як метал, скло, залізобетон [11].

Швидка зміна технічних можливостей і соціальних запитів вимагали від архітекторів авангарду адекватних рішень, прийняття

яких могло спиратися не на тиражування вже відомого, а на створення нового в нових запропонованих обставинах. Саме це викликає інтерес до творчості архітекторів-конструктивістів, головним принципом яких було конструювання нових форм, а не «робота в стилях» [10, с. 60].

Як авангардний архітектурний стиль, конструктивізм обстоював раціональну доцільність, економність будівельних витрат, лаконізм у засобах вираження і характеризувався суворістю, геометризмом форм, ігноруванням декоративності й монолітністю зовнішнього вигляду. Прагнучи поєднати мистецьку творчість з виробництвом, конструктивізм відкидав практично не вмотивовану декоративність, схематизував мову мистецтва. Будівлю в стилі конструктивізму було практично позбавлено будь-якого декору, що мав естетичне призначення, бо на першому місці в цьому стилі стояла раціональність. У конструктивістських спорудах скло дедалі більше замінювало стіни, дахи споруджувалися плоскими, у формі тераси, симетрична композиція будівлі розгорталася по горизонталі [2; 10].

Активно формуючись і розвиваючись саме на теренах Совецької України, конструктивізм суттєво поповнив культурну спадщину України. У 1920-1930-х роках, вже у вигляді архітектурної течії українського конструктивізму, він виступив як самобутній елемент української національної ідентичності.

В Україні конструктивізм найбільш помітний в архітектурному обличчі Харкова, де була зведена найвідоміша споруда міста в стилі українського конструктивізму – Держпром або Будинок Державної промисловості. Це був перший совецький 13-поверховий хмаросяг, побудований в тодішній українській столиці в 1926-1928 (див. іл. 17). У Всесвітній архітектурній енциклопедії саме будівля харківського Держпрому ілюструє статтю «Конструктивізм». Проте споруди в цьому стилі можна побачити й сьогодні у Києві, Дніпрі, Запоріжжі, Донецьку та в інших великих обласних центрах сучасної України. Саме тому історичний факт створення яскравих споруд конструктивістської архітектури не

в межах великого міста, а в смт. Краматорській, на нашу думку, належить до унікальних фактів історії культури України ХХ століття.

На початку 30-х років архітектурні споруди, зведені в стилі українського конструктивізму в Краматорську, не обмежувалися тільки житловими та нежитловими будинками інфраструктурного характеру, а були представлені також будівлями громадського призначення. Вони помітно виділялися своїми модерністськими стилістичними особливостями на загальному тлі традиційних одноповерхових селищних будинків, і в своїй сукупності сформували певний краматорський конструктивістський ансамбль, що став гордістю тодішнього міста Краматорська.

1-го вересня 1927 року в новозбудованому заводському селищі Жовтневому відкрили нову школу – «1-у фабрично-заводську семирічку» («І ФЗС»), призначену для підготовки робітничих кадрів для комбінату-тресту КДММЗ [5].

Фабрично-заводські семирічки існували в Совецькій Україні з 1926 по 1934 рік в містах, робітничих селищах і фабрично-заводських районах (зокрема, в Краматорському заводському районі Артемівської округи УСРР). ФЗС як семирічна школа середньої освіти мала на меті, крім загальноосвітньої підготовки, одночасно ознайомлювати учнів з виробничою практикою найближчого до неї підприємства (для 1-ї ФЗС в селищі Жовтневому такою була виробнича практика на комбінаті КДММЗ). *«У ФЗС учні залишалися після уроків задля практичних занять, фізичних вправ, технічних гуртків тощо. Тому ці семирічки ще називали «школою повного дня»* [12]. Після закінчення ФЗС учень міг працевлаштуватися робітником на підприємство, або продовжити навчання у 8-му класі середньої школи чи вступити до середнього професійно-технічного навчального закладу – фабзавучу (школи ФЗУ – фабрично-заводського учнівства), технікуму.

У 1929-1930 роках для цієї 1-ої ФЗС в селищі Жовтневому збудували нову двоповерхову будівлю в стилі українського

конструктивізму (вул. Райдужна, 13), зведена за індивідуальним проектом, бо типових тоді ще не було (див. іл. 18).

Будівництво здійснювала відома в Україні будівельна організація – потужний харківський трест «Індубуд», завершивши зведення нової будівлі школи-семирічки 18 серпня 1930 року. Із чисельними недоліками будівлю школи прийняла тоді місцева влада. Але суттєві недоробки будівельників «Індубуду», зокрема незавершеність необхідних робіт з монтажу системи центрального опалення та системи водопостачання школи, електропроводки та кухонної частини тощо, не дозволили своєчасно відкрити нову будівлю 1-го вересня 1930 року, як це було заплановано селищною владою Краматорської. У ній мали навчатися 900 дітей і 500 дорослих [13] в денну й вечірню зміни.

Більшість будівельних недоліків терміново були усунуті до чергової річниці Жовтневого перевороту в Петрограді й 7-го листопада 1930 року нова двоповерхова будівля 1-ої ФЗС урочисто була відкрита [14]. Гостем більшовицького святкування в смт. Краматорській цього разу був голова ВУЦВК Г. І. Петровський (голова законодавчого органу Совецької України, «Всеукраїнський староста»), який особисто відвідав новозбудовану школу-семирічку в день її урочистого відкриття. На честь таких відвідин 1-у ФЗС того самого дня офіційно назвали «імені Г. І. Петровського» [14] (див. іл. 19). 1934 року ця школа стане першою фабрично-заводською десятирічкою (ФЗД) в тодішньому Краматорську [15].

Конструктивістська будівля нової краматорської школи («І ФЗС») відрізнялася чітким пласким дахом та вертикаллю суцільно заскленої сходової клітки (див. іл. 18). У повоєнний час будівля пережила редизайн: в ході перебудування їй надали неокласичних рис: прилаштували портик зі стовпами, прикрашеними капітелями, встановили чотирискатний дах, пофарбували стіни будівлі тощо (див. іл. 20). Цікавим фактом, до речі, є те, що ця, найстаріша з нині діючих в Краматорську, загальноосвітня школа № 1 за майже 100 років своєї експлуатації не знала жодних

значних капітальних ремонтів, що для Краматорська є своєрідним рекордом.

У 1932-1933 роках в стилістиці конструктивізму було побудовано 5-у фабрично-заводську семирічку («V ФЗС») – першу за часом появи шкільну будівлю в новому житловому районі міста Краматорська – «соцмістечку Новий Краматорськ». Назва не прижилася, але в урізаному вигляді трансформувалася в «Соцмісто» – найменування, яке використовується краматорчанами донині для позначення центральної частини сучасного Краматорська. 1932 року Соцмісто почали забудовувати в якості житла для працівників нового заводу-велетня Краммашбуду (нині – НКМЗ) [3, с. 9], спочатку доволі безсистемно, бо затвердження ескізного проєкту планування нової дільниці Краматорська було оголошено лише 11 квітня 1932 [16, с. 93], а його публічне обговорення на зборах громадськості Краматорська відбулося 7 червня 1932 року (ескізний проєкт представив нарком комунального господарства УСРР Василь Кузьменко) [3, с. 9].

Особливість нового житлового району Краматорська полягала в тому, що для Соцміста було застосоване регулярне планування – вулиці, що перетиналися під прямим кутом та утворювали прямокутні квартали, із затишними подвір'ями, закритими від вулиць. Також, його спланували будувати на певній відстані від промислового району та передбачили створення 500-метрової зеленої санітарно-захисної смуги [3, с. 9], яку краматорчани донині називають «лісопосадкою» («лісозахисною смугою»).

Чотириповерхова шкільна будівля із сірої цегли 5-ї ФЗС мала Г-подібну в плані форму й була зведена по вулиці Паризької комуні (нині – бульвар Машинобудівників). Передній фасад школи був навпроти місця початку вул. Піонерської (нині – вул. Песчаного), де вона перпендикулярно відходила від вул. Паризької комуні (див. іл. 21), а дворовим фасадом будівля була обернена до лісозахисної смуги, яка відокремлювала промислову зону НКМЗ від житлової забудови «соцмістечка» (див. іл. 22). До речі,

вулиця Піонерська отримала тоді свою назву саме від школи-семирічки, де й навчалися учні-піонери.

Будівництво 5-ї ФЗС у 1931-1932 роках теж здійснював харківський трест «Індубуд», традиційно викликаючи багато нарікань щодо проблеми її повільного будівництва. Не вдалося, наприклад, своєчасно відкрити нову будівлю 1-го вересня 1932 року, як це було заплановано міською владою Краматорська. Коротенька замітка в місцевій газеті «Краматорская правда», в одному з її вересневих випусків, містила світліну недобудованої шкільної споруди з гнівною констатацією: *«Лише гола цегляна коробка стоїть там, де повинні б вже навчатись школярі V ФЗС»* (див. іл. 21). Навчання в цій школі розпочалося, вірогідно, лише з вересня наступного 1933 року.

Типовими конструктивістськими рисами шкільної будівлі 5-ї фабрично-заводської семирічки виступають: майже плаский дах, широкі вікна стін переднього й дворового фасадів, вертикалі суцільного скління двох сходових кліток переднього фасаду й сходових кліток правого та лівого бічних фасадів (див. іл. 21-22).

У роки Другої світової війни будівля 5-ї ФЗС зазнала таких великих руйнувань, що вже не підлягала відновленню й у повенний час була розібрана до фундаменту.

Найбільш яскравим зразком краматорської архітектури в стилі конструктивізму вважається будівля «Клубу Металістів» (нині – Центр культури й дозвілля ім. Леоніда Бикова). Донедавна в краматорському краєзнавстві вважалося, що його будівництво розпочалося 1928 року, в рік старту першої п'ятирічки (1928-1932), на кошти комбінату КДММЗ. Краматорський краєзнавець Володимир Коцаренко нещодавно суттєво уточнив дату початку будівництва Клубу. Згідно з інформацією виявленого ним джерела будівництво розпочалося в день значного більшовицького щорічного свята – 1 травня 1927 року: *«в Краматорській, Артемівській округи, відбулася урочиста закладка робітничого клубу на 1200 чол. У клубі буде устатковано велику сцену і театр-залю. Закінчать будувати клуб наступного року»* [16, с. 93].

Краматорський «Клубу Металістів» планувалося відкрити 1928 року (вірогідно, теж в день якогось більшовицького свята). Будівництво здійснював відомий краматорчанам харківський трест «Індубуд» з травня 1927 по листопад 1930 року, в умовах постійного дефіциту будівельних матеріалів, робочої сили, кваліфікованих спеціалістів (наприклад, майстрів-паркетників) і дуже нестабільного фінансування, що в сукупності й призвело до суттєвого затягування строків будівництва Клубу. Саме так це відклалося в пам'яті місцевих старожилів. Подібні проблеми об'єктивного характеру, очевидно, виникали й на всіх інших краматорських будівельних майданчиках 1926-1933 років. За спогадами місцевої старожилки Євгенії Георгіївни Гінкул будівництвом краматорського «Клубу Металістів» керував петербурзький архітектор Павел Кузьмічов [15].

Восени 1930 року будівельні роботи були вже на завершальній стадії. Відкриття Клубу в смт. Краматорській вирішили зробити масштабним заходом із традиційним для того часу політичним підтекстом, приурочивши його до 13-ї річниці більшовицької «Жовтневої революції».

7-го листопада 1930 урочисто, із запрошенням почесних гостей-високопосадовців зі столичного Харкова, при великому зібранні народу, відбулося офіційне відкриття робітничого клубу-театру – «Клубу Металістів» (вулиця Шкільна, 9), про що повідомила районна газета «Краматорская правда» 10-го листопада (див. іл. 19). Почесним гостем свята був Григорій Петровський, голова ВУЦВК.

«Клуб Металістів», як і планувалося, став центральною громадською будівлею селища, знаковою спорудою місцевої авангардистської архітектури, яскравим зразком чистого конструктивізму в Краматорську, будівлею, яка вражала уяву місцевих мешканців та гостей селища своїм незвичним виглядом, архітектурними формами та великими розмірами (див. іл. 23). У передвоєнні роки краматорський «Клуб Металістів» серед присадкуватих селищних побілених хат своїм монолітним громадам виглядав

напрочуд велично і вражаюче: будівлі рівної йому за масштабами в тодішньому Краматорську не було (див. іл. 24). У ті часи споруда мала вигляд проєкту майбутнього. Авангардний вигляд нового робітничого Клубу вражав навіть гостей із столичного Харкова, а не тільки, наприклад, учасників регулярних районних злетів колгоспників-ударників Краматорського району [14].

В умовах розбудови комуністичної держави цілеспрямовано був сформований політичний запит на абсолютно нову типологію громадських будівель. Замість релігійних храмів, які на межі 1920-х – 1930-х років масово закривали й знищували, або переоблаштовували в робітничі клуби – культурно-освітні осередки й, одночасно та насамперед, пропагандистські центри совєцької влади й правлячої більшовицької партії. Прототипами цих робітничих клубів були дореволюційні народні будинки, а також «червоні кутки» 1920-х років у виробничих цехах фабрик і заводів, покликані сприяти політичному і культурному розвитку трударів. Агітаційно-пропагандистською роботою, за задумом диктаторського більшовицького режиму, мав бути охоплений кожний населений пункт, кожний у ньому житловий район і кожне підприємство. Тому, в 1923-1924 роках у СРСР виникає клубний рух й у великих промислових центрах відбуваються перші конкурси на проєктування саме робітничих клубів. Масове поширення клубного руху в країні і практичне будівництво клубних будівель припало на другу половину 1920-х років, коли відкрили цілу низку галузевих клубів, при проєктуванні яких архітекторами-конструктивістами особливо яскраво реалізувалося нове ставлення до архітектурної форми та принципово нові підходи до формоутворення. По суті, проєктування будівель робітничих клубів було однією з провідних тем у творчості архітекторів-конструктивістів, відповідні проєкти *«зайняли особливе місце в творчості кращих архітекторів-авангардистів. У них максимальним чином втілювався дух часу і відбився новий підхід до створення архітектурної форми»* [10, с. 60-61].

Автором проекту «робітничого театру-студії» (робітничого театру-клубу) в смт. Краматорській 1927 став вже відомий краматорчанам петербурзький (ленінградський) архітектор Александр Дмитрієв, «батько-засновник» новітнього краматорського селища Жовтневого, збудованого в 1926-1927 роках за його конструктивістським проектом 1925 року із застосуванням принципу «міста-саду». Про високий авторитет цього російського архітектора-новатора в Совецькій Україні говорить, до речі, той факт, що за конструктивістськими проектами А. І. Дмитрієва було збудовано «Клуб Металургів» (1929) у місті Сталіне (нині Донецьк), «Клуб Залізничників» (1931-1932) та Будинок Кооперативу (1930) у столичному Харкові [10, с. 62-64].

Будівля «Клубу Металістів» стала знаковою спорудою краматорського конструктивізму й високо цінується в історико-архітектурному плані як один із перших робітничих театрів-клубів совецького періоду, збудованих у повній відповідності до конструктивістських концепцій формоутворення в архітектурі авангарду. *«Конструктивісти наполягали на поділі клубної і видовищної частин, «павільйоній» схемі планувального рішення (окремі корпуси з'єднувалися переходами), асиметрії композиції та протиставленні вертикальних і горизонтальних об'ємів»* [10, с. 62].

Художньо-композиційне рішення, запропоноване 1927 А. І. Дмитрієвим, особливо яскраво і повно демонструє втілення даних принципових підходів конструктивістів до проектування робітничих театрів-клубів та являє собою яскравий приклад «чистого» конструктивізму в архітектурі Краматорська. *«Тут присутні всі улюблені риси архітектури конструктивістів: павільйонна система планування, асиметрична композиція фасадів, виділення заскленних циліндрів сходів»* [10, с. 63], а також – кубічні форми, підкреслений геометризм, плаский дах, наявність широкої й просторої відкритої тераси як основної частини переднього фасаду споруди, суцільне скління в апсидах та горизонтальний критий «висячий» перехід між двома павільйонами-корпусами, С-подібність в плані клубного корпусу (див. іл. 25).

Автор зосередив увагу не на декоруванні фасаду, а на планово-просторовій структурі споруди.

Будівля складається з кубічних об'ємів, кожний з яких мав власне функціональне призначення: вестибюль, фойє, глядацьку й репетиційну зали тощо. Будучи вдалим втіленням естетики техніцизму, асиметричний та позбавлений декору, з великою кількістю природного світла, краматорський робітничий Клуб споруджувався з подвійною функцією: театральною і клубною будівлями. Він, по суті, являв собою комплекс із двох корпусів, з'єднаних між собою критим («вісячим») переходом на рівні 1-го і 2-го поверхів, що було новаторським на той час архітектурним рішенням (наприклад, «вісячі» переходи на рівні 6-го поверху, реалізовані в проєкті харківського Держпрому (1926-1928) (див. іл. 17) і лише додатково підкреслювало загальну революційність архітектурного вигляду даної конструктивістської споруди (див. іл. 23-24).

У 1930-ті краматорський «Клуб Металістів» вважався найбільшим і найкращим робітничим клубом Донбасу. В будівлі було розміщено велику залу для глядачів на 790 місць, до якої примикало просторе фойє для танців, знаходились десятки кімнат для роботи гуртків художньої самодіяльності (гуртки української та російської драми) та студійних занять (ізостудія, літературний гурток), лекційна зала, бібліотека, спортивна зала, холи, де влаштовувалися різноманітні виставки, всюди – паркетні підлоги, кришталеві люстри, оксамит і дзеркала.

Дуже швидко, вже наприкінці листопаду 1930, краматорський «Клуб Металістів» перейменували в «Клуб ім. Леніна», а в період повоєнної відбудови (1944-1946) була затверджена його остаточна назва – Палац культури імені Леніна, під якою він функціонував багато десятиліть, аж до процесу декомунізації (2015-2016). У жовтні 2015 року палац перейменовано в Палац культури імені Леоніда Бикова, нині – Центр культури і дозвілля імені Леоніда Бикова.

Площа перед спорудою була офіційним центром Краматорська до 1965 року, коли в Соцмісті, на Першотравневій площі

було відкрито Палац культури і техніки НКМЗ. Всі значні події в житті міста відбувалися саме в Клубі (Палаці): святкові заходи до «червоних» дат, концерти, вистави майстрів сцени, виступи самодіяльних артистів, урочисті зібрання тощо.

Відступаючи на початку вересня 1943 з окупованого Краматорська німецькі війська підпалили конструктивістську будівлю «Клубу ім. Леніна», значно пошкодивши її. У 1944-1946, в процесі капітального ремонту Клуб пройшов редизайн і його передній фасад набув характерних рис неоренесансу, із додаванням декоративних елементів, пофарбуванням стін будівлі, закритістю й заскленістю всієї тераси фасадної сторони споруди та поділом будівлі на два окремих корпуси (театральний і клубний), вже не з'єднаних критим переходом (див. іл. 26). Тобто, тоді була втрачена цілісність комплексу й приховані конструктивістські риси споруди. На фасаді будівлі театральної частини з'явилися маскирени Комедії та Драми авторства краматорського скульптора Василя Наседкіна [4]. Оновлена до невпізнання будівля «Клубу ім. Леніна» отримала й нову назву – «Палац культури ім. Леніна».

У 1923-1930 у робітничому селищі Краматорській діяв, заснований 1923 року при тресті-комбінаті КДММЗ, Вечірній Робітничий Технікум (Вечірній Машинобудівний Технікум), що виріс із заводських профтехнічних курсів [17, с. 80]. Він діяв за п'ятирічною навчальною програмою закладу вищої технічної освіти та покликаний був готувати місцеві кадри інженерів прокатки та обладнання копалень. Перший випуск Вечірнього Робітничого Технікуму, як місцевого технічного вишу, відбувся 25 травня 1928 [18, с. 124].

У 1922-1930, коли в Україні діяла інша система освіти, ніж в тодішній РРФСР, назву «технікум» мали вищі навчальні заклади, які готували фахівців вищої кваліфікації вузького профілю, у той час як тодішні інститути готували фахівців більш широкого профілю, зокрема, керівників виробництва, адміністраторів. 1930 року в Україні розпочалася реорганізація технікумів на середні спеціальні навчальні заклади, з метою остаточної

уніфікації української системи освіти з російською та всесоюзнаю освітніми системами [19].

Тому 1930 року для продовження ефективного вирішення місцевої нагальної проблеми підготовки інженерних кадрів, на базі Краматорського Вечірнього Робітничого Технікуму, який перестав бути технічним вишем, був створений Краматорський машинобудівний інститут (Краматорський інститут важкого машинобудування) [20, с. 65]. В умовах запланованої на 1930-1931 масштабної реконструкції комбінату КДММЗ (оснащення передовим імпортним обладнанням і новітніми західними технологіями) та розгорнутого «Краммашбуду» – будівництва з осені 1929 Краматорського заводу важкого машинобудування (нині – Новокраматорський машинобудівний завод), найбільшого тоді в Європі (закладка майбутнього НКМЗ відбулася 8 жовтня 1929), ще більш гострою, ніж раніше, стала потреба підготовки необхідних інженерних кадрів, як то кажуть, «на місці», «під рукою». Без місцевого технічного вишу цю проблему було неможливо ефективно вирішити.

Вечірній Робітничий Технікум протягом семи років своєї плідної діяльності в Краматорській (1923-1930) не мав свого відповідного приміщення, необхідних лабораторій та предметних кабінетів [18, с. 537]. Тому, протягом 1930-1931, на території заводського селища Жовтневого з'явилася ще одна місцева новобудова – будівля новоствореного Краматорського машинобудівного інституту (вул. Велика Садова, 99) (див. іл. 27). Вона стала ще одним яскравим зразком краматорської конструктивістської архітектури громадського призначення. Відмінна риса цієї будівлі – *«величезний широкий еркер, що виступає з актової зали на рівні третього поверху»* [4].

Точна дата відкриття приміщення Краматорського машинобудівного інституту краєзнавцями точно не встановлена, але, вірогідно що, за традицією, це теж була чергова більшовицька річниця «Великого Жовтня» – 7 листопада 1931. Підстави для такого датування дає збережений фотодокумент 1931 року – світлина цієї споруди, з датованим підписом *«Краматорская*

8/XI – 31 г.» (див. іл. 27). Можливо, наступного дня після урочистого відкриття будівлі, саме в пам'ять про цю подію. Також про осінь 1931 як дату відкриття приміщення Краматорського машинобудівного інституту, можуть свідчити окремі положення з доповіді народного комісара комунального господарства УСРР Василя Кузьменка, виголошеної на засіданні Ради народних комісарів УСРР 11 квітня 1932 року в місті Харкові. Згідно інформації краматорського краєзнавця Володимира Коцаренка, який виявив цей архівний документ і опрацював його, нарком тоді повідомив членам українського уряду, що 1931 року в ряді населених пунктів Донеччини було розпочате будівництво соціально-культурних закладів, і, зокрема, в селищі міського типу Краматорській: «*Машинобудівного ВИШУ та ФЗУ*» [16, с. 92].

Із наведеного повідомлення наркома В. Кузьменка та інформації зі шпальт газети «Краматорская правда» за вересень 1932 (див. іл. 29), оприлюдненої краєзнавцем Володимиром Коцаренком у жовтні 2023, стає зрозумілим, що величний навчальний комплекс по вул. Велика Садова, 99, що зводився у 1930-1931, призначався для одночасного розміщення в ньому Краматорської школи фабрично-заводського учнівства (ФЗУ) та Краматорського машинобудівного інституту.

На початку 1930-х в Україні школи ФЗУ (фабзавуч) були основним типом навчального закладу середньої професійно-технічної освіти й діяли виключно при великих підприємствах для підготовки кваліфікованих робітників для них. До фабзавучу приймали молодь 14-18 років з початковою освітою («чотирирічкою»), термін навчання тривав 3-4 роки. На базі 7-річної школи (ФЗС) термін навчання скорочувався до 1,5-2 років. Загальноосвітня та професійна підготовка випускників шкіл ФЗУ дозволяла їм продовжувати навчання в технікумах або на робітфаках вишів.

Краматорська школа ФЗУ при комбінаті КДММЗ у ті роки була найбільшою в Донбасі й об'єктивно потребувала нового великого приміщення з просторими аудиторіями, предметними кабінетами, обладнаними майстернями та лабораторіями.

Об'єднання в стінах одного навчального комплексу закладу середньої технічної освіти – Краматорської школи ФЗУ (для підготовки кваліфікованих робітників) і закладу вищої технічної освіти – Краматорського машинобудівного інституту (для підготовки кваліфікованих інженерних кадрів), треба визнати доволі нестандартним рішенням і, напевно, було просто вимушеним кроком, як на той час.

У новозведеної чотириповерховій будівлі в денний час тривали заняття ФЗУ (при комбінаті КДММЗ) та ШУМП (школи учнівства масових професій – короткотривалих, як правило 6-місячних, курсів при ФЗУ), а ввечері – заняття Краматорського машинобудівного інституту (в перший рік роботи цього технічного вишу, із листопаду 1931 по листопад 1932, це були заняття саме підготовчого факультету – «робітфаку»): «... всі аудиторії в денних змінах займає фабзавуч та ШУМП, а ввечері робітфак» [21], (див. іл. 29). Із згаданої газетної інформації, також, стали відомими строки будівництва приміщення для ФЗУ та інституту: «Будівництво нового приміщення фабзавучу повинно було закінчено ще першого січня 1931 року. Але цей плян не здійснено. Другий термін 1 II – цього року теж не витриман. Прийняли ж ФЗУ 13 II і то з величезним незакінченням, без 7 аудиторій, 4 кабінетів, їдальні, клубної зали, каналізації, водогіну, електросвіту та внутрішнього устаткування» [21], (див. іл. 29). Тобто, з лютого по вересень 1932 «Індубуд» ще проводив роботи по добудові й остаточному завершенню вже прийнятого й урочисто відкритого приміщення Краматорської школи ФЗУ та Краматорського машинобудівного інституту.

Керуючий «Краммашбудом» (голова правління контори «Краммашбуд» у 1929-1934) Іван Кірілкін був і першим директором новозбудованого Краматорського заводу важкого машинобудування імені Сталіна. Пуск першої черги КЗВМ (нині Новокраматорський машинобудівний завод) відбувся 28 вересня 1934. Іван Кірілкін, підводячи підсумки масштабних позитивних змін в Краматорську, які були покликані до життя саме будівництвом в

снт. Краматорській нового заводу-велетня («заводу заводів»), серед інших досягнень назвав і таку важливу позитивну зміну як – (рос.) *«построено здание ВТУЗа»* [22, с. 114]. Безумовно, що тут малося на увазі спорудження, в період до 1934, будівлі Краматорського машинобудівного інституту, як єдиного місцевого вищого технічного навчального закладу.

1935 року Краматорський машинобудівний інститут припинив існування як самостійна структура й рішенням РНК СРСР був приєднаний до Донецького індустріального інституту *«з метою правильного використання професорсько- викладацького складу і матеріально-лабораторного обладнання»*) [23]. Тому, в 1936-1937 роках одноосібним господарем будівлі по вул. Велика Садова, 99, вірогідно, залишався Краматорський фабзавуч. Але, наприкінці 1930-х років в СРСР розпочався загальний процес розформування шкіл ФЗУ при підприємствах важкої промисловості (завершився в 1940 році). Відповідно із цим, у 1938 році Краматорська школа ФЗУ (з 1934 року – вже при Краматорському металургійному заводі) була розформована, а її будівля передана Краматорському машинобудівному технікуму, який був створений у 1937 році з метою підготовки кваліфікованих трудових кадрів для НКМЗ і спочатку розміщувався, з вересня 1937 року, на території підприємства, в приміщенні колишньої головної контори заводу [24, с. 125].

Хто виступив автором авангардного архітектурного проекту будівлі по вул. Велика Садова, 99 краматорським краєзнавцям встановити поки що не вдалося.

Упродовж повоєнного капітального ремонту 1943-1950 років конструктивістська будівля Краматорського машинобудівного інституту (1931-1935), Краматорського фабзавучу (1931-1938), Краматорського машинобудівного технікуму (1938-1943) зазнала редизайну в неокласицизм: центральний вхід було оформлено у вигляді фронтона та портику з колонами, прикрашеними капітелями дорійського ордеру, пофарбовано стіни будівлі, портик і колони, встановлено чотирискатний дах тощо. Але

архітектурна «родзинка» конструктивістської будівлі – широкий еркер, що виступає з актові зали на рівні третього поверху, був збережений, хоча він тепер явно суперечить новій неокласичній стилістиці цієї будівлі (див. іл. 30).

У 1929-1931 в стилі конструктивізму були споруджені й окремі цехи Краматорського заводу важкого машинобудування (нині – Новокраматорський машинобудівний завод), зокрема – механоскладальний цех «А» (див. іл. 31). Упродовж першої п'ятирічки зведення виробничих об'єктів у такій стилістиці було доволі розповсюдженим явищем. Наприклад, у 1928-1932, за проектом відомого архітектора-новатора Віктора Весніна було споруджено комплекс Дніпрогесу в стилістиці конструктивізму [2].

Конструктивізм як революційний архітектурний стиль, в 1920-х вдало поєднувався з більшовицькими ідеями щодо руйнування старого світу (капіталізму, буржуазної культури) і став офіційним стилем совєцької пролетарської архітектури. У нього було тоді й вагоме матеріальне підґрунтя – реальна можливість здешевлення будівництва промислових, інфраструктурних, громадських і житлових споруд, що відбувалося унаслідок застосування конструктивістами нових будівельних технологій та матеріалів, досягнення максимальної простоти та функціональності, відсутності декорування тощо. Але після публічної дискусії початку 1930-х щодо необхідності повороту до «класичного спадку», в постанові ради будівництва Палацу Советів при Президії ЦВК СРСР від 28 лютого 1932 конструктивізм як авангардну течію в архітектурі піддали різкій і гострій критиці за нехтування естетичністю, надмірний аскетизм, сухість форм і *«формалістичні виверти конструктивістів»*, за *«вбогу спрощену архітектуру»* (*«коробкову архітектуру потворного вигляду»*). Архітектори-конструктивісти за політичною волею влади дуже швидко перетворилися з фаворитів совєцького режиму на його ідеологічних ворогів. 1933 року в українській пресі почали з'являтися заклики *«проти спрощеного схематизму, за радісну архітектуру споруджуваного соціалізму»*. Надалі вони

почали переростати в політичні обвинувачення прихильників конструктивізму як агентів «буржуазного формалізму», які навмисно приховують від робітничих мас естетику архітектури. У середині 1930-х, архітектурний конструктивізм і зовсім оголосили занепадницьким і чужим щодо ідеалів пролетарської держави й політично назавжди заборонили як ворожу буржуазну течію, яка, буцімто, своїм надуманим аскетизмом умисно породжувала в інших країнах світу хибні та шкідливі уявлення про першу в світі пролетарську державу як про вкрай бідну й вбогу країну. Творців конструктивізму оголосили «буржуазними формалістами», значну частину з них піддали політичним репресіям.

Тобто, в лютому 1932 відбулися різкі зміни в стильовому розвої совєцької архітектури та її ідейно-смісловому наповненню. У СРСР, зокрема в Совєцькій Україні, розпочався перехід в архітектурі від утопічно-романтичного, суворого й революційного аскетизму конструктивістського стилю до імперського неокласицизму («сталінського ампіру»), коли відбувався поворот до «класичного спадку» й знову приверталася увага до помпезного декорування будівель та, відповідно, були реабілітовані класичні архітектурні форми й декоративні елементи: ордер, колони, капітелі, пілони, арка, карниз, фриз, цоколь, фронтон, аттик, алегоричні скульптури тощо. На думку дослідників, у СРСР в 1932-1936 тривав перехідний етап, для якого характерним був і перехідний архітектурний стиль з умовною назвою «постконструктивізм», де поєднувався неокласицизм з окремими яскравими елементами конструктивізму. Щоб не сплутати конструктивізм із постконструктивізмом, потрібно пам'ятати про головний принцип чистого конструктивізму – нічого зайвого! У постконструктивістських спорудах використовувалися лише окремі новаторські ідеї конструктивізму, наприклад, вертикаль стрічки суцільно зашкленої сходової клітки, і, головне, заокругленість кутів та наріжжя. Тому інколи постконструктивізм називають – «заокруглений стиль».

Слід зазначити, що архітектурна спадщина постконструктивізму в Краматорську, як і в інших містах України, представлена ширше і збережена більше, ніж спадщина українського конструктивізму. Пояснюється це тим, що будівлі в постконструктивістському стилі в Краматорську не перебудовувалися, не піддавалися редизайну і не демонтувалися, бо цей стиль ніколи не зазнавав обструкції та політичних репресій проти творців-архітекторів та прямої адміністративної заборони свого існування з боку державної влади в СРСР, як це трапилося із конструктивізмом.

Отже, упродовж 1926-1933 у Краматорську з'явилося близько 40 нових споруд, збудованих у стилістиці українського конструктивізму. П'ять із них були громадськими будівлями (дві школи-семирічки, клуб, інститут, «військкомат»), дві – інфраструктурними будівлями, одна споруда мала промислове призначення (мехцех), усі інші – багатоквартирні житлові будинки (як правило, дво- та триповерхові). У стилістиці українського конструктивізму в 1927-1931 тут було зведено цілий житловий комплекс – заводське селище Жовтневе.

Тодішній архітектурний авангард селища міського типу, представлений різними об'єктами широкого типологічного ряду, свідомо, тобто за рішенням селищної влади та заводської адміністрації, не був вписаний архітектурно в уже сформовану історичну (імперську) забудову Краматорівки досовецького періоду. Навпаки, всі конструктивістські новобудови Краматорської 1926-1933 років покликані були найрадикальніше зруйнувати існуючий соціально-культурний зв'язок з попередньою історією робітничого селища Краматорівки (до жовтня 1917) та швидко сформувати принципово новий архітектурний вигляд смт. Краматорської як важливого промислового центру «країни переможного пролетаріату» («держави диктатури пролетаріату»). Це був чіткий політичний запит на буквально практичне втілення, в межах невеличкого заводського селища, закличних рядків більшовицького партійно-державного гімну

«Інтернаціонал» – «Весь світ насилля ми зруйнуємо Доценту, як гроза і грім! А потім – новий світ збудуємо: Хто був – ніщо, той стане – всім!» [авторський переклад з російської Савчука О. А.].

Отже, конструктивістські будівлі, завдяки своїм архітектурно-композиційним особливостям, мали досить значний вплив на формування нового архітектурного вигляду Краматорська 20-40-х років ХХ століття. Адже в тодішньому адміністративному центрі смт. Краматорівки (Старому місті) в 1926-1933 було збудовано цілісний конструктивістський ансамбль з будівель житлового, інфраструктурного та громадського призначення – заводське селище Жовтневе, тогочасні споруди якого, насамперед, й становлять краматорський український конструктивізм.

СПИСОК ІНФОРМАЦІЙНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Постанова ВУЦВК і РНК УСРР «Про реорганізацію органів влади в Краснолуцькому та Краматорському районах» від 20 червня 1932 року. Збірник законів та розпоряджень робітничо-селянського уряду України / Офіційне видання Народного комісаріату юстиції. Харків, 1932. 577 с., С. 207.

2. Конструктивізм в архітектурі Києва. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Конструктивізм_в_архітектурі_Києва (дата звернення: 18.10.2020).

3. Архитектура и градостроительство города Краматорска. Краеведческий очерк. Составители: В. И. Крихтенко, Н. А. Шугалий. Краматорск, 2010. 68 с.: ил. URL: <https://www.calameo.com/books/0028742814f28b6671f87> (дата звернення: 12.05.2019).

4. Широчин С. Що ви знаєте про архітектуру промислових міст? Вона прекрасна. Подивіться на Краматорськ, якого ви ще не бачили. Заборона.10 листопада, 2021. URL: <https://zaborona.com/scho-vi-znayete-pro-arhitekturu-promislovih-mist-vona-prekrasna-podivitsya-na-kramatorsk-yakogo-vi-sche-ne-bachili/> (дата звернення: 14.05.2022).

5. Історія Краматорська в топонімічних назвах (автобусна екскурсія): частина 4. Донецький обласний краєзнавчий музей. 6 травня 2022 рік. URL: <https://muzey-dokm.pp.ua/istoriya-kramatorska-v-toponimichnyh-nazvah-avtobusna-ekskursiya-chastyina-4.html> (дата звернення: 10.12.2022).

6. Постанова ВУЦВК і РНК УСРР «Про установлення точного списку міст і містечок на Донеччині» від 13 березня 1925 року. Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України за 1925 рік / Народний комісаріат юстиції. Харків, 1925. 1785 с. С. 195-196.

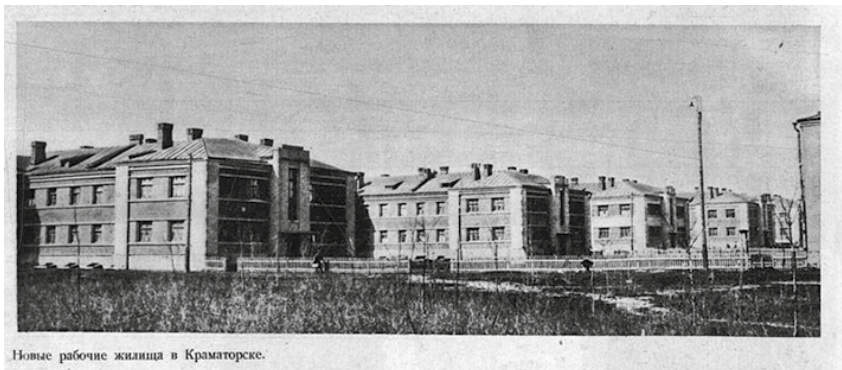
7. Коцаренко В. Краматорськ: витоки. Збірник краєзнавчих нарисів. Житомир, 2018. 216 с.: іл.
8. Сірик С. Публікація на Facebook. Фейсбук-сторінка «Краматорськ* Клуб «Краєзнавець». 13 квітня 2016 р. URL:
<https://www.facebook.com/groups/klubkraeznavez/permalink/538843919621885/> (дата звернення: 25.09.2021).
9. Коцаренко В. Публікація на Facebook. Фейсбук-сторінка «Краматорськ* Клуб «Краєзнавець». 24 жовтня 2023 р. URL:
<https://www.facebook.com/groups/klubkraeznavez/posts/2066709073502021/> (дата звернення: 27.10.2023).
10. Дерябіна О. О. Інтерпретація авангардних концепцій формоутворення в творчості архітектора О. І. Дмитрієва. Сучасні проблеми архітектури і містобудування. Вип. 47. 2017. С. 60-65.
11. Конструктивізм. Енциклопедія сучасної України. URL:
https://esu.com.ua/search_articles.php?id=5014 (дата звернення: 9.05.2019).
12. Фабрично-заводська семирічка. URL:
https://uk.wikipedia.org/wiki/Фабрично-заводська_семирічка (дата звернення: 05.03.2021 р.).
13. Краматорская правда. № 26. 31 жовтня 1930. С. 3.
14. Краматорская правда. № 26. 10 листопада 1930. С. 4.
15. Коцаренко В. Ф. Ровесник 30-х. Палацу – 85. URL: <http://dk-bykova.in.ua/2015/11/11/dvorcu-85/> (дата звернення: 11.11.2015 р.).
16. Коцаренко В. Ф. Коли в Краматорську народилося Соцмісто. Криволуцькі читання - 2023: Минуле, відроджене війною. Люди, об'єкти, події. Харків, 2023. 246 с. С. 90-95.
17. Древетняк Н. И. Гвардия машиностроителей. Ленинград, 1947. 126 с.
18. Юзвін А. А. Сказание о земле Северной. Краматорськ, 2013. 678 с.
19. Технікум. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/Технікум> (дата звернення: 04.11.2023).
20. Шляхтиченко Н. Д. Краматорску – 130. Очерки истории города. Краматорск, 1998. 78 с.
21. Л. Н. Вимагаємо розслідування. Краматорская правда. 1932. Вересень.
22. Коцаренко В. Ф. Истоки города-машиностроителя на реке Казенный Торец. Слобожанщина. Погляд у минуле: збірник науково-документальних праць. Житомир, 2018. 288 с. С.87-117.
23. Федосова І. В. Реорганізація вищої технічної освіти в 30-х роках XX століття. URL: <http://nvd.luguniv.edu.ua/archiv/NN27/17.pdf> (дата звернення: 08.10.2022).
24. Стешенко О. В. Етапи розвитку машинобудівного коледжу ДДМА в системі підготовки трудових кадрів м. Краматорська. Північна Донеччина: час, події, люди: Зб. наук. праць. Житомир, 2018. 400 с. С.123-131.

ІЛЮСТРАЦІЇ:

*Іл. 1. Будівництво селища Жовтневого,
сmt. Краматорська (Краматорівка).
Фото 1926 року з краєзнавчого Форуму газети «Поиск».*

Новые рабочие жилища в Краматорске.

*Іл. 2. Вид на селище Жовтневе, збудоване в 1926-1927,
сmt. Краматорська (Краматорівка).
Фото 1928 року з краєзнавчого Форуму газети «Поиск».*

Іл. 3. Н-подібний житловий будинок 1927 року побудови в селищі Жовтневому, м. Краматорськ. Сучасний вигляд. Фото з відкритих джерел.

Іл. 4. Торцевий під'їзд бічного фасаду житлового будинку 1927 року побудови в селищі Жовтневому (вул. Спортивна, 12), м. Краматорськ. Сучасний вигляд. Фото з відкритих джерел.

*Іл. 5. Житловий район навколо скверу «Зірка»
в селищі Жовтневому, м. Краматорськ.
Фото 1930-х років з краєзнавчого Форуму газети «Поиск».*

*Іл. 6. Житловий
2-під'їздний будинок по проспекту
Металургів, 16,
селище Жовтнєве,
м. Краматорськ.
Сучасний вигляд.
Фото з відкритих
джерел.*

Іл. 7. Житловий будинок по проспекту Металургів, 9, м. Краматорськ. Сучасний вигляд. Фото з відкритих джерел.

Іл. 8. Житловий будинок по вул. Велика Садова, 73 («Американський будинок»), м. Краматорськ. Сучасний вигляд. Фото з відкритих джерел.

Іл. 9. Одна з двох мансардних надбудов житлового будинку по вул. Велика Садова, 73 («Американський будинок»), м. Краматорськ. Сучасний вигляд. Фото з відкритих джерел.

Іл. 10. «Стоквартирний будинок» вздовж вулиці Шкільної, навпроти площі перед «Клубом ім. Леніна», селище Жовтнєве, м. Краматорськ. Фото 1930-х років з краєзнавчого Форуму газети «Поиск».

Іл. 11. Схема плану «Стоквартирного будинку» на розі вулиць Великої Садової і Шкільної, в селищі Жовтневому, м. Краматорськ. Схема плану з краєзнавчого Форуму газети «Поиск».

Іл. 12. Нежитловий Г-подібний будинок на розі вулиці Першої Горної та проспекту Металургів, м. Краматорськ. Сучасний вигляд. Фото з відкритих джерел.

Ил. 13. Будівля військокомату в частині, розташованій по вул. Сіверській, м. Краматорськ. Фото 1960-х років з краєзнавчого Форуму газети «Поиск».

Ил. 14. Кутова частина будівлі військокомату і БТІ на розі вулиць. Ліворуч – частина, розташована по вул. Шкільній, праворуч – по вул. Сіверській, м. Краматорськ. Сучасний вигляд. Фото з відкритих джерел.

*Іл. 15. Житловий будинок по вул. Тріумфальній, 10, м. Краматорськ.
Фото 1990-х років з краєзнавчого Форуму газети «Поиск».*

*Іл. 16. Будівля міського військового комісаріату та
2-під'їздний житловий будинок по вул. Тріумфальній, 10,
м. Краматорськ. Фото травня 2019.*

*Іл. 17. Будинок Державної промисловості (Держпром),
збудований в 1926-1928 роках, м. Харків.
Фото початку 1930-х років з відкритих джерел.*

*Іл. 18. Будівля 1-ї фабрично-заводської школи-семирічки
імені, селище Жовтневе, м. Краматорськ.
Фото 1930-х років з краєзнавчого Форуму газети «Поиск».*

Тов. Петровский на школьном вечере

Всеукраинский староста Григорий Иванович Петровский посетил заводскую семилетку.

На торжественном школьном вечере, посвященном 13 Октябрю было вынесено предложение о присвоении семилетке имени Г. И. Петровского.

Тов. Петровский долго осматривал работы малышей. В физическом кабинете задавал вопросы присутствующим семиклассникам, из области космографии.

Тов. Петровский заявил детям, что он будет поддерживать теснейшую связь с Краматорской фабрично-заводской семилеткой и в случае нужды придет ей на помощь.

„Заводуправление дало вам 50 тысяч рублей, оно даст еще 100 тысяч, только будьте

достоинными получить их. В дружном сотрудничестве со своими воспитателями учитесь, учитесь и учитесь“.. закончил тов. Петровский.

Мы уверены, что ученики Краматорской фабрично-заводской семилетки выполнят наказы всеукраинского старосты

H.

Открытие клуба

7 ноября вечером состоялось торжественное открытие новоотстроенного клуба металлистов.

Тов. Петровский поздравил металлистов с новым очагом культуры и сделал обширный доклад о социалистическом и культурном строительстве. Подробности доклада будут помещены в следующем номере.

Ил. 19. Из газеты «Краматорская правда», 1930 р., 10 листопада.

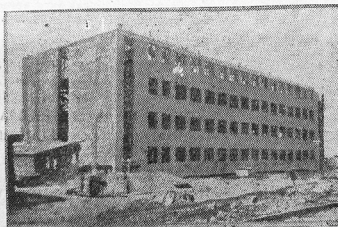
Джерело: <https://www.facebook.com/photo/?fbid=6439273332807987&set=gm.2376223742550551&idorvani-ty=338789546293991>

Ил. 20. Краматорська загально-освітня школа I-III ступенів № 1 (колишня 1-а фабрично-заводська школа-семирічка), м. Краматорськ. Сучасний вигляд.

Фото з відкритих джерел.

Лише гола цегляна коробка...

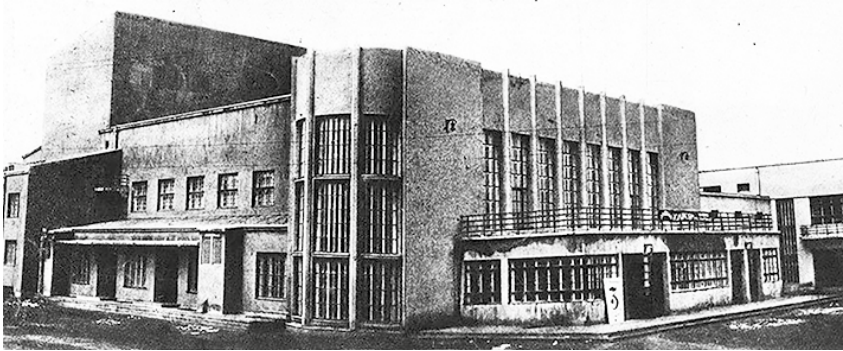
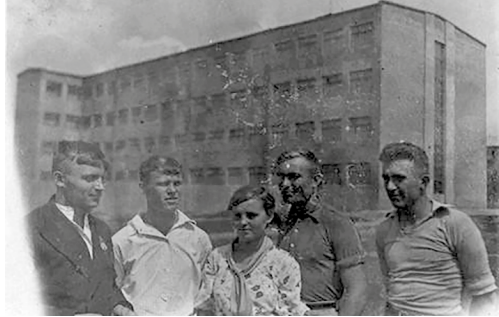
...стоїть там, де повинні-б вже навчатись школярі V ФЗС

Ил. 21. Из газеты «Краматорская правда», вересень 1932.

Будівля 5-ї ФЗС, вигляд зовнішнього фасаду, м. Краматорськ. Фото 1932 року з фейсбук-сторінки «Краматорськ* Клуб «Краєзнавець».

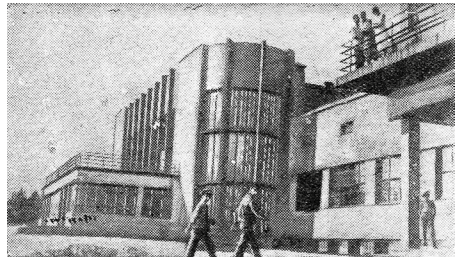
*Ил. 22. Будівля 5-ї ФЗС,
вигляд внутрішнього
фасаду, м. Краматорськ.
Фото 1930-х років
з краєзнавчого Форуму
газети «Поиск».*

*Ил. 23. «Клуб Металістів» («Клуб ім. Леніна»), селище Жовтневе,
м. Краматорськ. Фото 1930-х років з краєзнавчого Форуму газети «Поиск».*

*Ил. 24. «Клуб Металістів»
 («Клуб ім. Леніна»), селище Жовтневе,
м. Краматорськ. Фото
1930-х років з краєзнавчого
Форуму газети «Поиск».*

*Ил. 25. «Клуб Металістів»
 («Клуб ім. Леніна»), селище Жовтневе,
м. Краматорськ. Фото 1934 року
з фейсбук-сторінки «Краматорськ*
Клуб «Краєзнавець».*

*Лл. 26. Палац культури імені Леніна, селище Жовтневе, м. Краматорськ.
Фото 1960-х років з краєзнавчого Форуму газети «Поиск».*

*Лл. 27. Будівля Краматорського фабзавучу (ФЗУ) та Краматорського
машинобудівного інституту, вигляд зовнішнього фасаду,
селище Жовтневе, смт. Краматорська.
Фото 8 листопада 1931 року з краєзнавчого Форуму газети «Поиск».*

Новое здание ФЗУ

Лл. 28. Будівля Краматорського фабзавучу (ФЗУ) та Краматорського машинобудівного інституту, вигляд внутрішнього фасаду, смт. Краматорська. Фото вересня 1932 року з фейсбук-сторінки «Краматорськ Клуб «Кразнавец»».*

Лл. 29. Из газеты «Краматорская правда», 1932, вересень.

Джерело: https://www.facebook.com/groups/klubkraeznavetz/?locale=uk_UA

Вимогаємо дослідження

Будівництво нового приміщення фабзавучу повинно було закінчено ще першого січня 1931 року. Але цей план не здійснив. Другий термін 1 II—цього року теж не витримав. Прийняли ж ФЗУ 13-II і то з велетенним неакінченням, без 7 аудиторій, 4 кабінетів, їдальні, клубної зали, каналізації, водогію, електросвіту та внутрішнього устаткування.

Розпочав свою роботу, фабзавуч і ШУМП взяли більшовицькі темпи у перебудові, як практичного, так і теоретичного навчання на соціалістичні рейки... та тут знову стає на перешкоді не закінчене помешкання.

Провести загальні збори, влаштувати вечірки, обмінювання досвідом між іншими фабзавучами Донбасу за поліпшення підготовки кадрів, чи скликати засідання всіх штабів, добровільних організацій, редколегії стіггазет, ми має ніякої можливості лише тому, що всі аудиторії в денних змінах займає фабзавуч та ШУМП, а в вечері робітфак.

В цьому питанні працювала комісія РСІ, яка виявила, що з боку Індобуду та ОКС'у помічається недбайливе ставлення до будівництва ФЗУ. З боку цих організацій було встановлено 4 терміни. Останній з них був 1 травня ц. р. Але наслідків у роботі не видно і на сьогодні, а витрачено ж коштів на будівництво фабзавучу 700 тис. крб. замість 350 тис. крб.

Перше ми вимагаємо од відповідних органів розслідувати цей факт такої розтрата і винних притягти до суворої відповідальності.

Друге: Індобудові негайно приступити до добудови і остаточного закінчення ФЗУ, що б новий учбовий рік розпочати при повному устаткуванні.

Л. Н.

Іл. 30. Краматорський фаховий коледж промисловості, інформаційних технологій та бізнесу Донбаської державної машинобудівної академії (колишній Краматорський машинобудівний технікум), м. Краматорськ. Сучасний вигляд. Фото з відкритих джерел

Іл. 31. Механоскладальний цех «А», Новокраматорський машинобудівний завод, м. Краматорськ. Фото 1932 року з вебсайту «The Constructivist Project».

ПОЕТ-РОМАНТИК МИХАЙЛО ПЕТРЕНКО:
У ПОШУКАХ БІОГРАФІЧНОЇ ІСТИНИ
(презентація)

1

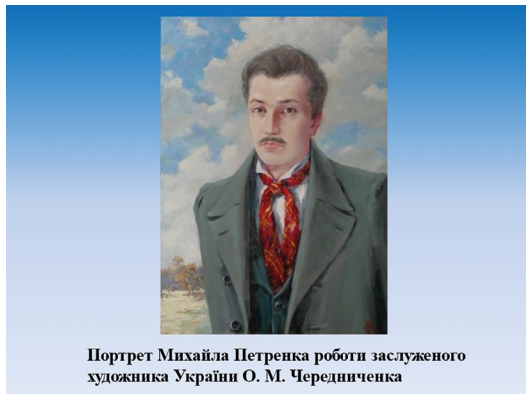
Історія міста Слов'янська, безумовно, гідна всебічної уваги та детального вивчення.

Звичайно, усі, хто цікавиться краєзнавством, знають про непересічну особистість нашого талановитого земляка – поета-романтика Михайла Миколайовича Петренка.

Пропонуємо до уваги читачів презентацію щодо документального дослідження Родоводу Михайла Петренка.

2

Справжнього портрета чи світлини Михайла Петренка досі не знайдено. Але є декілька реконструкцій, створених заслуженим художником України О. М. Чередниченком на основі світлих близьких нащадків Поета.

Одна з реконструкцій – «Студент», де художник відтворює образ молодого Петренка – студента Імператорського Харківського університету.

3

Не можна сказати, що Михайла Петренка зовсім не пам'ятали в Слов'янську. Але першим, хто відкрив його ім'я для широкого загалу мешканців міста, був Іван Микитович Овчаренко, який цікавився літературним краєзнавством Слов'янщини. Він став

першим популяризатором творчості Поета, спонукав місцевих краєзнавців досліджувати біографію Михайла Петренка, особливо слов'янський період його життя.

Але, на жаль, у минулі десятиліття через брак засобів та можливостей для ґрунтовних досліджень (обмежений доступ до архівів та засобів комунікацій) виникали певні помилки, неточне трактування виявленої інформації, адже вона ґрунтувалася передусім на «спогадах» та припущеннях слов'янського краєзнавця А. І. Абрамова.

4

Незважаючи на те, що в Слов'янську живе чимало носіїв прізвища Петренко, увагу слов'янських «петренкознавців» привернула лише родина Петренка Антона Костянтинівича (1887-1938), яка здавна жила на хуторі Бакайському. Зараз колишній хутір є частиною Черевківського мікрорайону м. Слов'янська. Антон нібито збирав відомості про свого знаменитого родича. Проте нічого з цього зібрання по собі не залишив.

Слов'янський краєзнавець Абрамов А. І., який добре знав Антона Петренка, відтворив його усні перекази у своїх «записках», які й стали головним джерелом відомостей про слов'янський період життя Поета.

Автор «записок» повідомляє, що, за словами Антона, його

дід, Павло Іванович Петренко, був рідним братом поета Михайла Миколайовича Петренка й розповідав Антону про їхню з Михайлом родину. Та річ у тім, що Павло Іванович нічого онуку розповісти не міг, адже помер він 1876 року, а його онук Антон народився через 11 років (1887).

5

Немає сумніву, що Антон та його батько Костянтин Павлович (1853-1911) добре знали своїх близьких і далеких родичів та спілкувалися з ними принаймні настільки, щоб не заплутатися в родоводі Петренків. Але нікого з них Абрамов не згадує.

Очевидно, він не знав, що батьком Михайла був Микола Дмитрович, тому започаткував у своїх «записках» вигадану особу

Павло Іванович та Антон Костянтинович Петренки

Записи в метричних книгах Воскресенської церкви м. Слов'янськ

Дата смерті Павла Івановича - 12.03.1876

Дата народження Антона Костянтиновича - 10.07.1887

Фрагмент Генерального повітового плану Харківської губернії Ізюмського повіту, 1835

– Миколу Гавриловича Петренка. Це може свідчити тільки про те, що «записки» щодо родини батьків Михайла Петренка були створені в 50-60-х роках без будь-якого вивчення теми. Дружина Антона, його доньки вже нічого суттєвого розповісти не могли, а його старший син від першого шлюбу загинув у Другій світовій війні.

Фактично в «записках» Абрамова описуються події другої половини XIX століття з життя родини Костянтина Павловича Петренка (1853-1911), яка жила на хуторі Бакайському на лівому березі річки Бакай, невеличкої притоки Казенного Торця.

Саме Костянтин займався аграрними роботами, орендував землю під баштан у купця Марченка, займався й прибутковим на той час видом діяльності – возив сіль від соляних заводів на залізничну станцію Слов'янська.

Тим же займався й вигаданий Микола Гаврилович, хіба що чумакував і торгував сіллю по селах, адже залізниця в Слов'янську ще не діяла. Навіть землю під баштан нібито орендував у того ж Марченка.

У пошуках слов'янських «петренкознавців» багато уваги приділяється Никанору Васильовичу Марченку. Та насправді відомий слов'янський купець народився в рік смерті Поета (1862) і помер, за свідченням його онуки, 1920 року від серцевого нападу, не витримавши більшовицької експропріації. Він був власником хутора Торецького на правому березі річки Бакай і сусідом Петренків.

2012 року нащадок Поета, його праправнук киянин Олександр Євграфович Петренко започаткував дослідницький науково-документальний краєзнавчо-літературно-генеалогічний проєкт «Ідентифікація Петренків». Мета Проєкту – вивчення роду Петренків та створення генеалогічного древа на підставі документальних досліджень.

6

Усі матеріали, які презентуються, мають документальне підтвердження й висвітлені в книгах та статтях насамперед на

сайтах, присвячених Михайлу Миколайовичу Петренку, та коротко у Вікіпедії:

<http://www.дивлюсьянанебо.com/>

<http://identificationofpetrenko.com.ua/>

https://uk.wikipedia.org/wiki/Петренко_Михайло_Миколайович

7

На сайті <http://www.дивлюсьянанебо.com/> можна ознайомитися і завантажити книги, які були опубліковані в межах Проекту.

Мабуть, читачам буде цікаво дізнатися, що Михайло Петренко не тільки поет, а й драматург, а його знаменитий поетичний твір «Дивлюся на небо...» перекладений багатьма мовами світу.

8

2018 року Проектом було започатковано щорічне видання документального науково-краєзнавчо-літературно-

Сайти, присвячені Михайлу Миколайовичу Петренку

- <http://www.дивлюсьянанебо.com/>
- <http://identificationofpetrenko.com.ua/>

Вікіпедія

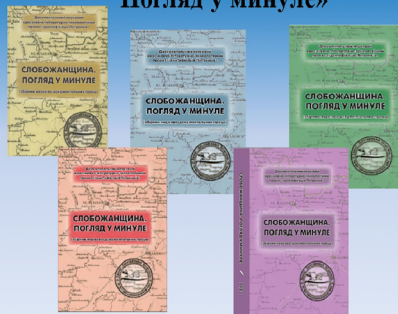
<https://uk.wikipedia.org/wiki/Петренко>

[Михайло_Миколайович](https://uk.wikipedia.org/wiki/Петренко_Михайло_Миколайович)

Книги, присвячені М. М. Петренку

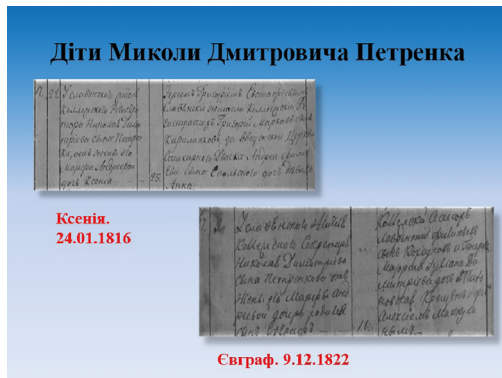
Альманах «Слобожанщина. Погляд у минуле»

-генеалогічного альманаху «Слобожанщина, погляд у минуле». В альманаху публікуються не тільки петренкознавчі статті, а й краєзнавчі матеріали з історії Слобожанщини та суміжних територій.

Ознайомитися з альманахами або завантажити тексти можна на сайті <https://identificationofpetrenko.com.ua/>

9

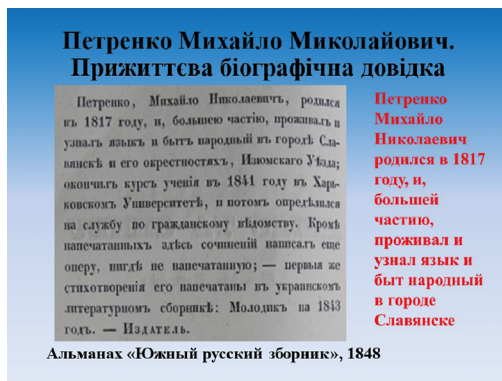

Перш за все, варто зупинитися на питанні: ким був батько Михайла та встановити справжнє місце проживання його родини.

На жаль, метричної книги про народження Поета до цього часу не знайдено. Є лише записи про народження в Слов'янську його старшої сестри Ксенії (1816) та брата Євграфа (1822). Батьком обох записаний Петренко Микола Дмитрович, матір'ю – його законна дружина Марфа Андріївна. Малоймовірно, що родина Петренків упродовж 1816 -1822 рр. кудись виїздила. Тому два їхні сини (Михайло (1817) та Олексій (1819)) очевидно, теж народилися в Слов'янську.

10

На сьогодні є два документи, що дозволяють говорити про народження Михайла Миколайовича в Слов'янську 1817-го року.

Більш ранній – «Формулярний список» батька Михайла, Петренка Миколи Дмитровича, складений 1828 року.

Другий – коротка біографічна довідка М. Петренка, яку 1848 року в «Южном русском сборнике» помістив видавець Амвросій Метлинський:

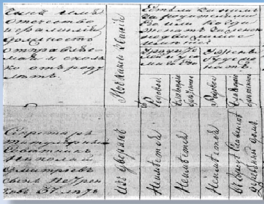
«Петренко, Михайло Николаевичъ, родился въ 1817 году, и, большею частію, проживалъ и узналъ языкъ и бытъ народный въ городъ Славянскъ и его окрестностяхъ, Изюмскаго Уѣзда; окончилъ курсъ ученія въ 1841 году въ Харьковскомъ Университетѣ, и потомъ опредѣлился на службу по гражданскому вѣдомству. Кромѣ напечатанныхъ здѣсь сочиненій написалъ еще оперу, нигдѣ не напечатанную; – первыя же стихотворенія его напечатаны въ украинскомъ литературномъ сборникѣ: Молодикъ на 1843 годѣ». [Помилка. Уперше поезії М. Петренка з'явилися 1841 року в альманаху «Сніп»].

Для дослідників довгий час це було єдине літературне джерело, яке свідчило про рік народження Поета. Проте, як бачимо, Метлинський не вказує на місто народження, а лише згадує рік народження та те, що більшу частину свого життя Михайло проживав у Слов'янську.

11

Формулярний список секретаря Слов'янської ратуші титулярного радника Петренка Миколи Дмитровича розшукав у Державному архіві Харківської області О. Є. Петренко. Формуляр складений 1828 року і є важливим документом для вивчення слов'янського періоду життя Михайла Петренка. Зауважимо, що серед носіїв прізвища Петренко в Слов'янську

**«Формулярний список
на вересневу третину 1828 року»
Миколи Дмитровича Петренка**

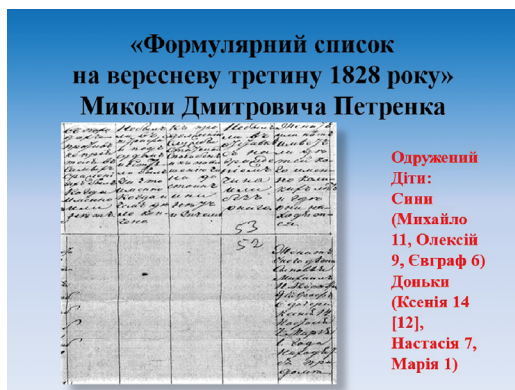
Секретар,
титулярний
радник Микола
Дмитрович
Петренко
37 років
Із дворян
Нерухоме майно –
в м. Слов'янську
дерев'яний
будинок у
власності дружини

першої половини XIX століття жодного Миколи Гавриловича, не виявлено.

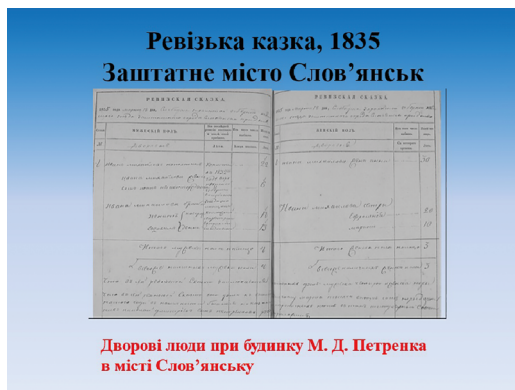
Отже, 1828 року 37-річний титулярний радник Петренко Микола Дмитрович дворянського походження не володів ніяким нерухомим майном, але дружина була власницею дерев'яного будинку в місті. Будинок «благоприобретенный», тобто куплений на ім'я Марфи Андріївни.

Службу Микола Дмитрович розпочав 1806 року підканцеляристом Слов'янської ратуші й успішно просувався по службі. Станом на 1828 рік був титулярним радником і секретарем ратуші міста Слов'янська.

12

Важливим у Формулярі є запис про дітей. 1828 року в родині Петренків їх було шестеро: три сини (Михайло 11 років, Олексій 8, Євграф 6) і три доньки (Ксенія 14 [помилка, насправді 12]), Анастасія 7, Марія 1). Діти жили з батьками (... *при доме* ...).

Після 1828 року в документах не згадується найменший син Миколи Дмитровича Євграф, який, мабуть, помер у дитинстві.

13

10 липня 1832 року 40-річний Микола Дмитрович подав у

відставку. Чи займався він після служби якоюсь діяльністю – невідомо. Зауважимо, що жодного документального свідчення про земельну власність Миколи Дмитровича чи його дружини Марфи Андріївни ніким із дослідників не знайдено. На той час сини Петренків уже навчалися в Харківській гімназії: Михайлу було 15 років, Олексію – 13.

У березні того ж року в поміщиці Шидловської Воронежської губернії Микола Дмитрович купує дворових людей – родину Івана Путятіна (чотири чоловіки й три жінки). Фактично, це була домашня прислуга. У ревізських переписах («сказках») 1835 року вони записані як дворові люди «при доме» Петренків у місті Слов'янську.

Ще раніше, 1822 року прислугу в міський будинок купив і брат Миколи Дмитровича – Григорій.

5 жовтня 1838 року Микола Дмитрович помер. Запису про його смерть у метричних книгах церков Слов'янська за 1838 рік немає. Тобто помер і був похований далеко від рідного дому, як і писав Поет у вірші «Батьківська могила».

Із документів 1843 року про клопотання щодо призначення вдові Марфи Андріївни пенсії після смерті чоловіка дізнаємося, що в Петренків було ще дві доньки – Катерина (~1833) та Уляна (~1835). Імовірно, уже в тридцятих роках Марфа Андріївна володіла ще одним будинком, адже в родині було восьмеро дітей. Певно, окреме помешкання займала й велика родина Івана Путятіна із сімох чоловік. Але про два будинки дізнаємося з формулярного списку Михайла Миколайовича за 1858 рік, де вказано, що він разом з іншими спадкоємцями є власником двох дерев'яних будинків у Слов'янську та сімох дворових людей. Свідчень про земельну власність спадкоємців немає і в цьому формулярі.

14

Отже, батько Поета секретар Слов'янської ратуші титулярний радник особистий дворянин Микола Дмитрович Петренко (~1792-1838) жив і впродовж 1806 -1832 рр. працював у ратуші Слов'янська. Його єдина дружина Марфа Андріївна (~1793-?)

Михайло Петренко – студент Імператорського Харківського університету

С П И С О К				
С Т У Д Е Н Т О В				
ИМПЕРАТОРСКАГО ХАРЬКОВСКАГО УНИВЕРСИТЕТА				
НА 1841 АКАДЕМИЧЕСКОГО ГОДА.				
ПО ЮРИДИЧЕСКОМУ ФАКУЛЬТЕТУ.				
Число	ИМЕНА И ФАМИЛИИ.	Время вступле- ния въ Уни- верситетъ.	Изъ какого заваня.	На каковыя содержанія.
25	Петренко Михаилъ	21 Сеп. 1837.	Об. оф. свѣд.	—

Михайло Петренко був своскопшним студентом

була матір'ю всіх його дітей, які жили разом з батьками в місті, у будинку, що належав Марфі Андріївні.

Родина не була бідною і мала можливість своїм коштом надати гарну освіту синам Михайлу та Олексію.

Обидва сини навчалися в Харківській

губернській гімназії, але Олексій, не закінчивши навчання, 31.12.1838 року вступив на службу в Бахмутський повітовий суд. 20 березня 1850 року був затверджений секретарем Слов'янської ратуші й на тій же посаді закінчив службу 1 січня 1852 року.

Старший син Михайло після навчання в гімназії 21 вересня 1837 року став студентом престижного юридичного факультету Імператорського Харківського університету, який закінчив 1841 року. Про дату вступу є запис в Списках студентів на 1840/41 академічний рік (останній рік навчання Михайла). Університетський курс тривав чотири роки, навчався Михайло за свої кошти.

15

Звернімо увагу на ще одне важливе питання – місце розташування садиби родини Миколи Дмитровича. Про це не важко було дізнатися не тільки в першій половині, а й у 70-х роках ХХ століття. Антон Костянтинович, звичайно ж, знав близь-

Схема забудовлі Харківської вулиці, м. Слов'янськ, початок ХХ ст.

Позначено ймовірне розташування садиби родини Миколи Дмитровича Петренка, вказане Г. Г. Пушкарьовим.

Сучасна вулиця Тараса Шевченка

ких і далеких родичів Михайла. Зокрема, від двоюрідного брата Михайла, Якова Григоровича Петренка (1835-1919), його дітей та онуків він міг отримати чимало цінних відомостей про родину Миколи Дмитровича. Але ні Антон, якби він справді збирав відомості про Поета, ні Абрамов та інші краєзнавці таку можливість, на жаль, не використали. Ніхто не спілкувався з нащадками братів Павла Івановича – Івана та Дмитра. Це не важко було зробити, адже вони живуть у тому ж Черевківському мікрорайоні, а дехто навіть поряд з нащадками Антона.

Проігнорована була й інформація Г. Г. Пушкарьова, автора книги «Тор-Славянск», який назвав точну адресу садиби родини батьків Михайла Петренка та позначив її на схемі – вул. Шевченка (Харківська, Ізюмська), 14. Такі свідчення, за його словами, він отримав у 70-80-х роках від старожилів Колодяжного М. В. та Колеснікова Д. М., які надавали йому цінні відомості з історії міста.

16

Малоймовірно, що вони могли помилитися. У першій половині ХХ сторіччя старожили невеликого міста, яким був Слов'янськ, добре знали один одного. Але підтвердити вказане та, можливо, дізнатися цінну інформацію про родину Петренків, розпитуючи старожилів, ніхто зі слов'янських «петренкознавців» не спромігся.

Підтвердженням свідчень Колодяжного й Колеснікова є досить точний план міста, знятий 1857 року під час військово-топографічного картування, що проводилося Корпусом топографів. Садиба з двома будинками на плані точно збігається з місцем, указаним Г. Г. Пушкарьовим.

Зображення головної вулиці Слов'янська, краєвиди Святогірська були вміщені в №16 часопису «Нива» 1877 року. Імовірна садиба Петренків добре проглядається.

Поширеність прізвища Петренко в м. Слов'янську поч. XIX ст.

Особисті дворяни:

- Петренко Дмитро Іванович (дід Поета)
- Петренко Іван Іванович (річний брат Дмитра Івановича, двоюрідний дід Михайла)
- Петренко Петро Олексійович (двоюрідний брат Дмитра й Івана)

Військові обивателі:

- Петренко Данило Степанович
- Петренко Яків Степанович та інші

Під час своєї подорожі до Слов'янська та Святих Гір на початку 70-х років XIX століття письменник В. Немирович-Данченко познайомився з монахом-фотографом Святогірської пустині. Його роботи викликали захоплення письменника. Декілька знімків він відібрав і згодом віддав граверам.

Натомість, захопившись записками Абрамова, місцеві «петренкознавці» прийняли Петренків, що жили на місці колишнього Бакайського хутора, за нащадків родини батьків Поета. Звичайно, на хибних матеріалах вибудувати родовід Михайла Петренка їм не вдалося.

Абрамов записував події, близькі до його часу. Посилань на архівні чи інші достовірні джерела щодо інформації про родину Поета в його записках немає. Це, скоріше, вказівки для напрямку дослідження.

Наприкінці XVIII – початку XIX століття в Слов'янську було три особистих дворянина на прізвище Петренко:

Дмитро Іванович Петренко (дід Михайла);

Іван Іванович Петренко (рідний брат Дмитра Івановича і двоюрідний дід Михайла);

Петро Олексійович Петренко (двоюрідний брат Дмитра й Івана Івановичів).

Але в жодному документі, які досліджувалися Проектом, серед Петренків будь-якого соціального стану не знайдено жодної згадки про Миколу Гавриловича Петренка. Не надають жодного посилання на джерела щодо Миколи Гавриловича, його дружини та дітей і слов'янські «петренкознавці». Все це тільки підтверджує, що Микола Гаврилович є вигаданою особою.

19

Точно встановлено, що Микола Дмитрович Петренко був сином губернського реєстратора особистого дворянина Петренка Дмитра Івановича та його дружини Ксенії Борисівни (дівооче прізвище П'ятирубльова) й батьком поета Михайла Петренка.

Дружина Марфа Андріївна (дівооче прізвище невідоме) була матір'ю всіх дітей Миколи Дмитровича.

Фрагмент генеалогічного древа показано на слайді.

20

У нібито «спогадах» Антона Петренка, записаних Абрамовим: *«Між річками Торець і Бакай знаходився колись вигін. Саме там, за рішенням сходу міщан Слов'янська, 10 березня 1809 року безземельному дворянинові Миколі Гавриловичу Петренку, тоді ще не жонатому, було відведено три десятини землі. Цей заселений*

Власники хутора Торецького, 1784

Третій екземпляр документів, що засвідчували право на володіння відмежованою землею, був надісланий власникам хутора Торецького 1784 року:

«...памещикам губернскому регистратору Ивану Андрееву сыну Друзякину и канцеляристу Петру Алексееву сыну Петренку, на вечное и потомственное всею значащеюся по плану землею владѣніе възскав с них... за приложенеі государственной печати в сумму межеванія по три копейки за каждую десятину».

Усього їм було відмежовано 169 десятин 1050 кв. сажень

куточок міста опісля стали називати хутором Торецьким. Тут і почав господарювати Микола Гаврилович». Далі йде мішанина з імен батьків та їхніх дітей, неприпустимих пояснень тощо.

Зауважимо, що первинна назва хутора – Бакайський. Тільки

наприкінці ХІХ століття він був об'єднаний однією назвою з хутором Торецьким на правому березі річки Бакай.

Процес виділення землі був відповідальним і відбувався, звичайно ж, не за рішенням сходу міщан. Землеміри, які займалися відмежуванням, підпорядковувалися Губернській межовій експедиції, і тільки після їхніх робіт та відповідного затвердження поміщикам вручався пакет документів, що засвідчував їхню власність.

Торецький хутір від 1781 року був у спільній власності Івана Андрійовича Друзякіна та Петра Олексійовича Петренка. 1784 року *«памещикам губернскому регистратору Ивану Андрееву сыну Друзякину и канцеляристу Петру Алексееву сыну Петренку»* були надіслані документи *«...на вѣчное и потомственное всею значащеюся по плану землею владѣніе»* – 170 десятин 1050 сажень. Із кінця ХVІІІ століття до 1920 року Торецький хутір належав власникам нащадків І. А. Друзякіна. Останнім був його правнук – слов'янський купець Никанор Васильович Марченко (1862~1920).

То хто ж з Петренків отримав земельну власність і заснував хутір Бакайський?

Чи можна вважати цей хутір місцем народження Поета?

Встановлення пам'ятного каменю на місці колишнього

хутірського вигону є виявом пошани пам'яті Михайла Петренка чи звичайною піар-акцією?

Звернімо увагу на родовід Поета, що досліджувався Проектом.

На основі документального вивчення створено родинне древо дванадцяти поколінь Петренків – від пращура роду Петра Петренка до сучасних його нащадків. Кожен представник роду, зокрема й Михайло, посідають у ньому своє підтвержене документальними дослідженнями місце.

21

На фрагменті древа представлено тільки гілки продовжувачів роду особистих дворян Миколи Дмитровича та Івана Івановича Петренків.

Повністю ознайомитися з дровом можна на сайті <http://www.дивлюсьянанебо.com/>, а з короткими відомостями щодо представників

роду – в альманасу «Слобожанщина. Погляд у минуле», 2023 – у статті Петренко О. Є., Петренко А. О. «Давній козацький рід Петренків» на сайті

<https://identificationofpetrenko.com.ua/>

22

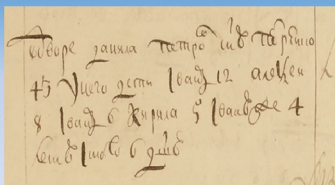
Першими представниками роду Петренків, які жили в місті Тор, є 43-річний козак Торської сотні Данило Петрович і його сини, згадані у Відомостях подвірного перепису міст, містечок, сіл, слобід і хуторів Ізюмського слобідського полку, проведеного лейб-гвардії Семенівського полку майором Михайлом Хрущовим 1732 року (відомості про жінок тоді не надавалися):

Фрагмент генеалогічного древа роду Петренків

Джерела інформації:
- генеалогічне древо роду **Петренків:**
<http://www.дивлюсьянанебо.com>
- короткі відомості про представників роду: альманас «Слобожанщина. Погляд у минуле», 2023 (стаття Петренко О. Є., Петренко А. О. «Давній козацький рід Петренків», <https://identificationofpetrenko.com.ua>

Фрагмент Відомостей подвірного перепису міст, містечок, сіл, слобід і хуторів Ізюмського слобідського полку

проведено лейб-гвардії Семенівського полку майором Михайлом Хрущовим 1732 року

Двір Давида Петровича Петренка, 43 роки.
У нього сини: Іван 12 років, Олексій 8, Іван 6,
Кирило 5, Іван 4, усього 6 душ

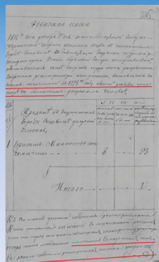
«Во дворе Данила Петров сын Петренко 43. У него дети Иван 12 Алексей 8 Иван 6 Кирилла 5 Иван же 4 летъ итого 6 душ».

Є припущення, що Данило Петренко раніше був козаком Кишеньківської сотні Полтавського полку. Дослідження у цьому

напрямку тривають, але можна стверджувати, що старовинний козацький рід Петренків, веде свій родовід із середини XVII століття.

23

**Ревізька казка, 1811.
м. Слов'янськ**

За словами вдови Ксенії Петренкової, 1795 року Чумаченко був приписаний до хутора Бакайського, який належав її чоловікові - губернському реєстратору Дмитру Петренку.

Ревізьку казку замість неграмотної вдови підписав її рідний син - губернський реєстратор Микола Петренко.

Прадідом Михайла був хорунжий Іван Данилович Петренко (~1722-?), його дружина - Зіновія Тимофіївна (1729-?).

Дідом - губернський реєстратор дворянин Дмитро Іванович Петренко, одружений з донькою слов'янського купця Бориса Михайловича П'ятирубльова Ксенією. Подружжя мало

двох синів: Миколу (1792-1838) й Григорія (1799-?) та двох доньок: Катерину (1790-?) й Марію (1794-?). Крім того, був їхній «годованник» (очевидно сирота, який виховувався в сім'ї Дмитра Івановича) Гарасим Чумаченко.

Помер Дмитро Іванович після 1800 року.

1811 під час проведення ревізії (подушного перепису населення) ревізьку казку (відомість) складала вже сама Ксенія Борисівна: *«Ревизская сказка. 1811 года декабря 8 дня жительствующей Слободско-Украинской губернии Изюмского уезда в заштатном городе Славянске вдовствующей дворянки губернской регистраторши Ксении Борисовой дочери Петренковой о доставшемся после смерти мужа моего, губернского регистратора Петренкова, состоящем за ним по чинимой в 1795 году пятой ревизии при хуторе Бакайском дворовом человеке».*

Це була відомість про Чумаченка Гарасима Михайловича *«... при доме в заштатном городе Славянске дворовом человеке».*

Ревізьку казку замість неграмотної Ксенії Борисівни *«...по повелению ея подписал сын ея родной Николай Петренков».*

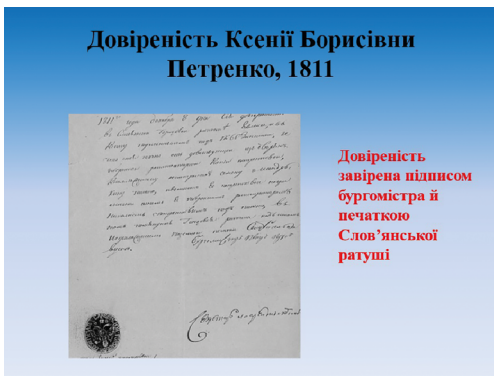
Після 1811 року в жодних документах нащадків Дмитра Івановича не згадуються ні хутір Бакайський, ні будь-яка інша земельна власність.

24

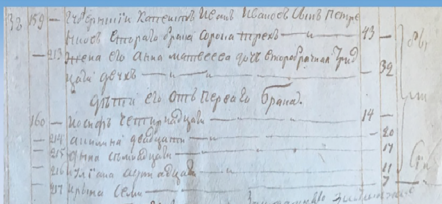
Ревізьку казку Ксенія Борисівна довірила доставити колезькому реєстратору Семену Мандрикіну. Ратуша підтверджувала дані осіб, довіреність реєструвалася в книзі міської ратуші під відповідним номером, підписами і завірялася печаткою ратуші.

Тобто цей документ беззаперечно свідчить, що першим власником Бакайського хутора був дід Михайла – губернський реєстратор Дмитро Іванович Петренко.

Після його смерті хутір, перейшов у власність губерньського канцеляриста (копіїста) Івана Івановича Петренка, рідного брата Дмитра Івановича.

**Сповідальна відомість,
Воскресенська церква, м. Слов'янськ,
1817**

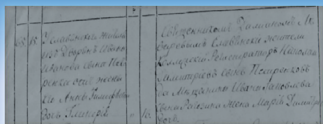
**Губернський копіст Іван Іванович Петренко
Дружина Анна Матвійвна**

Микола Дмитрович деякий час після одруження жив у батьківському домі.

У тій же сповідальній відомості вказана й родина Івана Івановича Петренка. На сповіді була присутня його друга дружина Анна Тимофіївна і діти від першого шлюбу: син Йосип (1803-?) і чотири доньки.

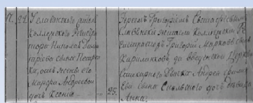
26

**Доньки Івана Івановича та
Дмитра Миколайовича Петренків**

**Гликерія Іванівна
15.05.1816
Хрещений батько
Микола Дмитрович
Петренко**

**Ксенія Миколаївна
24.01.1816**

У Анни Тимофіївни це теж був другий шлюб. Але, звичайно ж, у першому шлюбі вона не була ні дружиною Миколи Гавриловича, ні матір'ю Михайла.

Це підтверджується, зокрема, і записами в метричній книзі Воскресенської церкви Слов'янська 1816 року. 24 січня

у Миколи Дмитровича та його дружини Марфи Андріївни народилася донька Ксенія, а 15-го травня того ж року в Івана Івановича та його дружини Анни Тимофіївни – донька Гликерія.

Хрещеними батьками Гликерії були колезький реєстратор Микола Дмитрович Петренко та міщанка Марія Дмитрівна Рагозіна (можливо, сестра Миколи Дмитровича).

Записи в метричній книзі свідчать і про те, що ніяких суперечок з приводу спадкової власності щодо Бакайського хутора між Іваном Івановичем та нащадками Дмитра Івановича не було.

27

У сім'ї Івана Петренка чудово знали, хто був батьком Михайла, де жила його родина й коли народився Михайло. Принаймні Костянтин Павлович це точно знав від своєї бабусі Анни Тимофіївни й міг передати ці свідчення своєму сину Антону.

Іван Іванович помер 1835 року й був похований на парафіяльному кладовищі Слов'янська. Анна Тимофіївна померла 1873 року. Їхні нащадки й зараз живуть у сучасному Черевківському мікрорайоні Слов'янська. Визначити своє місце в генеалогічному дереві Петренків може кожен із них.

28

Цікавим для дослідження є «нещасливе кохання Михайла». У своїх поезіях Поет часто звертається до коханої дівчини Галі. Навіть якщо він і був закоханий у таємничу Галю, малоймовірно, що ми коли-небудь зможемо про неї дізнатися.

Але це стало улюбленою байкою слов'янських «петренкознавців».

За однією версією, Галя була донькою поміщика Арцибашева. Та доньку Арцибашевих звали Варварою й була вона значно старшою за Михайла.

Інша версія – Галя Марченко. Нібито від родичів М. Петренка стало відомо, що хлопчик Михайло мав спокійний характер та лагідну вдачу. Купець Марченко порадив батькам віддати його до школи. Узимку, коли снігові замети відгороджували хутір від міста, Михайло жив у Марченків, де його спіткало нещасливе кохання до їхньої доньки Галі. Але батьки одружили її з багатим і знатним нареченим, з яким вона виїхала за кордон. Під впливом цього М. Петренка пише вірші про нероздільне кохання, які літературна критика розцінює як автобіографічні.

Щодо кохання Галі й Михайла. 1894 року в родині Никанора Марченка народилася донька Анна (Галя), а в родині Костянтина Петренка – син Михайло. Галю віддали заміж 1912 року, приблизно в той же час Михайло навчався в одному з інститутів Харкова. Про Михайла Костянтиновича нащадки його брата Антона ніякої інформації не повідомляють. За кордон після одруження Галя не виїздила. Очевидно, ця подія була запозичена з біографії її брата Миколи Никаноровича, який 1920 року емігрував з дружиною до Болгарії, де й зараз живуть їхні нащадки. Галя ж доживала віку в сім'ї свого брата Павла Никаноровича (репресованого 1938 року разом з Антоном Петренком), на тій же вулиці, де живуть нащадки Антона Петренка. Померла в 50-х роках.

29

Купця Никанора Марченка в Слов'янську досить часто згадують, описуючи слов'янський період життя Михайла Петренка. Остання «таємниця» Поета була «розгадана» напередодні відзначення його 200-ліття. Нібито 200 років родичі берегли таємницю про позашлюбне походження Михайла Петренка. Звісно ж, неважко було здогадатися, що цим «батьком» був Никанор Марченко.

Щоб визначити роль Марченка та його родини в житті Поета, учасники Проекту паралельно з родоводом Петренків досліджували й родовід Марченків.

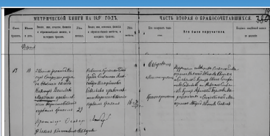
Виявилось, що дід і майбутній батько Никанора, Василь Омелянович (1811-1885), прибули до Слов'янська тільки 1839 року з Богучарського повіту Воронежської губернії. 1847 Василь Омелянович був записаний в слов'янські купці.

Хутір Торецький дістався в спадок його дружині Анні Захарівні (1822-1892) від матері, купчихи Мотрони Михайлової, яка була донькою І. А. Друзякіна. Син Никанор у Марченків народився тільки 1862 року. Зауважимо, 1862 – рік смерті Михайла Петренка. Зрозуміло, що коментарі тут зайві.

Отже, дослідження, проведені в рамках проєкту «Ідентифікація Петренків» є надзвичайно важливими. Виявилось, що в біографію Михайла Петренка слов'янського періоду його земляки внесли велику кількість фальсифікацій. Були вигадані або перекручені часові події та особистості. Поспішно 15 червня 2012 року на вигоні колишнього хутора Бакайського (Усть-Бакайського, Петренкового) було встановлено так званий «пам'ятний знак Михайлу Петренку». На камені написано: «Тут знаходилася садиба, у якій 1817 року народився Михайло Петренко – український поет-романтик автор віршів, що стали народними піснями: «Дивлюсь я на небо...», «Взяв би я бандуру...».

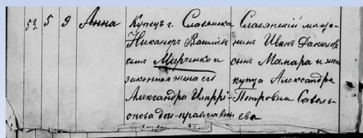
Але Проєктом документально встановлено, що хутір Бакайський не є місцем народження Поета, вигаданий Микола Гаврилович не є його батьком, а Павло та Дмитро Івановичі – рідними братами.

Про Марченка Никанора Васильовича та його доньку Анну (Галу) документально

Марченко Никанор Васильович.
Одруження, 1891.
Никанору 29 років.
Троїцька церква,
м. Слов'янськ

Анна Никанорівна.
Народження
5.02.1894.
Троїцька церква

Тривають дослідження щодо місця розташування садиби Петренків, хоча найбільш імовірною здається версія Г. Г. Пушкарьова – вулиця Т. Шевченка.

У біографії поета Михайла Петренка залишається чимало білих плям. Знайти відповіді на всі питання, поставлені перед дослідниками, – найважливіша задача пошуковців.

Кому, як не землякам, варто популяризувати його творчість. Тому учасники проєкту «Ідентифікація Петренків» запрошують до співпраці всіх зацікавлених, адже дослідження основних моментів життя Поета й популяризація його творчості якнайбільше сприяють розвитку патріотизму – гордості за свою малу Батьківщину, любов до неї.

Презентацію також розміщено на сайті

<http://www.identificationofpetrenko.com.ua>

в розділі «ПРОЗА».

СПИСОК ІНФОРМАЦІЙНИХ ДЖЕРЕЛ:

Для підготовки Презентації використовувалися документальні матеріали дослідницького проєкту «Ідентифікація Петренків».

ПРЕЗЕНТАЦІЯ:
ЦІКАВІ ФАКТИ ПРО ПІСНЮ «ДИВЛЮСЬ Я НА НЕБО»
(за матеріалами досліджень проєкту
«Ідентифікація Петренків»)

Пісня «Дивлюсь я на небо» відома на всіх континентах, і не втрачає популярності більше 150 років. Можна стверджувати, що вже після першого виконання вона швидко стала популярною й часто виконувалася камерно в салонах, сімейному колі тощо. Часто її вважають народною, проте вона має своїх авторів. Про окремі цікаві факти з історії пісні йдеться в цій презентації.

8-го жовтня 2020 року на меморіальному комплексі «На горі Карачун» під час урочистостей до Дня захисника України встановлено пам'ятний знак українській пісні. У такий спосіб волонтери підтримали ініціативу журналістів «Українського інтересу» запровадити на державному рівні День української пісні й надалі щороку відзначати його 12 серпня. У цей день в Космосі вперше

Цікаві факти про пісню
«Дивлюсь я на небо»
(за матеріалами досліджень проєкту
«Ідентифікація Петренків»)

Підготувала
вчитель ЗЗСО № 10
м. Слов'янська
Донецької обл.
Шабанова О. Ф.

Меморіал «На горі Карачун»

Єдиний у нашій
державі пам'ятник українській пісні

пролунала пісня – радянський космонавт українського походження Павло Попович проспівав українську пісню «Дивлюсь я на небо».

Меморіал «На горі Карачун» заснований представниками Сухопутних військ України для вшанування пам'яті побратимів, які загинули, захищаючи незалежність України 24.06.2014 року.

У грудні того ж року біля телевежі на горі Карачун було встановлено дерев'яний хрест. Надалі київська волонтерка Марина Квітка та військовослужбовці Національної гвардії України, ЦСО Альфа СБУ, родина скульпторів Рожик почали розвивати меморіал. До державних та релігійних свят волонтери та військові з 2015 року проводять заходи з військово-патріотичного виховання молоді та благоустрою, ушановуючи пам'ять полеглих українських героїв.

Єдиний у нашій державі пам'ятник українській пісні виготовлено на благодійній основі заслуженим скульптором України Віталієм Рожиком з міста Коростишів та встановлено за участі волонтерки Марини Квітки. Пам'ятник українській пісні став чотирнадцятим знаком, установленим на Меморіалі.

На пам'ятнику надписи:

- «Дивлюсь я на небо та й думку гадаю...» Михайло Петренко 1817-1862;

- «Захистимо Україну піснями». 12 серпня День Української пісні.

Уперше пісня «Дивлюсь я на небо» прозвучала на початку 70-х років XIX століття в колі шанувальників українського мистецтва в будинку харківського доктора медицини Володимира Степановича Александрова – поета, музиканта, фольклориста,

перекладача. Будинок Александрова в Харкові на вулиці Великій Сумській, 68 був осередком української культури: тут збиралися українські поети й письменники, влаштовувалися концерти. Часто бував тут знаменитий слобожанський художник, племінник Александрова, С. Васильківський.

В. С. Александрова називали Великим українцем. Про його погляди й переконання красномовно свідчить його акровірш, у якому вилилися душа та сила прагнень діяльності на користь Батьківщини.

1887 року в Харкові видавцем Ф. Михайловим було надруковано «Пісенник із найкращих українських пісень, які тепер найчастіше співаються. З нотами особно». Автор збірки – В. С. Александров. Уперше в Пісеннику була опублікована й пісня «Дивлюсь я на небо» та зазначено, що автором віршів є Михайло Петренко, автором музики – Людмила Александрова, донька В. С. Александрова.

На жаль, Михайло Петренко не дожив до того часу, коли його поетичні твори стали піснями. Не знайдено й портрет Поета. Є тільки портрети-реконструкції. Зокрема роботи заслуженого художника України О. М. Чередниченка, створені на основі світлин онуків Михайла Петренка. На одному з портретів зображено Петренка-студента.

Народний пісенник із найкращих українських пісень. 1887 рік

Умру, тебе ж я не забуду,
Кохана, рідна моя!
Робитином твоім я буду,
Аж поки силні і життя.
Б'є'я твоя собі поставлю
Насамперед від усього,
А ти й не знаєшеш того.

У пісеннику вміщено 86 пісень.
Під № 77 – «Дивлюсь я на небо».
Автор вірша – М. Петренко.

Автори пісні

Автор вірша – Михайло Миколайович Петренко (поет-романтик I пол. XIX ст., народився в м. Слов'янську). Портрет-реконструкція.

Автор музики – Людмила Володимирівна Александрова (донька доктора медицини, поета, фольклориста). Портрет невідомий.

Аранжування – Владислав Іванович Заремба (педагог, композитор, піаніст). Фотопортрет.

1903 року син В. С. Александрова, В'ячеслав, передав Музею давнини та красного мистецтва Харківського університету батькову колекцію портретів 16 українських гетьманів, написаних олійними фарбами (декілька з них писав С. Васильківський) та 27 фотопортретів українських письменників. Але в каталозі колекції портрет М. Петренка не вказаний. Очевидно, Александров почав збирати колекцію вже після його смерті.

Не знайдено й портрета Людмили Александрової, яка приблизно у 18-річному віці (1871-1872 року) поклала вірші «Дивлюсь я на небо» М. Петренка та «Повій, вітре, на Україну» С. Руданського на музику. Людмила народилася не в Ізюмі, як іноді стверджують, а у Варшаві ~1854/1855 року, де перебував на військовій службі її батько, і деякий час, за спогадами її брата В'ячеслава, навчалася у Варшавському музичному інституті (консерваторії).

Людмила стала студенткою, очевидно, не раніше 1867 року. Пансіону при консерваторії не було, але у Варшаві жив її дід — православний канонік Павло Ільїн і Людмила жила в нього. Навчання вона не закінчила й повернулася до Харкова.

Протягом 1872-1879 рр. Людмила викладала музику в Харківському єпархіальному жіночому училищі. Її брат 1926 року писав, що Людмила Володимирівна (після заміжжя — Пантелеймонова), утративши слух, удовою доживала віку на Донщині в сина лікаря, і

мало хто знав, що вона написала музику до пісень «Дивлюсь я на небо» та «Повій, вітре, на Україну», які тоді вважали народними.

Орієнтовно в 90-х роках композитор, піаніст, педагог, автор пісень і романсів (понад 30 на вірші Т. Г. Шевченка) Владислав Заремба

Варшавський музичний інститут

Варшава,
Палац Ординарських.
Від 1858 року
тут розміщувався
Варшавський музичний
інститут
(консерваторія)

Будинок Варшавського музичного інституту. 1859

вдало аранжував музику Александрової для голосу з акомпанементом фортепіано до обох пісень. У його обробці пісні Л. Александрової виконуються дотепер.

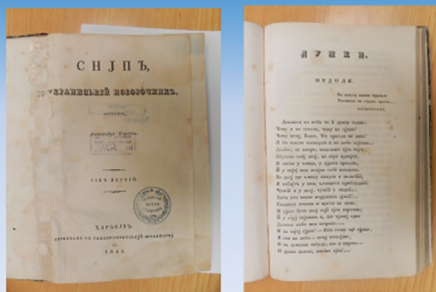
Прижиттєвих публікацій вірша Петренка «Дивлюсь я на небо та й думку гадаю» було три. Уперше вірш під назвою «Недоля» було надруковано в альманасху «Сніп» 1841 року (видавець Олександр Корсун). Загальна назва віршів автора – «Думки».

Друга публікація – у літературному альманасху «Южный русскій зборникъ» 1848 року (видавець А. Метлинський). Автор включив вірш у цикл поезій «Небо» під загальною назвою «Думки та співи».

Третя відома прижиттєва публікація вийшла в невеличкій книзі «Holos na holos dlia Halуcуnu» в рубриці «Pisni» 1861 року. Серед чотирьох творів, надрукованих без згадки прізвищ авторів, одностаночно ідентифікуються два вірші Михайла Петренка, серед яких «Дивлюся на небо та й думку гадаю» під назвою «Dumka (nedolia)».

Значний внесок у популяризацію української літератури, національної та класичної музики, музикантів та співаків зробила

Перша публікація віршів М. Петренка. Альманах «Сніп», 1841 рік

Ноти серії «Любимые малороссийские песни». Видавництво «Леон Ідзіковський»

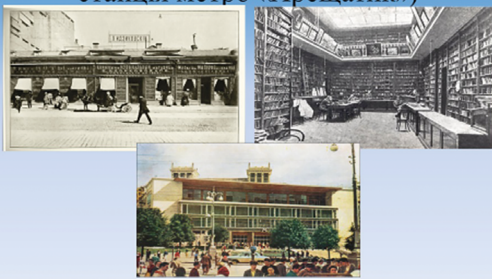
Ноти найбільш популярних українських пісень в обробці Владислава Заремби

Ноти пісні «Дивлюсь я на небо» в серії
«Українська ліра», № 16

Присвячено
Марії Львівні
Ящевській
(Ідзіковській)

Фірма «Леон Ідзіковський». Київ, вул.
Хрещатик (зараз на цьому місці –
станція метро «Хрещатик»)

очевидно, близько знайомий з родиною Ідзіковських та іншими членами польської діаспори Києва. Поклав на музику вірш Влодзімежа (Володимира) Висоцького (1846-1894), знаного київського фотографа-художника, талановитого поета польського походження, «До України. (Україно, Україно, Божа ти дитино)». Наприкінці XIX сторіччя в магазинах Ідзіковського з'являються в продажі ноти пісень у його обробці для співу з акомпанементом фортепіано. Ноти Заремби видавалися в різних серіях. Одна із них містить улюблені українські пісні в його обробці, що свідчить про значну популярність саме цих пісень у його обробці.

До 1917 року фірмою Ідзіковського були видані всі твори українських композиторів. Завдяки видавництву вперше

київська видавнича фірма «Леон Ідзіковський». Офіційно заснована 1858 року вихідцем із Польщі Леоном Вікентійовичем Ідзіковським (1827-1865) як книжкове видавництво та нотний магазин, фірма не змінювала назву впродовж 85 років свого існування.

Фірма випускала й твори композитора Владислава Заремби (1833-1902). Від 1862 він жив у Києві й викладав гру на фортепіано та хоровий спів у жіночих пансіонах міста. Поляк за національністю, він був,

побачили світ й збереглися до нашого часу численні твори багатьох польських та українських композиторів, зокрема й В. Заремби. Але найбільше видано творів М. В. Лисенка. Найчисленнішою серією камерно-концертних творів українських композиторів була «Українська ліра: Думки, пісні і співи» (51 видання). У ній містилися також твори Владислава Заремби, «Дивлюсь я на небо» зокрема.

Саме в цій серії нот привертає увагу цікавий факт, який ніколи не згадувався: Владислав Заремба присвятив Марії Львівні (Леонівні) Ящевській пісню у своїй обробці – це знаменита «Дивлюсь я на небо». Марія Леонівна, донька Леона Ідзіковського, дружина київського видавця Чеслава Яшевського, сама була співачкою, керувала концертним бюро й разом із чоловіком займалася організацією концертів у популярному літературно-музичному салоні Ідзіковських.

Відомо, що пісню «Моя милованка як часом жарливо» на вірші А. Міцкевича, у перекладі М. Старицького присвятив їй і М. В. Лисенко.

Після смерті засновника фірмою керувала його дружина, а з 1885 і син Владислав Леонович (1864-1944). За його управління фірма стала найбільшим приватним видавництвом нот в Україні, мала свої філіали у Варшаві, Харкові, Петербурзі та інших містах. У книгарні, яка була майже на місці сучасного входу до станції метро «Хрещатик», діяла найбільша й найпопулярніша в Києві приватна бібліотека. Значну увагу тут приділяли українській та польській літературі й музиці.

При книгарні також функціонував художній салон із картинною галереєю, який незабаром став популярним місцем зустрічей представників культури, мистецтва й науки. Важко перерахувати всіх відомих учасників поетичних читань, літературних диспутів, співаків, музикантів. Очевидно, саме тут уперше пролунала «Дивлюсь я на небо» після обробки музики Зарембою. На жаль, невідомо хто був її першим виконавцем.

1920 року Владислав Ідзіковський із сім'єю виїжджає до Варшави, де продовжує видавничу діяльність. Після його смерті

Перша пісня в Космосі

Павло
Попович у
кабіні
космічного
корабля
«Восток-4»
12 серпня
1962 року

<https://www.youtube.com/watch?v=fxrdN2OisSsY&t=78s>

Астероїд «Михайло Петренко»

Найвідоміші виконавці пісні «Дивлюсь я на небо»

Іван Козловський

<https://www.youtube.com/watch?v=KnsE9mBSp-U>

Дмитро Гнатюк

<https://www.youtube.com/watch?v=aWwD91s7IY>

Анатолій Солов'яненко

<https://www.youtube.com/watch?v=7td6PdLNEUQ>

фірма припинила свою роботу, залишивши визначний слід в історії не тільки України, а й Російської імперії та Європи.

12 серпня 1962 року з космодрому «Байконур» стартував космічний корабель «Восток-4», на борту якого перебував перший космонавт українського походження, учасник першого групового космічного польоту Павло Романович Попович. Під час одного із сеансів зв'язку він став першим, хто привітав землян піснею — українською «Дивлюсь я на небо». Це була його улюблена пісня.

Дуже любив її і Головний конструктор космічних систем — українець Сергій Корольов (1907-1966). Звичайно ж, він був у Центрі керування польотом. Для нього це був приємний сюрприз.

І хто знає, чи дозволили б офіційно Пав-

лу Романовичу заспівати саме українську й таку символічну пісню, але «космічний бешкетник», як називали Поповича, вирішив, що саме ця пісня найбільш відповідає його космічному настрою. До речі, до співочого дебюту Павла Поповича ніхто з космонавтів пісенні вітання землянам із Космосу не надсилав.

Космічна історія пісні продовжилася через 52 роки. Учасники Проекту звернулися до астрономів України, зокрема до к. ф.-м. н. Юрія Іващенко з проханням назвати один із відкритих ним астероїдів ім'ям Михайла Петренка.

Таким став астероїд, відкритий вченими Андрушівської обсерваторії у ніч з 24 на 25 серпня 2009 року й зареєстрований Міжнародним центром малих планет при Міжнародній астрономічній спілці (МАС) під номером 274843. На початку 2014 року андрушівські астрономи надіслали подання до Комітету з номенклатури небесних тіл при МАС (Гарварді) про реєстрацію цього космічного мандрівника під іменем українського поета Михайла Петренка. 8 жовтня того ж року на сайті МРС з'явилося офіційне підтвердження про надання астероїду назви Mikhailopetrenko. У Сертифікаті про надання астероїду ім'я Михайла Петренка є офіційна цитата з реєстру Центра малих планет за номером МРС 90380: «Михайло Миколайович Петренко (1817-1862) був українським поетом. По його смерті деякі з його віршів були покладені на музику та з часом стали відомими народними піснями».

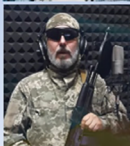
Небо для Михайла Петренка було тією безкрайністю, де його душа могла відчувати себе спокійно, це простір, куди він мріяв «орлом бистрокрилим «польнути», залишивши всі проблеми й негаразди на

Сучасні виконавці пісні «Дивлюсь я на небо»

EL Кравчук

https://www.youtube.com/watch?v=zFqIPVja_9kom&watch?v=aWwD9I1s7IY

Володимир Яковлев

<https://www.youtube.com/watch?v=4yAEcn5LHjktps://www.youtube.com/watch?v=q5JIghRzFA>

М. Горбачов співає «Дивлюсь я на небо»
під акомпанемент А. Макаревича

<https://www.youtube.com/watch?v=VvIL3svawq4>
(11:56 – 12:30)

Михайло
Горбачов

Андрій
Макаревич

землі. Завдяки вченим Андрушівської обсерваторії, нібито здійснилися мрії Поета: «...Я землю б покинув і в небо злітав! / Далеко за хмари, подальше од світу...

Пісня «Дивлюсь я на небо», мелодія та поетичність якої нікого не залишають

байдужими, стала українським хітом і є ним до цього часу. Протягом 1903-1904 років у виконанні тенора Борченка М. Н. була записана перша грамофонна платівка з цією піснею, а всього до 1917 року відомо десять записів у виконанні її знаменитими співаками. Згодом українські емігранти поширили «Дивлюсь я на небо...» по всьому світі.

Неможливо перерахувати навіть найвідоміших співаків, які в Україні та за її межами зверталися до «Дивлюсь я на небо». Серед них, наприклад, такі імена, як Модест Менцинський, Іван Козловський, Борис Гмиря, Дмитро Гнатюк, Микола Кондратюк, Анатолій Солов'яненко, Муслім Магомаєв, Володимир Гришко, Лучано Паваротті.

Точно й проникливо висловився про цю пісню один із кращих її виконавців Дмитро Гнатюк: *«Скажу відверто, що ця пісня вражає, коли її співати з душею і коли її співати правильно, не показуючи голос, а показуючи, яка в цій пісні закладена душа».*

Як і багато років тому пісню не перестають співати й у родинному колі, товариських вечірках, концертах художньої самодіяльності тощо.

Цікавим є сучасне виконання пісні українським співаком ЕЛ Кравчуком (Остапенко). Чудово виконав її захисник України Володимир Яковлев.

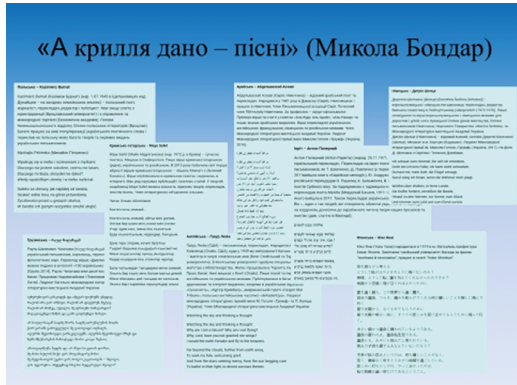
Під акомпанемент Андрія Макаревича співав «Дивлюсь я на небо» й Перший президент СРСР Михайло Горбачов, відзначаючи свій 85-ти річний ювілей.

Наприкінці 2015 року загальнодержавна українська газета «Культура і життя» за підтримки Проекту «Ідентифікація Петренків» започаткувала громадську ініціативу «Дивлюсь я на небо», в межах якої почала збір перекладів всесвітньо відомої пісні мовами світу. 2017 року до 200-ї річниці від народження Поета книга «Дивлюся на небо та й думку гадаю» в перекладах мовами світу» була видана. У ній вміщено 28 перекладів, зокрема й сурдопереклад.

Із статті «А крила дано – пісні» Миколи Бондаря, кандидата філологічних наук, провідного наукового співробітника, завідувача сектором класичної української літератури Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України, лауреата Державної премії України в галузі науки і техніки (2014):

«...як поетичний текст, і як пісня цей твір Петренка продовжує жити, схоже, якраз зараз перебуває у розповні своєї притягальної дії. Із покликанням на образні формулювання, винайдені поетом, можемо твердити: самому творові, у якому збережена найістотніша частка душі поета, дісталися для небесного льоту ті «крилля», про які мріяв герой вірша, власне, сам поет».

Презентацію також розміщено на сайті <https://дивлюсьянанебо.com> в розділі «ОСВІТА».

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Бондар Микола Пантелеймонович. Народився 1952 року на Вінниччині. Кандидат філологічних наук, провідний науковий співробітник, завідувач відділу класичної української літератури Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України. Лауреат Державної премії України в галузі науки і техніки (2014).

Букет Євген Васильович (нар. 23 жовтня 1981, Київ). Спеціальний кореспондент Інформаційного агентства Міністерства оборони України «АрміяInform», член правління Національної спілки краєзнавців України, член Національної спілки письменників України і Національної спілки журналістів України. Лауреат Міжнародної премії ім. Олеса Гончара (2008) та Премії ім. В'ячеслава Чорновола за кращу публіцистичну роботу в галузі журналістики (2018). Почесний краєзнавець України (2016) (Київ).

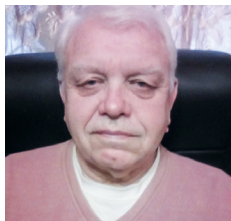
Кисиленко Василь Юрійович. Історик-краєзнавець, генеалог, педагог, перекладач європейських мов (сmt Безлюдівка, Харківська обл.).

Корж Вікторія Володимирівна. Закінчила Донбаську державну машинобудівну академію, аспірантуру, кандидат технічних наук (м. Краматорськ, Донецька обл.).

Корж Володимир Григорович. Освіта вища технічна, пенсіонер. Основні інтереси – дорадянський період історії Святогірська (м. Краматорськ, Донецька обл.).

Лисенко Олексій Олексійович. Народився 11.12.1982 в м. Северодонецьк Луганської області. Генеалог, краєзнавець. В 2021-2023 науковий співробітник Лисичанського міського краєзнавчого музею. Основні інтереси – історія села Смолянинове і сусідніх хуторів Северодонецького району, генеалогія їх мешканців, історія Харківського слобідського полку (м. Лисичанськ, Луганська обл.).

Носачов Віталій Геннадійович. Історик, викладач історії ДНЗ «Ізюмський регіональний центр професійної освіти», краєзнавець, член Національної спілки краєзнавців України. Має краєзнавчі праці з історії Ізюмщини, понад сто статей у періодичних виданнях, був співавтором і укладачем краєзнавчої збірки «Ізюмщина» (2007). Учасник ініціативи «Патріотичні екскурсії Україною»,

громадський діяч («Громадська ініціатива Ізюмський шлях») (м. Ізюм, Харківська обл.)

Парамонов Андрій Федорович. Народився 12 вересня 1969 року у с. Олексіївка Первомайського району Харківської області. Агроном-грунтознавець (1993). Журналіст, дослідник історії Слобідської України. Автор публікацій, нотаток, книг, документальних фільмів з історії Харкова, Харківської губернії. Нагороди: творча премія Харківського міськвиконкому (2009), медаль «За збереження історії» (2017), почесна грамота Харківської міської ради (2019), «Почесна нагорода Харківської обласної ради «Слобожанська слава» (2019) (м. Харків).

Петренко Олександр Євграфович. Документальний краєзнавець, кандидат хімічних наук, письменник, засновник документального генеалого-краєзнавчо-літературного проекту «Ідентифікація Петренків», засновник альманаху «Слобожанщина. Погляд у минуле» (м. Київ).

Савчук Олег Анатолійович. Краєзнавець, член КМГО «Клуб “Краєзнавець”». Займається краєзнавством із 2005 року. Основні інтереси – дореволюційний період історії Краматорська, його історія періоду Української революції 1917-1921 рр., краматорський фольклор (легенди, перекази), міська мікротопонімія (м. Краматорськ, Донецька обл.).

Шабанова Валентина Миколаївна. Геолог, активний учасник документального наукового краєзнавчо-літературно-генеалогічного проекту «Ідентифікація Петренків», член КМГО «Клуб «Краєзнавець» (м. Слов'янськ, Донецька обл.).

Шабанова Олена Федорівна. Учитель української мови та літератури Слов'янської ЗОШ I-III ст. № 10. Цікавиться літературним краєзнавством (м. Слов'янськ, Донецька обл.).

ДОКУМЕНТАЛЬНЕ ВИДАННЯ

СЛОБОЖАНЩИНА. ПОГЛЯД У МИНУЛЕ

(збірник науково-документальних праць)

Упорядник: О. Є. Петренко
Макет, верстка: О. В. Тунік-Мозговенко
Дизайн обкладинки: О. В. Тунік-Мозговенко

*Шановний читачу, сподіваємося Альманах Вам сподобався.
Із цікавістю й удячністю очікуємо на зауваження,
критику та відгуки.
e-mail: petrenko-a@ukr.net
Дослідження тривають і далі буде...*

Формат 60x84 1/16. Ум. друк. арк. 16,74.
Папір офсетний. Друк офсетний. Гарнітура Cambria.
Наклад 300 прим. Зам. № 0359.

ТОВ «Видавничий дім “Бук-Друк”»
м. Житомир, вул. М. Бердичівська, 17А.
тел.: 073 101 22 33

Свідоцтво серія ДК №7412 від 27.07.2021 р.

Друк та палітурні роботи ФОП О.О. Євенок
м. Житомир, вул. М. Бердичівська, 17А
тел.: 073 101 22 33, e-mail: bookovych@gmail.com

Свідоцтво серія ДК №3544 від 05.08.2009 р.

Soumskaja Voronja
Mijiritseh

LÉBÉDIN

Bouichkina Sl.

Bielka

Alechnia Sl.

AKHTOUIRKA

Ghroun

Kouzémin

ZENKOV

KRAS HOKOVI